

KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

SLAVENKA DRAKULIĆ (priredili Jasna Bašić i Velimir Visković)

Vesna Pusić: Pismo, 3

Nadežda Čačinović: Slavenka feministkinja, 7

Velimir Visković: Kakva žena, kakva biografija!, 10

Ingrid Šafranek: Naša genijalna prijateljica, 20

Jasmina Kuzmanović: Kako je Slavenka Drakulić otkrila Zapadu drugaricu ženu, 29

Alemka Lisinski: Novinarski rad Slavenke Drakulić, 34

Helena Sablić Tomić: (Auto)biografije tijela, 39

Jovana Nastasijević: Opušteno, gorimo mi i bez lomače, 46

Marija Ott Franolić: Želite li razmišljati? Čitajte eseje Slavenke Drakulić, 54

Snježana Banović: Slavenka, moja »stara učiteljica«, 58

Tea Rogić Musa: »Optimalna projekcija« književnofilološke recepcije djela Slavenke Drakulić, 62

Dubravka Bogutovac: Psihosomatika jednog rasapa, 66

NOVE PJESME

Gordana Benić: Antigravitacija, 70

Suzana Matić: Da sam ja prva žena na Mjesecu, 79

GODIŠTE XIX

Zagreb, srpanj–prosinac 2021. Broj 7–12

KLOPKA ZA USPOMENE, 159

Velimir Visković: Profesor Pranjić i priča o tome kako sam propao na fakultetu, 89

Mirko Galić: Matvejević i Kiš, memoarski zapis, 100

Branislav Glumac: Dva djetinjstva, 111

Dorta Jagić: Putovanje jednim stanom, 128

POEMA / MONODRAMA

Monika Herceg: Ubio sam Almu, 135

NOVA PROZA

Ljiljana Filipović: Smrt u kavani, 158

Siniša Vuković: Kozlić već je sijed čim se rodi, 164

KRITIKE

Marina Šur Puhlovski: Tajni životni tereti
(*Drago Glamuzina: Drugi zakon termodinamike*), 189

Damir Radić: Nesvakidašnje djelo u hrvatskom kontekstu
(*Elvis Bošnjak: Gdje je nestao Kir*), 191

Damir Radić: Slojevitost i nesputanost svijeta tržnice
(*Martina Vidaić: Trg, tržnica, nož*), 194

Dubravka Bogutovac: Pripovjedački zalogaji
(*Amos Oz sa Širom Hadad: Što čini jabuku?*), 196

Lovro Klepac: Tuđe nebo, naši životi, nova imena
(*Lidija Dimkowska: Kad smo napustili Karla Liebknechta*), 198

Nikica Mihaljević: Malograđanin predlaže revoluciju
(*Hrvoje Kovačević: Ministar u jezeru*), 200

Nikica Mihaljević: Pun pogodak u ništa!
(*Josip Pavičić: Kanconijer o ništavilu*), 202

Mirko Božić: Pravo blago metafore i višeslojnosti
(*Alen Brlek: Pratišina*), 205

Vesna Pusić

Pismo

Krapinske toplice, 1. XII. 2019.

3

Dragi moj Slavko,

Kako smo mi zadnja od onih generacija koje su još pisale pisma, mislim da sam ti jednom poslala razglednicu iz Švedske. To je bilo jednog fantastičnog ljeta u sedamdesetima, kad su postojale ljetne stipendije za studente starijih godina, koje su se sastojale iz ludih provoda i, eventualno, malog članka za *Reviju za sociologiju*. Puno prije Richarda, prije početka tvoje romanse sa Švedskom — domovinom koju nisi dobila, ali si je putem nekako dodala. I to je sve. Pisma si nismo pisale pa će tako ovo biti prvo. A ni ovo ne bih pisala da znam napraviti film. Jer naše prijateljstvo vidim u seriji slika, filmskih isječaka, boja koje se slijevaju iza Oprtlja i dramatično različitih atmosfera. Samo smo mi uvijek iste!

SLIKA 1 — Velika zvjerka

Više puta sam ti to prepričavala, ali ti se naravno ne sjećaš. Moja prva godina faksa. Nakon svih uzbuđenja tog ljeta — sociologija i filozofija, odnosno filozofija i sociologija. S obzirom na to da nisam bila baš 100% sigurna gdje se točno uči to što mene zanima, upisala sam oboje pod A. To se kasnije pokazalo potpuno suprotnim temeljnim pravilima koje je Pero Kvesić detaljno razložio u svom epohalnom opisu naše generacije na Filozofskom, u našem almanahu: Uvod u Peru K. Posljedica nepoštivanja tih pravila bila je da su mi uvjeti bili i Statistika i Latinski! U svakom slučaju, po Filozofskom su tada šetali »everybody who was anybody« i mi brucoši smo se osjećali kao da smo upali u kombinaciju muzeja voštanih figura i *schlaraffenlanda*. Vidjela sam te prvi

put u auli. Dugačka pletenica na leđima, lenonice i traper mačkove gaće — revolucija koja hoda! I prije nego što su mi sve objasnili, znala sam da si neka velika zvjerka! Smiješila se nisi ni svojim kolegama, a kamoli nepoznatim brućima. Ali meni je ta slika ostala zauvijek, kao moj uvod u Slavka D.

SLIKA 2 – Zapruđe

4

Ljeto u vašem malom, sunčanom stanu u Zapruđu. U njemu ste tada već živjele samo ti i Rujana. Lydia i ja pijemo s tobom kavu kraj velikoga otvorenog prozora. To su bile one nezgrapne godine u svačijem životu — sredina i druga polovica dvadesetih. Nisi ni tu ni tamo, očekuješ da ti drugi priznaju zrelost, a oni zapravo vrebaju trenutak kad će ti moći početi govoriti da si prestar za ovo ili ono. Mi smo u žaru našega prvog feminističkog organiziranja i nadmećemo se novim knjigama koje smo uspjele pronaći u knjižari u Gundulićevoj, raspravljamo o planovima za veliku Žaraninu konferenciju »Drug-ca žena« i stvaramo prvu nevladinu udrugu u bivšoj Jugoslaviji, prvi NGO, prije nego što je itko kod nas i od nas znao što to znači. Od svega se najjasnije sjećam tvoje prugaste majice u kojoj si stajala leđima okrenuta prozoru i osmijeha, koji se više nije smatrao politički nekorektnim.

SLIKA 3 – Bok, Pusička

Ljeto prije nego što se rodila Daina. Nismo se mnogo vidale tih godina u međuvremenu. Ja sam bila u Ljubljani pa u Americi pa u Londonu... Radile smo završne poslove rane mladosti i započinjale stvarati obrise ljudi kakvi ćemo biti. Mislile smo, barem sam ja mislila, da je sve uglavnom pod kontrolom i da je put jasan i zacrtan. A bila je 1985.! Iz današnje perspektive — da ne povjeruješ! Srele smo se na zagrebačkom aerodromu. Ja, s još ne prevelikim trudničkim trbuščićem koji sam više naglašavala nego li prikivala širokom cvjetnom *Laura Ashley* haljinom. Ti, malo nervozna i zabrinuta jer pratiš Rujanu na avion za London gdje ide učiti engleski. Jura i ja smo također putovali u London, na sezonu dugih ljetnih dana i svijetlih londonskih večeri, već kao roditelji, a još zapravo ne. »Molim te pripazi mi tamo malo na Rujka. Da se ima kome javiti, nazvati, ako joj nešto bude trebalo«, rekla si mi dok smo čekale u repu pred šalterom. Naravno, samo se po sebi razumije. Baš mi je bilo drago što si me to pitala i da se tako poklopilo da ću moći malo obnoviti vezu s Rujanom koju nisam bila vidjela nekoliko godina. Rujana, ozbiljna djevojčica s naočalama, sklona knjigama i čitanju, malo povučena i šutljiva, pametnog prodornog pogleda iza rezervirane vanjštine. Tražila sam je pogledom po predvorju. »Bok Pusička!« — preda mnom je stajala mlada žena za glavu viša od mene, s teškom crnom šminkom, u crnoj minici i kratkoj majici, s nakitom

punim zakovica. Ostala sam bez riječi. Prva pomisao mi je bila, ako će tu netko nekog trebati braniti — prije ona mene nego ja nju! U tih nekoliko godina Rujana se potpuno transformirala, ili je bar tako izgledalo izvana. Osvijestilo me tek tvoje brižno cvrkutanje i činjenica da si je tretirala potpuno isto kao i prije, kao da je ona ista ozbiljna mala djevojčica. Naravno, to je bilo zato što to i jeste bila ista ona mala ozbiljna djevojčica. Izrasla, pofarbana, maskirana, u svojoj punkerskoj fazi, ali isti onaj osjetljivi, perceptivni Rujko, koji je samo malo promijenio kulisu iza koje viri ista duhovita, sramežljiva glavica. Rujko je u ovih mnogo godina još nekoliko puta mijenjao kulise. Rodila se Daina pa i ona krenula mijenjati kulise. Ali ja se više ne dam impresionirati. Znam ja koji su to naši miševi iza toga!

SLIKA 4 – Sovinjak (1)

Ratna godina 1992. Više nismo išli na more u Dalmaciju. Djeca su bila mala, put dugačak i opasan... Tako su počeli moji prvi susreti sa sjevernim Jadranom, koji će s vremenom postati bitni dio našega zajedničkog identiteta. Zapravo, postat će dio mog identiteta, jer ti si ionako odatle. Zajedničko iskustvo Istre započeto u našim kasnim tridesetima i ranim četrdesetima, stvorit će osjećaj kao da smo zajedno odrasle.

Tog smo ljeta bili na Cresu, u Valunu. Tamo su ljetovali i Nicole, Romano i Andrea. Nicole sam bila upoznala ranije, jer je ona za talijanske novine pisala o ratu i raspadu Jugoslavije pa je povremeno iz Milana dolazila u Zagreb, gdje sam joj ja bila jedna od sugovornica. Ali njezinog muža i sina upoznali smo tek u Valunu. Sprijateljili smo se nekako organski: bez posebne namjere, truda ili nastojanja. Jednostavno smo srasli skupa i polako su naša ljeta počela ostavljati jedan zajednički trag u vremenu. Pred to ljeto ti si završila uređivati malu kućicu s plavim prozorima u Sovinjaku, kupljenu par godina ranije. Svi su nam se smijali kad smo se Nicole, Jura i ja po najvećoj vrućini utrpavali u našu četvorku i sa same plaže kretali negdje u unutrašnjost Istre, gdje nema ni mora! U Sovinjak smo došli oko podneva, raspuhanih kosa i crvenih očiju od vožnje s četiri otvorena prozora — klimatizacijom s kojom smo tada raspolagali. Izašli smo iz auta na cimitru iza crkve, između razgranatih stabala divljeg kestena. Preko suhozida uz rub, pogled na dolinu Mirne, na Veli i Mali Mlun, na Podrebar, na Čičariju i visoko gore na Žbevcu. Danas, 28 godina kasnije, isti osjećaj da sa cimitra možeš poletjeti potpuno lagan, prepustiti se zračnim strujama i lebdjeti iznad doline. Ne znam je li stilski ispravno opisati nešto kao veliku slobodu i malo ushićenje. Ali od prvog trenutka za mene je to opis cimitra i Sovinjaka. Ti stojiš u velikoj, ispeglanoj bijeloj košulji i crnoj minici, s kosom do ramena i smiješ se. Očito prepoznaješ moje uzbuđenje i puštaš me da se malo sama snalazim. Jako si lijepa na toj slici.

SLIKA 5 – Svadba

Jedna ateistkinja i jedan više onako kulturalni protestant žene se u katoličkoj crkvi svetog Jurja u Sovinjaku! Pa ti sad vidi. Ali to je bio jedini način kako ste se ti i Richard mogli oženiti u Sovinjaku, gdje smo svi munjevito pustili korijenje i gdje je po svemu ta vaša i naša fešta pripadala. Određena, u prvom redu Richardova, diplomatska aktivnost uklonila je prepreke i evo nas gdje se uređujemo u gradsku eleganciju i glavinjamo u visokim petama s naše gornje strane Sovinjaka prema crkvi. Tonica, koja valjda jedina tamo zna sve detalje obreda, gleda nas s podozrenjem i potpunim nepovjerenjem u naše sposobnosti. Taj rujan je bio vruć i sunčan, vjenčanje u rano popodne, a mi svi u tamno plavom. Šveđani nisu znali što ih je snašlo po toj vrućini. Ali kad smo poslije gledali slike kako se frontalno spuštamo s male uzvisine gornjeg Sovinjaka, svi su se totalno uklopili. Šveđani, Hrvati, Talijani, Amerikanci, Nijemci... svi izgledamo kao sicilijanska familija koja nadire u režiji Martina Scorsesea. Ti izgledaš drugačije. Nosiš pistacio zelenu, dobro skrojenu haljinu i ostavljaš bar dva stupnja civiliziraniji dojam od nas ostalih. Oženili ste se točno na isti datum kad i mi, samo sedam godina kasnije. Daina je bila i na našem vjenčanju. Desetomjesečna beba, držala sam je u ruci sa cvijećem koje je donijela Jurina sestra Ruta. Dok smo mirno stajali za vrijeme obreda, polako je, jednu po jednu, odgrizala glavice cvjetova i pljuvala ih na pod. Na vašoj svadbi je već imala sedam, skoro osam godina i od svih je definitivno bila najuzbuđenija. U dugoj, ciklama ružičastoj haljinici na volane, bila je tvoja djeveruša i nosila buket s oduševljenjem i strahopoštovanjem. Ni traga više pokušaju da ga pojede! Crkva, unutra malo oronula, s relativno novom bojom na zidovima koja se već mjestimično ljušti i s flekovima od vlage na stropu koji se međusobno prekrivaju s medaljonima svetog Jurja u trenutku probadanja zmaja. Ali mi smo napunili crkvu i ta dotrajalost ispunjena mnoštvom ljudi, više je ostavljala dojam dekadentne elegancije negoli zapuštenosti. Richard veseo, smiješi se starom svećeniku Macuki s kojim se sprijateljio tijekom vjenčanih pregovora. Ti stojiš mirna, s nama a opet posebno, čistog, otvorenog lica, bez napetosti i nerveze. Kod kuće.

TO BE CONTINUED!

Nadežda Čačinovič

Slavenka feministkinja

7

Feminizam danas znači mnogo toga, razna uvjerenja, razne aktivnosti, često ne samo u raskoraku nego i sukobljene. Ostaje, doduše, neko malo zajedničko polazište: iskustvo nepravde koju ne želimo prihvatiti.

Feministička djela i djelovanje Slavenke Drakulić također nije moguće reducirati na nekoliko stavova. Najviše od svega ona je utjelovljenje jedne vrste »osnaženosti«: odlučivanja o samoj sebi iz kakvog nastaju feminističke ikone.

Što se tiče tekstova i oni pokrivaju čitavu lepezu, a i intrinzično su nedogmatski. Napisala je, na primjer, posljednjih godina nekoliko knjiga o ženama kao što su Frieda Kahlo, Dora Maar, Mileva Einstein te o dinamici njihovog života u paru: odnosno o tome kako su preživjele (ili nisu) svoje veze sa slavnim i moćnim partnerima

No ja bih se željela vratiti na ishodišnu točku, na znamenitu zbirku *Smrti ni grijesi feminizma*. Tekstovi su izvorno objavljivani krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća pa je taj kontekst dio njihovog učinka i značenja.

Tih je godina kriza bila središnji doživljaj na svim razinama i za svakoga. Nekima u vidu snalaženja u nestašicama, a za druge središnja su pitanja bila ona uređivanja poslova zajednice: demokracije, ljudskih prava, drugačijih procedura izbora pa naravno i pitanja ekonomije: vlasništva, tržišta. Kriza kao trenutak obrata, promjene. Bilo kako bilo, odjednom su postale moguće nove vrste kritika, nove vrste analiza, nove vrste djelovanja.

Feminizam je značajan dio te slike. Dijalektika između osobnoga progovaranja i kolektivne akcije je pritom ponešto drugačija nego u drugim političkim pokretima, a patrijarhalno je nasljeđe ograničavalo sudjelovanje žena u parezijskom paktu, paktu izricanja istine vlastima. Ograničavalo, iako ne posve onemogućavalo. U svakom slučaju: raspon stavova i učinka feministkinja može se predstaviti već i jednostavnim nabranjem nekolicine tada već

aktivnih, kojima je pripadala i Slavenka Drakulić: tu su Lydia Sklevicky i Rada Iveković, Svetlana Slapšak i Žarana Papić, sve feministkinje, a niti jedna od njih ograničena na »single issue« pokret već sve spremne promisliti moguću promjenu cjeline.

Ipak, od samoga početka osnovni je kritički učinak feminizma ukazivanje na razliku između *proklamiranoga* i *činjeničnoga*. Ravnopravnost i jednake mogućnosti iz temeljnih dokumenata nisu opstali pred iskustvom svakodnevnoga života.

Generalno: uvijek valja imati na umu ipak ograničene mogućnosti posredovanje neslaganja, otpora, drugačijega stava u osamdesetim godinama. Nije bilo interneta ni socijalnih mreža, već stalno ponavljanih pokušaja osvajanja postojećih mogućnosti: nalaženja »prostora slobode«.

Značajan je tako bio veliki međunarodni skup »Drug-ca« iz 1978., održan u Beogradu, uz otvoreno feminističke teze. Dopusšten, ali uz neke vrste nadzora i ograničenja. I tamo je Slavenka rekla svoje.

8

Napadi i osporavanja također su bili od velike pomoći u prenošenju drugačijih stavova. Službena je kritika zapravo širila ideje koje je napadala.

No ja se ovdje neću baviti borbom sa službenim institucijama. Feminističke su ideje morale izaći na kraj s mnogo složenijim izazovom: s onima koji su sami sebe smatrali kritičkim intelektualcima, dapače neovisnima (u zadanim okvirima), a bili su netrpeljivi prema novom diskursu žena.

A tu ću se ograničiti na jedan tekst Slavenke Drakulić, ali tekst nesmanjenog značenja: polemiku odnosno odlučno odbacivanje razmišljanja Veselka Tenžere.

Tekst iz 1980. godine objavljen je, međutim, u knjizi 1984. uz predgovor toga istoga Veselka Tenžere i s erotičnim ženskim likom na žutoj podlozi toga izdavačkoga niza. To su bili neizrečeni uvjeti: (neo)feminizam je zapravo nešto seksi, ne brinite. Tenžerin uvod ne odgovara na prigovore nego izriče priznanje protivnici (i implicitno pohvalu svojoj tolerantnosti), ne bez paternalizma, i naglašavajući kao najbolji iz zbirke Slavenkin izravno autobiografski tekst.

Slavenkini argumenti ostaju jednako snažni i u lijepom bijelom, tvrdo ukoričenom ponovnom izdanju.

Naravno, danas bi samo još na posve skrenutim platformama netko mogao pisati protiv kontracepcije i homoseksualnosti (»tehnologija sterilnosti«) na način koji je Tenžera tada predstavljao kao kritički stav i zabrinutost za sudbinu čovječanstva. Seksualni odnosi bez mogućnosti–opasnosti–želje za potomstvom kao duboko neljudski... No taj mainstream pomak od takvih stavova nije se dogodio sam od sebe, trebalo je mnogo agresivnosti i sarkazma. Citiram, iz 1980.: »Ono što Veselka stvarno smeta u sadašnjim seksualnim odnosima jest 'ugroženi muški identitet koji je nekada načelno neograničeno proizvodio život' pa je dakle i vladao životom, bio gospodar i Bog, jer je odatle proizlazila njegova moć odlučivanja.«

Tenžerina formulacija kako današnji muškarac »kucka po spiralama smatrajući to užitkom« možda se može smatrati duhovitom, ali na kraju krajeva ostaje iskaz »skućene, patrijarhalno kondicionirane svijesti«. Prizivanje tajnovitosti je prizivanje života u strahu. Slavenka Drakulić piše: »A zapravo *on* i suviše dobro vidi nešto drugo — vidi da se ruši dominacija muškarca, da se ruše patrijarhalne kulture i da se i njemu samome klima tron, a to nije ugodno... Mnogo je ugodnije privilegirani položaj nazvati 'tajnom' i od toga napraviti ideologiju«.

Naravno da je bilo lakše pisati protiv zabrana i ograničenja nego protiv pokušaja da se ženu umota u mistično i nedokučivo, a zapravo u nastavak ovisnosti i straha.

Ne čudi stoga da smo tada u svojoj borbi (jer je to bila borba) željele ipak sačuvati malo glamura: sjaja, zavodljivosti, pa i prizivanja »velikoga svijeta«... Ne bez cijene: to je izazivalo kritiku kako u takvom feminizmu nije ni riječ o mukama većine žena.

A kao što znamo, dvojbe takve vrste na dnevnom redu su i danas, kao i rasprave o tome što je dopustivo a što nije u muško–ženskim odnosima (ili žensko–ženskim, ili muško–muškim ili ne–binarnim).

Kao da prihvaćanje oznake feministkinja znači redukciju naših intelektualnih i emocionalnih sklonosti.

Slavenka Drakulić pokazuje da to nije slučaj.

Velimir Visković

Kakva žena, kakva biografija!

10 *Slavenka i Bobo*

Slavenku Drakulić prvi sam put vidio sedamdesete na Filozofskom fakultetu, bila je u društvu visokog, markantnog mladog muškarca lavovske duge grive, koji je svoju intelektualnost naglašavao očalama — lenonicama. Pričali su mi kako je on — Bobo Drakulić, lumen na sociologiji, silno popularan među studentima. I veliki zavodnik. Uz Bobu se uvijek okupljala sljedba alternativaca, hipija, pričalo se da on i njegova mlada žena imaju iskustvo života u komunama na Zapadu, pa su te navike prenijeli i u Zagreb. Njegova mlada žena, kratko ošišana crvenokosa bila je odjevena prema hipi standardima: u indijske tunike i haljine, duge suknje.

Bobo je bio vrlo agilan na studentskim zborovima '71. godine u čuvenoj sedmici na Filozofskom, on i Duško Čizmić Marović bili su glavni oponenti nacionalistima koje su predvodili Čičak i Budiša. Dok je Duško više naginjao klasičnoj retorici samoupravnog socijalizma, Bobo je bio podjednako distanciran i od nacionalizma, ali i od oficijelne partijske retorike toga doba, oslonjen na šezdesetosmaško rebelstvo, ali i hipijevske *new age* frazeme. Meni je bio jako simpatičan, i zbog te svoje divlje grive i zbog oratorskog umijeća. Daka-ko, bio je u manjini, dvije trećine dvorane podržavale su nacionaliste, bili su jako bučni i ratoborni, a ova, uvjetno »lijeva« trećina sastojala se od različitih frakcija (praksisovci, maoisti, hipiji, ponajmanje je bilo ortodoksnih partijaca).

Rasprave su bile žučne, strastvene, činilo se kako je samo pitanje trenutka kad će uzavreli montanjari, Hercegovci i Morlaci, i fizički nasrnuti na manjinsku trećinu, ali ipak nije bilo tučnjava, samo je nekoliko pepeljara (tad se na skupovima obavezno pušilo) poletjelo iz redova nacionalista prema izdajničkoj ljevičarskoj bagri.

Na tim skupovima koji su proslavili Bobu nije bilo Slavenke, bar je ja nisam primijetio, a vjerojatno kao mlada mama (rodila je vrlo mlada, u tinejdžerskim godinama) nije ni imala vremena za višesatne borbene studentske skupštine. Netko je morao biti s djetetom.

Susreti u redakciji Pitanja

Sa Slavenkom ću se osobno upoznati, pa i zblížiti, negdje 1976. i 1977. godine, u redakciji časopisa *Pitanja*. Ja sam bio urednik kulture i lektor časopisa (tih godina sam se dosta bavio lektoriranjem da prehranim svoju malu obitelj; supruga, šest godina mlađa od mene još je studirala). Ako me sjećanje dobro služi, Slavenka je bila tajnica redakcije, s uredničkim ovlastima. Ja sam kao lektor također često dolazio u uredništvo na Gornjem gradu, pritom ostajao u razgovoru sa Slavenkom.

Upravo se razvela od Bobe, bila je ogorčena ne toliko na njega (trudili su se oboje da ostanu bliski prijatelji) koliko na cijeli muški rod, ali nije to bio samo sirovi bijes; sociologinja po obrazovanju, čitala je i tada aktualnu feminističku literaturu. Meni, radoznom, bilo je zanimljivo slušati njezine analize i informacije o teoretičarkama koje je spominjala. A nju je zanimala književnost tako da smo imali dosta zajedničkih tema. Postajalo mi je jasno kako ona nije nikakva »Bobina mala« kakvom smo je mi doživljavali, vječno u sjeni muža, velikoga, pametnoga, zgodnoga, prirodno dominantnoga muškarca, već vrlo samosvjesno, pametno i emancipirano biće. Pokazat će se to kasnije kad će Slavenka postati svjetski poznata spisateljica, a karizmatični Bobo će u Kanadi bez naročito uspjeha pokušavati izgraditi sveučilišnu karijeru.

Iz tog doba sjećam se osobito jednog tematskog broja o feminizmu koji je priredila upravo Slavenka. Okupila je sve važnije feministice i intelektualke iz Jugoslavije. Bilo je to prvo veliko feminističko okupljanje u jednom časopisu. Nakon toga bit će organizirani feministički simpoziji u Beogradu i drugim većim gradovima Jugoslavije, a intenzivirat će se djelovanje feminističke skupine u Zagrebu, u okviru sekcije koja se zvala Žena i društvo. Povremeno sam odlazio na njihove javne tribine u Klubu sveučilišnih nastavnika. Počinje se istraživati i povijest feminizma u Hrvatskoj (djelovanje Zagorke, Zofke Kveder, ženskog tiska početkom dvadesetog stoljeće, potom AFŽ-a u socijalističkoj Jugoslaviji, iako je glavnina ovih novih feministica imala kritički odnos prema aktivisticama oficijelnih socijalističkih ženskih organizacija toga doba).

O feminizmu i drugim temama razgovarao sam sa Slavenkom u redakciji *Pitanja*. Pisala je i objavljivala svoje prve sociološke, feminističke i kulturološke tekstove. Bili su pametni, ali sjećam se da su zahtijevali dosta lektorskog truda. S vremenom i intenzivnim pisanjem Slavenka će iščistiti svoj stil, ali nisam pretpostavljao da će ikad krenuti u beletrističke vode. Sjećam se da sam joj desetak godina kasnije, kad se pojavio njezin prvi roman *Hologrami straha*,

iskreno zadivljeno rekao — Draga moja, moram te iskreno pohvaliti koliko si stilistički napredovala!

Nije joj baš bilo pravo, valda je prepoznala u toj mojoj dobrohotnoj primjedbi naznake muške potrebe za dominacijom: ja bolje znam što je dobar stil pa je hvalim sa svoje superiorne pozicije.

Medijska zvijezda

Isti nakladnik koji je izdavao *Pitanja* potkraj sedamdesetih pokrenut će novu seriju omladinskog tjednika *Polet*, Slavenka će i tu početi surađivati kraćim, ali vrlo provokativnim komentarima. Kako je rasla čitanost *Poleta*, Slavenki su se otvarala vrata i u Vjesnikovim tiskovinama, prije svega u *Startu* i *Danasu*. Iskazat će se i kao vrlo zanimljiva, strastvena polemičarka koja se znalački snalazila i u okršajima siskusnim polemičarskim liscima poput Veselka Tenžere i Igora Mandića.

12

Proslavili su je posebno nastupi na televiziji, bila je svježe lice, fizički atraktivna, znala je znalački prezentirati svoje feminističke ideje, izvrsno je, fluentno govorila, dobro argumentirala svoje teze. Bila je ličnost koja plijeni pažnju. Jako je puno poradila na svome izgledu.

Zanimljivo je da tom naraštaju feministica modna osviještenost nije bila strana. Mislim da je to posebno poticala Lydia Sklevicky, koja možda široj javnosti nije toliko poznata po tekstovima (ako se ne varam, bavila se ženskim pitanjem u jugoslavenskom radničkom pokretu; uostalom i radila je u Institutu za povijest radničkog pokreta), ali unutar feminističkog kruga bila je svojevrstni modni arbitar. Je li baš ona modno utjecala i na Slavenkinu modnu transformaciju, teško mi je tvrditi, ali u svakom slučaju, među zagrebačkim feministicama tog doba nije bilo muškobanjastih »nedepiliranih« likova, nitko od feministica nije u modi prepoznavao ekstenziju muškog terora kojim se od žena hoće načiniti ljupke erotske lutkice (što je bila opsesija dijela feminističkog pokreta toga doba u svijetu). One su htjele biti lijepe prije svega zbog sebe. Modnim izričajem je naglašavana ženstvenost. Slavenka je tako od hipi djevojke postala vrlo brižno dizajnirana, atraktivna i erotski uzbudljiva mlada žena.

Ispričat ću jednu zgodu iz vojske, bilo je to 1979. godine. Gledao sam u vojničkoj učionici u gardijskoj kasarni na Dedinju televizijski program. Mislim da se radilo o vrlo gledanoj emisiji *Nedjeljno popodne* koju je vodio i uređivao Saša Zalepugin. Nekoliko nas vojnika koje nije zanimalo napucavanje »fudbala« na vojničkom igralištu, u slobodno nedjeljno popodne gledalo je televiziju. Slavenka je bila dizajnirana izrazito erotično, ako se dobro sjećam u stilu Marilyn Monroe, sjedila je u pripijenim kožnim hlačama na rubu fotelje i pričala nešto o erotici. Nije to bilo ništa lascivno, ostala je ona u okvirima teorijskog diskursa, ali moji su drugari zastenjali kolektivno:

— Uh, kakva treba!

Ja sam na to ponosno rekao:

— To je moja dobra prijateljica! Ma, fenomenalna ženska!

Kad sam susreo Slavenku ispričao sam joj smijući se tu vojničku zgodu, kako mi je silno porasla cijena među vojnicima jer poznajem Slavenku. Bilo joj je drago.

Brak s Ilićem, stalni posao u Startu

Nekako u to vrijeme Slavenka je uplovila u novi brak. Postala je Slavenka Drakulić Ilić. Suprug Mirko Ilić, izvanredno talentirani autor stripova i ilustrator. Bio je sedam godina mlađi od nje, vjerojatno joj nije mogao intelektualno parirati, ali je sigurno mogao puno naučiti od nje; mislim da u poetici Novoga kvadrata pa i u simbolici nekih Ilićevih novinskih ilustracija ima i Slavenkina intelektualnog utjecaja. Naravno, vjerojatno su utjecaji bili i obostrani, i Slavenka je štošta naučila o vizualnosti, o novom valu jer Mirko se dosta družio s pank-rokerima (i kreirao im omote ploča). Ta veza je bila vrlo intenzivna, naravno, dok je trajala.

Slavenka mi je rekla još u vrijeme zajedničke suradnje u *Pitanjima* kako je muče policistični bubrezi, nakon izgubljene trudnoće početkom osamdesetih stanje s bubrežima se pogoršalo i završila je na dijalizi. Pričala mi je o svojoj bolesti, koliko joj se život promijenio, o višesatnim dijalizama, o tome kako mora mjeriti sve što pojede popije, zapamtio sam: — Da pojedem običnu bananu, to bi me ubilo!

I dalje se bolest pogoršavala, bila je nužna transplantacija, a to tada nije bio masovni, rutinski zahvat kao danas. Bilo je znatno teže naći i donora. I čekati, uzdajući se u sreću.

Ali Slavenka je žena neviđene energije: uz višesatne iscrpljujuće dijalize svaki drugi dan, zahtjevnog mladog muža, kolumnističke obveze, jedno je vrijeme čak i predavala na srednjoj školi, Centru za kulturu; njezine se učenice (poput Snježane Banović) i danas sjećaju nekonvencionalne profesorice od koje su svašta naučile. Slavenka ipak u školi nije dugo ostala, u *Startu* je 1982. dobila stalni, profesionalni angažman.

Godine 1984. objavila je hit knjigu *Smrtni grijesi feminizma* u kojoj je sabrala svoje ponajbolje feminističke kolumne. A nakon transplantacije izdala je roman *Hologrami straha*, zasnovan na autobiografskoj tematici, koji se izravno bavio bolešću i operacijom,

Marko Grčić, urednik *Starta*, pričao mi je kako je on naručio od Slavenke seriju tekstova za *Start*, u kojima će se zapisivati svoja stanja i pripreme za operaciju, što je ona prihvatila. Treba imati neviđenu, gotovo manijakalnu energiju u takvom stanju, na rubu života i smrti, naći snage za pisanje. Slavenka ju je našla.

Prvi roman

Čim se pojavio roman, postao je hit. Slavenka je bila već medijska zvijezda, poznata diljem Jugoslavije, iza sebe je imala moćnu izdavačku kuću spremnu da je podrži, a njezina dramatična životna priča i hrabra borba s bolešću već su bili poznati javnosti. Osim toga, pokazalo se da ta briljantna novinarka zna pripovijedati i književnim narativnim tehnikama.

U to vrijeme bio sam stalni kritičar tjednika *Danas*. Naravno, vrlo brzo nakon pojave romana napisao sam kritiku:

14

Godine 1984. u pogovoru svoje prve knjige, zbirke novinarsko–publicističkih tekstova *Smrtni grijesi feminizma*, Slavenka Drakulić je zapisala: »Hoću zapravo reći, toliko mi se stvari dogodilo u životu mimo mojih želja. Udavala sam se, rastajala i rađala nekako mimo sebe. Jedna mi se jedina želja ispunila, da pišem, Ali, i to ne potpuno — htjela sam biti književnica, pisati romane, pjesme, drame. Umjesto toga, eto, pišem u novinama...« Taj kratki autobiografski pogovor bio je po mnogočemu šokantan: na tih nekoliko kartica teksta jedna je mlada žena nesmiljeno, okrutno i prema sebi samoj i prema onima koji su prošli kroz njezin život, svodila životne račune. Dobro, bilo je u tom ispovijedanju o životnim razočaranjima nešto i onog ritualnog mazohizma koji je postao već strukturnom konvencijom »ženskog pisma»: onog sablasnog nagnuća mračnom slikanju svih relacija sa svim muškarcima u životu, analiziranja obitelji iz koje potječeš kao simulakruma pakla... U krajnjoj liniji, nasljedovanje tih žanrovskih konvencija je indiciralo također da Slavenka Drakulić ima i literarne ambicije. Bilo je u toj ispovijedi i neke iskrene ojađenosti, nije to bila samo konvencija žanra.

Teško mi je bilo prisposodobiti tu gorku ženu s onom agresivnom oštroumnom, inteligentnom novinarkom koja je ispisala sve one polemične stranice ove knjige. Ta je novinarka bila posve sigurna u ispravnost svojih stavova, superiorna protivnicima, podrugljiva, militantna, nerijetko i duhovita. Uostalom, već i sama činjenica da je odlučila tiskati svoje novinarske radove svjedočila je o velikom samopouzdanju, o uvjerenju da tekstovi koje je napisala nadržavaju ograničenost trenutka. Možda je to bilo narcisoidno, ali bila je u pravu: novinski napisi Slavenke Drakulić mogu poslužiti kao uzor angažiranog novinarstva. U tim tekstovima ona se predstavila kao medijski najutjecajniji eksponent feminističkih ideja u nas; pretjerujući ponekad, ona je ipak prva, ili među prvima, upozorila na bitna pitanja vezana za socijalni status žene. Stoga je njezina prva knjiga nesumnjivo važna za povijest ženskog pokreta u našim krajevima.

Taj njezin ispovjedni pogovor pokazao je da se iza samouvjerene bojovne feministice ipak skriva osjetljiva žena koju razdiru ambivalentni porivi; lomna, krhka, novinarka koja potajice mašta o književnom pisanju. Takva kompleksnost senzibiliteta nije, doduše, dobra osnova za harmonizaciju vlastite egzistencije, ali može biti izdašno izvorište literarnih senzacija.

Očekivao sam, ako Slavenka Drakulić ikad napiše književno djelo, da će to biti neka vrsta njezine autobiografije, zapravo ekstenzivna varijanta onog ispovjednog pogovora prvoj knjizi. Možda bih sada mogao reći kako se nisam prevario: svi oni koji Slavenku poznaju, prepoznat će u *Hologramima straha* niz stvarnih događaja iz njezine biografije. Pa ipak, ovaj se roman razlikuje od proze koju sam očekivao.

Zašto je sama autorica u podnaslovu knjige njezin žanr fiksirala kao »roman«. Čini mi se kako se time htjela distancirati od one žanrovske konvencije »ženskog pisma«, od inzistiranja na *iskrenosti* ispovijedanja, ukidanja tabua, odbacivanja inhibiranosti, koji su za »žensko pismo« u principu mnogo važniji od zaokupljenosti problemima literarne forme. Drakulić piše u prvom licu, ali nigdje ne odaje svoj stvarni građanski identitet, što bi omogućilo da poistovjetimo naratoricu s osobom autorice; njezini likovi nose imena različita od imena konkretnih osoba koje su poslužile kao modeli. Sasvim sam siguran da je cilj tog »skrivanja identiteta« nastojanje autorice da recipijentu sugerira kako tekst ne treba doživljavati kao preslikavanje zbilje i konkretnih osoba, već da ga motri kao literarnu fikciju, koja svoju uvjerljivost duguje isključivo ekspresivnosti literarne forme.

Također, fiktionalna forma omogućuje autorici da primijeni mnogo raznovrsniji repertoar literarnih postupaka koji bi u tekstu koji računa s efektom »iskrene ispovjednosti« djelovali krajnje artifično i narušavali uvjerljivost kazivanja.

Vremenski se radnja romana odvija unutar nekoliko mjeseci: junakinja odlazi u Sjedinjene Američke Države radi transplantacije bubrega, iščekujući operaciju susreće se s nizom svojih američkih prijatelja, opisuje vlastiti doživljaj Amerike, naposljetku biva operirana; opisuje potom doživljaj vlastitog tijela nakon operacije, vraća se kući. I tu je kraj.

Rekli smo, pripovijedanje je postavljeno u prvom licu, ali dok je to u onom pogovoru prve knjige bilo »ispovijedanje«, nabijeno emocijama, impregnirano osjećajem ogorčenosti nad nedaćama osobne, partikularne sudbine, ali i opće sudbine žene kao generičkog bića, ovdje je emocionalnost krajnje prigušena. Iskaz je krajnje reduciran. Rečenične konstrukcije su često eliptične. Dominiraju u njima supstantivi; adjektivi i adverbi kojima se izravno izražavaju emocije, ovdje su potpuno reducirani. Pripovijedanje se odvija u prezentu što pridonosi živosti i ekspresivnosti narativa.

Osobito se to efektno očituje u trenucima kad junakinja opisuje svoju percepciju okoline i vlastitih tjelesnih funkcija neposredno nakon operacije. Čitavu knjigu odlikuje, inače, unekoliko pomjerena narativna vizura, koju možemo nazvati i »očudenom«: percepcija stvarnosti je reflektirana kroz vizuru žene u graničnoj egzistencijalnoj situaciji, žene suočene s prestankom rada vitalnih životnih funkcija, suočene s hladnim dodirima smrti. Iz te vizure neki tako obični prizori — uzimanje hrane, pića, mokrenje — poprimaju obilježje čudesnih fenomena: ovdje su oni opisani analitički potanko, s bezbrojnim nijansama; prosječan, zdrav čovjek mora se zapanjiti nad kompleksnošću senzacija koje bolestan čovjek vezuje za ove manifestacije regularnog funkcioniranja organizma.

Premda je romanom obuhvaćen relativno kratak vremenski segment, ipak su temporalni planovi prilično složeni jer u prezentski sloj naracije neprekidno naviru prisjećanja iz prošlosti: sukob s ocem, samoubojstvo prijateljice, prizori dijalize, scene s kćerkom... Montažni su rezovi oštri, nagli, učestali: neprekidno se smjenjuju prezentske scene s *flashbeckovima* iniciranim nekim analognim detaljem u prezentskom doživljaju. To, dakako, narativni ustroj čini prilično složenim.

»Kamufliranje« u impersonalnu formu fikcionalnog štiva omogućilo je autorici da bez većih potresa prebrodi opasnosti kojima bi je izložilo izravnije ispovijedanje u formi »ženskog pisma«. Primjerice, opširno pripovijedanje o samoubojstvu prijateljice u maniri izravnog, stvarnosnog ispovijedanja nametnulo bi dilemu: — koliko je etično »trošiti« tako delikatnu uspomenu u vlastitom, nužno egocentrički orijentiranom, projektu. Iz ove, pak, impersonalizirane fikcionalne vizure, ta smrt

poprima simbolizacijsku funkciju: suočeni smo s kontrapunktalnim dviju sudbina: jedno zdravo tijelo čezne za autodestrukcijom, drugo bolesno, umiruće, čezne za životom. Problem koji nas zaokuplja više nije razina iskrenosti u odražavanju stvarnosti, već problem univerzalnog smisla života (što izrasta iz sraza dviju kontrapunktalno vođenih simboličkih sižejnih linija).

U ovoj knjizi postoji naglašena dimenzija feminilnosti, ali neovisna o konvencijama »ženskog pisma«: očituje se u finoj iznijansiranoj relaciji među ženskim likovima, u bogatstvu sitnih detalja koji govore o unutarnjem svijetu likova.

Nakon svega, držim da je Slavenka Drakulić ovim romanom pokazala kako njezino narativno umijeće nije determinirano isključivo zanimljivošću njezine osobne biografije prepune zanimljivih zbivanja. Ova knjiga osjećaj simpatije ne pobuđuje samo ljudskim suosjećanjem sa sudbinom jedne žene koja je, sučeljena s neposrednim prisustvom smrti našla u sebi dovoljno psihičke snage, vitalističke energije i životnog optimizma, kojima je izborila pobjedu, preživjela i realizirala dostojanstven i iznimno radno aktivan život.

Ovo je dobro pisan roman koji na nas djeluje prvenstveno ekspresivnošću svoje forme. Upravo zbog tog vladanja literarnim prosedeima, vjerujem da će Slavenka Drakulić, nastavi li pisati *fiction*, postići jednako uspješan rezultat i kad motivsku građu potraži izvan svoje biografije.

16

Očito je da sam Slavenki pristupio ozbiljno, dobio sam za to u *Danasu* prilično veliki prostor. Danas mi ta kritika djeluje pomalo stilski zapetljano, sve se to moglo jednostavnije reći. Autorica nije imala primjedbi, ali danas mislim kako joj je vjerojatno išlo na živce moje neprekidno spominjanje »ženskog pisma« kao matrice prema kojoj se ona relacionira. U svakom slučaju, bio sam jedan od rijetkih kritičara–muškaraca (kako će to kasnije konstatirati Helena Sablić Tomić) koji je s punom pažnjom i uvažavanjem pisao o Slavenki.

Moram, pak, primijetiti kako u krugu njezinih kolegica novinarki Slavenkin roman nije primljen bez ljubomore pa i zajedljivosti. Knjiga je ipak doživljena kao autobiografska, pa se dosta komentiralo »kako je tko prošao«, a bilo je i dosta zamjerki na račun prikaza samoubojstva Maje Miles, iznimno važne novinske spisateljice specijalizirane za pravnu tematiku, važne i aktivne i u feminističkom krugu.

Smije li literat u svojim djelima baviti se konkretnim likovima, njihovim osobnim tragedijama? Ja sam onda mislio i tvrdio da smije, a mislim to i danas, najvažnije je ipak je li sposoban neki osobni, partikularni događaj ili lik izdići do razine univerzalne relevantnosti. Jednostavnije rečeno, uspijeva li se izdići iznad razine trača. Slavenka je to uspješno postigla.

Svjetska karijera

Kad se sve sumira, bilo je jasno da je Slavenka već prvom fikcionalnom knjigom doživjela uspjeh. Da zna pisati potvrdila je romanom *Mramorna koža* 1989. godine, o kojemu sam također napisao kritiku (kasnije sam još napisao kritiku romana *Božanska glad*, 1995.).

Ambiciozna i sposobna, počinje postupno raditi i na inozemnoj karijeri. Strani izdavači pokazuju zanimanje za njezine romane, ali Slavenka otkriva u novinama velike mogućnosti koje joj otvara povećani interes Zapada za Istočnu Evropu nakon pada Berlinskog zida. Potkraj osamdesetih, nakon sloma komunizma početak će u velikim svjetskim novinama objavljivati eseje o životu iza željezne zavjese, u kojima je kombinirala politološko–sociološke uvide s ispovjedno–književnom naracijom. Te je eseje sabrala 1991. u knjigu *How we survived communism and even laughed*. Knjiga je doživjela veliki uspjeh u inozemstvu (kod kuće je dugo nije objavljivala, pretpostavljam zbog nekih simplifikacija i pojašnjenja namijenjenih baš stranim čitateljima, domaćima bi to izgledalo banalno).

Kako početkom devedesetih započinje proces tranzicije i raspada Jugoslavije, velikim stranim novinama i magazinima postaje situacija na Balkanu zanimljiva, eseji s tom tematikom pojavljuju se u knjizi *The Balkan Express*. Koliko su uspješne na stranom tržištu te dvije *non-fiction* knjige uvjerio sam se kad sam ih počeo vidati na aerodromskim kioscima. Kad sam joj to spomenuo, dodavši da nikoga od exjugoslavenskih pisaca nisam vidio da se pojavljuje u toj niši svjetski popularne književnosti, objasnila mi je kako je *non-fiction* žanr puno tržišno uspješniji od *fictiona*, pogotovo onoga s umjetničkim pretenzijama. Tim *non-fiction* knjigama kasnije će se se, 1996., pridružiti i *Cafe Europa*.

Popis uglednih stranih dnevnika i magazina u kojima je Slavenka ostvarila stalnu ili povremenu suradnju, doduše, ne samo u devedesetima, već u ukupnom radu, doista je impresivan: *Ms*, *The Nation*, *The New Republic*, *The New York Times Magazine*, *The Los Angeles Times*, *Harper's*, *The New York Review of Books*, *The Guardian*, *The Observer*, *Spectator*, *Die Zeit*, *Faz*, *Frankfurter Rundschau*, *Der Standard*, *Profil*, *Die Presse*, *Moderna Tider*, *Dagens Nyheter*, *Politiken*, *La Stampa*, *Eurozine*...

17

Vještica iz Rija

Početkom devedesetih Slavenka je uglavnom živjela izvan Hrvatske, cijela kuća Vjesnik došla je pod šapu HDZ–a, a ona se nije htjela prilagođavati novoj nacionalističkoj političkoj i kulturalnoj matrici, što je većina novinara bespogovorno učinila, jer je to bio uvjet preživljavanja u branši. Odnosno, moglo se, ali po cijenu permanentnih sukoba i s vlašću i s fanatiziranim masama, kao što su to činili njezini kolege u *Feral Tribuneu*.

Njezina profesionalna neovisnost i kritički odnos prema HDZ–ovoj vlasti te nacionalističkom profiliranju Hrvatske bili su trn u oku vladajućima i njihovim medijskim eksponentima utoliko više što su joj tekstovi objavljivani u prestižnim svjetskim novinama. Tako se i Slavenka našla na udaru Slave-na Letice u njegovu čuvenom, sramotnom tekstu o pet vještica iz Rija koji je objavio u *Globusu*, magazinu koji su vodili njezini dojučerašnji kolege iz redak-

cije *Starta*. Naime, pet prominentnih hrvatskih intelektualki, odreda feministica, našlo se na Letičinu i *Globusovu* udaru jer djeluju neprijateljski protiv promjena u Hrvatskoj, apatridski i nepatriotski: uz Slavenku tu su bile još na meti Dubravka Ugrešić, Vesna Kesić, Jelena Lovrić i Rada Iveković. Inicijalno je sve pokrenuo tadašnji predsjednik Hrvatskog PEN–a Slobodan Novak, koji je izvijestio medije kako je ipak uspio izboriti održavanje kongresa PEN–a u Dubrovniku 1993. unatoč protuhrvatskom lobiranju istaknutih intelektualki.

U tom je tekstu Slavenka Drakulić prozvana kao oficirsko dijete, dvaput udavana za Srbe, petokolonašica koja je svoje kolumne u svjetskim novinama koristila za prokazivanje režima Franje Tuđmana. Taj je tekst vrlo brzo postao poznat i u inozemstvu i korišten je kao snažan dokaz mizogine i nacionalističke klime koja vlada u Hrvatskoj. Uostalom, i u samoj Hrvatskoj taj će tekst već u trenutku pojavljivanja naići na osudu liberalno–lijevog dijela javnosti, pa čak i među umjerenijim politički nezainteresiranim obrazovanim građanstvom. Naposljetku je i sud donio presudu u korist »pet vještica«, a redakcija se u nekoliko navrata javno ispričavala. Sam Slaven Letica je ostao uporno pri svojim stavovima i nikad se nije ispričao.

U više situacija ja sam se u intervjuima i polemičkim tekstovima osvrtao na taj sramotni tekst. Nije se radilo samo o obrani dostojanstva kolegica, već o elementarnom pravu na slobodu mišljenja.

Suradnja sa svjetskom zvijezdom: usponi i padovi

Sa Slavenkom sam se povremeno viđao kad bi došla u Zagreb. Udala se ponovo, ovaj put za švedskog novinara i pisca Richarda Swartza, čini se ovaj put dobar i stabilan brak sa suprugom koji nije ljubomorana na ženine uspjehe. Živi između Švedske, Austrije i Istre.

Iz tog prorijeđenog druženja mogu izdvojiti dvije epizode. Krajem devedesetih Slavenka me zamolila da joj jezično redigiram njezinu knjigu *Kao da me nema*, ne znam, ali pretpostavljam da je vidjela knjigu Dubravke Ugrešić *Kultura laži*, gdje sam potpisan kao lektor. Zapravo sam se tim poslom odavno prestao baviti, ali kad me Dubravka zamolila, prihvatio sam u ime starog prijateljstva. Zamolio sam samo da ne budem potpisan i nisam htio uzeti honorar, ali urednici iz izdavača Arkzina ipak su me potpisali u knjizi. Naravno, sada nisam mogao odbiti ni Slavenku.

Knjigu sam pažljivo pročitao, nisam njome bio zadovoljan, ne u jezičnom pogledu. Sugerirao sam Slavenki što bi trebala promijeniti, a da bi bilo dobro da knjiga malo odleži pa da je se opet poduhvati s vremenskim odmakom.

Samo me pogledala, ljutito:

— Ne dolazi u obzir; s agentom sam dogovorila tematiku i čvrste rokove. Knjiga se već prevodi na engleski, a uskoro će i na druge jezike

— O, oprosti, nisam znao da je to tako organiziran pogon. Samo sam izrazio svoje skromno mišljenje.

Ipak su je moje primjedbe zapekle, nije ih zaboravila. Nakon godinu–dvije, kad me susrela, pohvalila se:

— Znaš, ona knjiga koja se tebi nije svidjela, postala je veliki hit u Švedskoj, prodala se u pedeset tisuća primjeraka!

Slegnuo sam ramenima:

— Ostajem pri svojem mišljenju, iako je moguće da griješim!

Slavenka je doista nevjerojatno pametno vodila svoju karijeru, permanentno pisala, iako joj je transplantirani bubreg počeo otkazivati. Prošla je i novu transplantaciju; uza sve to objavila je petnaestak knjiga. Osobito ju je proslavio niz knjiga o talentiranim ženama koje su živjele i stvarale u sjeni proslavljenih partnera (Dora Maar, Frida Kahlo, Mileva Einstein).

Dvijetisućitih sam postao honorarni urednik u Profilu; Slavenka je bila jedan od pisaca s kojima sam htio surađivati. Ponudio sam joj tiskanje sabranih djela. Prihvatila je to gestom kraljice, dat će mi svoja djela. Moram reći kako nisam baš jednostavno progurao kod nakladnika ideju o tim djelima, bilo je sumnje koliko u tim godinama, kad je već počela recesija i pala prodaja, sabrana djela nekog suvremenog pisca mogu biti komercijalna.

Da, 2019. organizirao sam u Hrvatskom društvu pisaca skup u povodu sedamdesetog rođendana Slavenke Drakulić. Sa zadovoljstvom, nas desetak govorilo je o njoj. Kakva žena, kakva intelektualka i spisateljica! Kakva biografija! Drago mi je što sam, makar rubno, bio dio njezine biografije.

Ingrid Šafranek

Naša genijalna prijateljica

20 Prije nego što je postala Slavenka Drakulić, uzor razmišljanja i ponašanja za više generacija, prije nego što je postala međunarodna referenca, puno prevedena i u svijetu poznata spisateljica, Slavenka je bila naša »genijalna prijateljica«.

Književna vrijednost njenog rada imala je oduvijek jasnu društvenu funkciju: zalaganje za suzbijanje svakovrsne diskriminacije u društvu. Ona tako već gotovo pola stoljeća ukazuje, u prozi i publicistici, na nepovoljan položaj zapostavljenih društvenih grupa u svijetu, a posebno na rodnu nejednakost čija je posljedica manjak samopoštovanja i »ontološka nesigurnost«, to jest nemogućnost razvoja žena kao povijesnih subjekata i njihove svijesti o sebi. To je rezultat imanentne ranjivosti otuđenog tijela i sopstva, nestabilnosti društvenog, rodnog i osobnog identiteta. Bio bi to, najkraće rečeno, protočni motiv s varijacijama u cjelokupnom stvaralaštvu Slavenke Drakulić: zna se naime da oštećeni ego teško stvara, budući da mu je, osim tijela, zatočen i um.

Moderni feminizam treće trećine 20. st. ima danas već svoju povijest. Ona je u Hrvatskoj nezamisliva bez pramčane figure Slavenke Drakulić. Od nje smo naučile razmišljati o modernom, zapadnom feminizmu koji nas se, odrađima na klasičnoj, »muškoj« kulturi i na tradiranoj borbi za ženska ljudska prava već doimao kao poznata vijest. No ipak, na valu novih rodnih uloga u ratom razorenoj Europi, stjecanja ženskog prava glasa, postkolonijalizma, hladnog rata, emancipatorskih pokreta '68, seksualne revolucije... artikuliraju se na zapadu u drugoj polovini 20. st. vibrantni identitetski pokreti — rasni, etnički, rodni, transrodni, a na čelu, kao većinski, mada po položaju manjinski, novi plimni val zalaganja za pravnu, političku, stvaralačku i kulturnu ravnopravnost spolova. Novost ovog pokreta, bogata posljedicama, bila je moderna ideja o pravu na rodnu različitost unutar načelne jednakovrijednosti spolova

— ženski rod ima naime drugačiji identitet, kao što ima svoju usmenu kulturu, svoju nepisanu povijest odsutnu iz tradiranih matrica ljudskog pamćenja.

Pod utjecajem zapadne feminističke teorije i kritike, (koju će tek u 21. st. pratiti *queer* teorije i prakse), osniva se ranih osamdesetih u Zagrebu akademska sociološka sekcija Žena i društvo. Ona nema u prvom planu praktični aktivizam i zalaganje za ženska prava i njihovu zaštitu, mada ga poštuje, nego u svojim radovima i raspravama promišlja ideje američkog neofeminizma, koji je pragmatičan, djelotvoran, društveno kritički, egzistencijalistički obojen poznatom idejom da se »žena ne rađa« nego to tek »postaje« pod društvenim pritiskom, a što je u krajnjoj liniji zavjera povijesnog muškog, patrijarhalnog hegemonizma. U Europi je kontekst razmišljanja i pisanja bio ponešto drugačiji — pogotovo u Francuskoj gdje se radilo na ideji urođene ženske različitosti, drugačijeg pogleda na svijet, te na brutalnom odsustvu ženske kulture iz navodno univerzalne povijesne tradicije. Rodonačelnica avangardnog »ženskog pisma« (*Écriture féminine*, Cixous, 1975.; prijevod pok. Jelena Zuppa i ja) bila je, odmah poslije rata, u svjetskim razmjerima, kasnije najpoznatija francuska spisateljica Marguerite Duras (1914–1996).

21

Slavenka je kao malo tko među nama raspoznavala obje strane medalje, onu »egzistencijalističku« i onu »esencijalističku«. Kao sociologinja i novinarka bavila se pisanjem kritičkih eseja, feljtona, članaka o feminizmu i komunizmu, kasnije o socijalizmu, tranziciji, kapitalizmu i postsocijalizmu. Angažirano, bez navijačkog aktivizma, to lucidno i kritičko pisanje nastojalo je biti objektivno i osobno, autentično i informativno. Tako je i o ondašnjoj Jugoslaviji pisala kao o bijeloj vrani relativno liberalnog socijalizma u odnosu na ostale članice Varšavskog pakta onkraj »željezne zavjese«.

Njezin bogati opus se ne dijeli na faze ni na cikluse, nego više na različite diskurse, žanrove i stil, svrhu i namjenu. Počela je pisati rano, kao mlada novinarka s iznimnim uvidom u svjetski kontekst, ali i u »stvaran život« kod kuće od kojeg uvijek kreće, gdje osobno iskustvo postaje političko bez podilaženja i bez kritizerstva, s finom dozom ironije pa i humora (*Smrtni grijesi feminizma*, 1984; *Kako smo preživjeli komunizam...*, 1992. i dr.) S druge strane, u književnim pseudo-biografijama, u tzv. autoromanima, tanka je crta između sjećanja i imaginarnog, fikcije i *fakcije*. To je tada spontano reinterpetirana i rekonceptualizirana »muška« baština podešena prema ženskom ključu i izrazu. Prirodno je zato da u njenom je središtu (žensko) tijelo, kao osjetilna veza s bitkom, kao objekt najbliži »subjektu«, a koji, budući otuđen, teži izgubljenom doživljaju cjeline. To je uvijek odmetnuto ili ukradeno, na neki način osujećeno tijelo, odvojeno od usplahirenog uma i bespomoćne misli. To nije tijelo koje se veseli i likuje kao kod pustopašnih ženskih autorica s kraja '70-ih, nego tijelo koje je poniženo društvenim nasiljem, neslobodom, imaginarnom krivnjom i stidom.

A evo kako je sve to počelo...

Tema otuđenog tijela

Za početak, kratki *flash back*, sasvim osoban: sjećam se Slavenkinih književnih početaka — iako mlađa, bila je sve ono što sam ja željela biti, a nisam bila — darovita novinarka, samostalna majka, spisateljica već tada povezana *on line* sa svijetom. Kod nje sam zadivljena vidjela na djelu prvi kompjuter — u realnom vremenu slala je članke na engleskom svojoj američkoj urednici i dobivala odgovor! Bile smo susjede i prijateljice, zajedno s Andreom Zlatar negdje sedamdesetih godina u kvartu oko Gupčeve zvijezde; posjećivale smo je u stanu koji je dijelila s kćerkom Rujanom i koji je imao u dvorištu ogromnu staru sekvoju. Nje više nema, sada je tamo kineski restoran na mjestu starog purgerskog »Tinče«. Sjećam se zidova prekrivenih obiteljskim fotografijama i Slavenke kako ih pokazuje kao »slike koje čekaju da ih jednog dana pretvori u riječi«. (A slike su i ostale u središtu njene poetike — kaže se da žene imaju bolji osjećaj za prostor nego za vrijeme, iako jedno bez drugoga ne ide). Sjećam se kako je Slavenka išla tramvajem broj 14 u Vjesnikovu redakciju na posao ili svaki drugi dan u bolnicu na dijalizu. Kako je napokon otputovala na transplantaciju bubrega u Ameriku, i kako joj je najveća briga bila Rujana koja je još bila srednjoškolka i jako se bojala za mamu.

22

Sjećam se kako se vratila nakon uspješne operacije iz američke bolnice »s novim bubregom i gotovom knjigom«, kako je rekla i sve nas zapanjila. Bili su to *Hologrami straha* (1987), autobiografska fikcija rekli bismo danas, čudesna sinteza traumatskog iskustva prodorne uvjerljivosti i tjeskobe, slavljenja života i autorefleksije, gotovo prirodnog jezika iz dubine nesvjesnog, ispod dramatične površine. Tu kombinaciju emocija i inteligencije, biografskih elemenata na »putu prema metafori« (Lodge), to nadilaženje najosobnijeg iskustva u duhu univerzalnog, formula je koju će ona sačuvati, u različitim omjerima, zauvijek. Primjer je njen drugi, poetsko-psihološki »durasovski« roman *Mramorna koža* (1989) koji je ubrzo bio objavljen u Francuskoj. Lijepo je imati talent, ali treba imati i pameti da bi se pisalo, govorila je mudra Marguerite Duras — »pisci naime uvijek misle i za druge«.

Ova poveznica s Duras nije slučajna — i ona je također imala dva različita, a opet slična lica u svom opusu, dvije manire, dva medija — angažirani novinarski (ili publicistički) i onaj umjetnički, stvaralački, filozofski, lirski. Slavenka je rekla (na promociji *Nevidljive žene*, 2018) da je za novinsku kolumnu potreban fokus, samokontrola, disciplina i angažman..., dok za umjetničko pisanje treba naprotiv pustiti maha emocijama, digresijama, nesvjesnom koje samo od sebe u nama piše i tek je djelomično kontrolirano. To je način da se onim tjelesnim i taktilnim u biću jezika korigira njegov *ratio*, da se spoji želja za pisanjem sa svim onim tankočutnim, proćućenim i poticajnim koje će i na čitatelja djelovati svojom austom i otvoriti mu svijest za drugoga, a onda i za sebe.

Pisanje Slavenke Drakulić tako se uvijek nalazi negdje na sjecištu »konstativnog i performativnog«, književnog i transmedijskog — njen pristup

temi često je od samog početka gotovo dokumentaristički, veristički (zato je uvjerljiva), ali uvijek se zalaže za nešto: za žensku kritiku rodni nepravdi, za dediskriminaciju tabua, za demokratizaciju kulture i estetiku osjetila. No s druge strane, njena snaga ne dolazi samo iz jake tjelesnosti motiva kao što su strah, patnja, incest, strast, ljubavni kanibalizam, silovanje, sablazan, sramota... nego iz neosporne književne kvalitete pisanja: snaga tog zapravo jednostavnog teksta je da se ponaša kao osviješteno (usmjereno) nesvjesno, da angažirano ali nenametljivo spaja imaginaciju i iskustvo. Umjesto apstraktnog razglabanja nižu se posve konkretni prizori, ili kako Slavenka kaže 'slike' koje govore same po sebi, to su slike koje pričaju svoje priče poput onih fotografija na zidu u stanu. Fragmenti iz prošlosti ili zbilje, svoje ili tuđe, zaleđeni su u vremenu i pisanju. Njih povezuje sličnost fakture prizora iz konkretnih života, ali i njihov simbolički potencijal u smislu zajedništva ljudske sudbine.

Zatočeni um

Ta sustavna dijalektika ženske rodne razlike i njene uključivosti nije neki sveobuhvatan koncept koji bi se nametao. Na djelu je socijalna i emocionalna zrelost, književna osjetljivost za fragiliziranu vrstu (ženskih) protagonista kao rodni marginalaca isključenih iz jezika i pisane povijesti. Na putu da postanu subjekt, oni su suočeni s problemom identiteta upravo zbog raskoraka između svog društvenog Ja i sopstva. Ne radi se samo o ženama, ali ipak prvenstveno o njima: autoričina empatija potječe iz doživljaja ženskog iskustva kao tipičnog i bitno različitog od muškog. Ali taj je feminizam prije svega duboko human, on je paradigma zajedničke transklasne rodne sudbine; on je empatija, osjećaj tuđe ranjivosti (Levinas), solidarnost i altruizam. Duboka saživljenost narativa i svjesni *pathos* tema i likova idu ukorak sa svedenim na bitno stilom i jezikom, koji je krajnje jednostavan, vjerodostojan, stoički sažet i dedramatiziran, a čime se još više pobuđuje čitateljeva emotivnost i suosjećanje. (Zato nije uopće slučajno što francuski prijevod knjige *Kao da me nema*, 1999. jako podsjeća na lirsku uzdržanost tekstova M. Duras!)

Drugačije su inspiracije Slavenkine knjige na temu iznimno tragične ženske potištenosti zbog ugušenog stvaralaštva. Najbolji je primjer njena konceptualna trilogija na temu 'teorije tuge' o tri nesretne genijalne žene u paru s genijalnim posesivnim muškarcima: *Mileva Einstein* (2016), *Dora i Minotaur* (2015), *Frida ili o boli* (2007), naslovi su koji dovoljno govore o panici zatočenoga stvaralačkog uma u klopci neupitne muške dominacije egomanijaka. Primjeri su fenomenalni, slični po »fraktalnosti«, a opet sasvim različiti: u rasponu od fizičke boli razapete Fride Kahlo i njene ovisnosti o partneru Diegu Rivera punom sebe, preko samozatajne Mileve koja ima nepriznatih zasluga u Einsteinovu Nobelu, do genijalne Dore Maar koja nije bila samo Picassova žrtva nego i njegova partnerica, kojoj čak i on sam pozira i koja je bila poznata muza i mezimica pariških nadrealista.

Ženska perspektiva pisanja od prvih Slavenkinih romana koje smo 80-ih bile otkrile kao bogomdani primjer za novi trend književnog neofeminizma u Hrvatskoj — (drugi je, mada različit, bio primjer lirskog samorefleksivnog pisma Irene Vrkljan) — spajao je »žensko pismo« rodne razlike i feminističku književnost. Sve do zadnje zbirke priča *Nevidljiva žena*, mogao bi se naći zajednički nazivnik ovog heterogenog, a opet homogenog pisanja. To su anticipacija i retrospektiva kao dva pola osobnog iskustva bivanja u vremenu, ali i rada na krčenju puta za drugačiji ugođaj budućnosti. Bez obzira na promijenjene okolnosti ostaje, uvjerena je autorica, neupitna nužnost pisane riječi u doba digitalne tranzicije (Drakulić, *Jutarnji list*, 13.11. 2021).

Zajednički nazivnik je također transformizam u odnosu tijela i jezika, tijela i teksta kao dramskog središta ove poetike. Tema koja se nameće čitatelju kao glavna od niza mogućih — tek je naknadno, iz cjeline opusa, prepoznatljiva kao matrica. To kako žensko tijelo piše *sebe* novost je 20. stoljeća. Ono je bilo svedeno na topos ili potpuno marginalizirano u zapadnoj, muškoj, binarnoj patrijarhalnoj kulturi kao nepoželjno, strano, kao »drugi spol«; ono je bilo doživljavano kao nešto prijeteće ili opasno, kada nije bilo vrijedno prezira. Kad žena piše o sebi ona i nehotice internalizira taj muški pogled na svoje tijelo, što ga čini još više ranjivim i nedostojnim, a zatečeni se um zatvara u šutnju. Kod Slavenke je to otuđeno, odmetnuto tijelo, to tijelo–objekt izgubilo davnu nevinost *jednosti* sa subjektom. Ovu poetiku ruba rasjeda možda može pokazati pismo, no šutnja zacijelo. Tijelo je iz nekog razloga postalo neiskazivo: ono je stranac pa i neprijatelj »subjekta«, ono je čista drugost. Tijelo prisilne trudnoće kao ni tijelo starice više nam ne pripada, svijest ga ne želi, ona ga se stidi jer ne odgovara kulturno nametnutoj, (samo)očekivanoj slici moga Ja. Je li stara žena još uopće žena, pita se »nevidljiva žena«? Je li silovana žena još uopće moje Ja ili je to netko drugi? Pismo se tada ukazuje kao šansa za kontinuitet osobnosti, kao katarza ili pobuna. To je borba za promjenjiv identitet i upitnu cjelovitost svoga sopstva, za lomno samoprepoznavanje u ogledalu jezika i blokiranog uma.

Gubitak kontrole nad tijelom dešava se također, mada na drugi način, u apoteozu želje ili strasti dok od nje ne ostane samo pepeo. To je priča kako od izvora zadovoljstva tijelo postaje vremenom stranac ili nepoznanica. Taj arhetipski ali i tako osoban odnos prema preobrazbi gotovo je neizreciv već i zato što je vjesnik umiranja: »Smrt je uvredljivo besmislen događaj« (S. Sontag, *Amera*). Ali postoji i sve ono što njoj prethodi, što je najavljuje, kao krivnja, stid, poniženje, a što je isto tako neizrecivo i gotovo nepristojno za javni govor.

Zato je odabrani narativni modus najčešće solilokvij, unutrašnji govor likova ili lirskog subjekta. Taj Ja koji govori u 1. ili 3. licu nije autobiografski, ali je željan pažnje i utjehe koju donosi izgovaranje neizgovorljivog — za čitatelja katarzu i egzorcizam dojma ukletosti, osjećaj da nisi sam. Jer »život nije biografija« (Quignard); život je, kao i književnost, uvijek još i nešto više — on je zamjenjivost tijela i duha u svijesti i jeziku, prelijevanje njihove uzajamne

promjene u vremenu. Transformacija tijela u jezik je proces, pobuna i utjeha. Tako shvaćeni feminizam je uvijek iznova problematiziran humanizam: to je priča naših razlika i šansa povezivanja u dijalogu i u vremenu.

O tome svemu govori književni feminizam shvaćen kao djelatni humanizam, kao odgovornost i briga za drugoga. Tematika osamljenosti, tjeskobe, stida tijela, njegovo otuđivanje ili degradacija utječe na zatočenost uma. U svemu tome bitan je problem nestabilne svijesti i manjka samopoštovanja. Za izgradnju identiteta likova traži se ključ za njegovo osvještavanje iz perspektive pisanja, odnosno čitanja.

»Žensko« pismo ili feminističko?

Moglo bi se sažeto reći da se po-etika opusa Slavenke Drakulić nalazi u kontinuitetu između egzistencijalističkog i modernističkog diskursa na kojem smo odrasli. To je bitno za tematiziranje ženske kulture u duhu neofeminizma osamdesetih–devedesetih s jedne strane, te za dekonstrukciju i autorefleksiju postmodernizma s druge. Moguće ga je opisati paradoksalnim konstantama kao što su iskorak, ali i veza na kanonsku tradiciju, semiotička čitkost »malih tema i velikih misli« svakodnevlja, prožimanje fikcije i zbilje, »klizna« autofikcija bez ironije, emocionalnost bez patetike, globalna solidarnost i suosjećanje s likovima iz rodne perspektive. A iznad svega lebdi etika kao temeljna vrijednost, zlatni rez, kao novi, svjetovni bog.

Međutim, »žensko pismo« ili ženska izražajnost uopće nisu nužno vezani uz biološki spol autora, niti su u estetskom smislu uvijek lirski ili osjećajni. Ženska književnost, u prošlosti tako rijetka (bar u pogledu objavljivanja), odraz je zanemarene, štoviše nepostojeće ženske kulture, zakinute ženske povijesti, te možda prirodne, ali još više uvriježene egzistencijalne samozatajnosti i žrtve. Ova poetika traganja za identitetom, to »dospijeće do pisma« u vezi je sa zanemarivom kulturnom ulogom u patrijarhalnom egocentrizmu ne samo žena nego i svih osujećenih subjekata s manjinskim, rubnim i za središta moći nevidljivim statusom. Od prve do zadnje Slavenkine se knjige mogu čitati kao stilske varijacije na srodne antropološke i etičke, socijalno-identitetske teme. Tu su, u seriji, ne samo žene nego i svi oni siromašni, poniženi, drugačiji. Lista se može u neoromantičkom, buntovnom duhu europskih šezdesetih proširiti i na sve druge ranjive skupine, na primjer na djecu, beskućnike, emigrante, na nepoćudne i na strance, na »prekarijat« svake vrste, kao i na sve rasne, spolne, etničke i ine kolektivne manjine radikalno neuključenih... U svom utopijskom zanimanju za »popravljanje svijeta« (Marx) i za »popravljanje života« (Rimbaud) sastaju se u djelu Slavenke Drakulić publicistika i fikcija, pamflet i priča. Sjećam se mog začudnog Rimbaudova citata (ili njegove replike kod M. Duras) da iako ne pišu, možda zapravo »samo žene pišu«. Taj je citat izazvao halabuku u dvorani prvoga hrvatskog međunarodnog neofeminističkog kon-

gresa 1986. na IUC-u u Dubrovniku gdje smo predstavljali i Slavenku. Ali što nam je to zapravo htio reći mladi pjesnik prije jednog i pol stoljeća? Mislio je o tome što će biti kad žene jednom dođu do *svoga* glasa i do *svoga* pisma: čut će se tada nešto što se još nikada nije čulo i vidjeti neviđeno, a »muškarci će ih slušati«. Realna utopija ili kliše koji se već pomalo ispuhuje? »Žensko pismo« je pismo međe i granice, *border linea*, s jednom nogom u kanonskoj tradiciji, s drugom u otklonu i diverziji, na putu iznalaženja vlastitog govora, u šutljivom, na govor nenaviklom tijelu prevedenom u »jezik plemena«.

Ostaje pritom ipak otvoreno pitanje nije li svaki »subjekt« zapravo fikcija, jer je po definiciji pluralan, promjenjiv i trusan, u međuovisnosti s drugima i u nestalnim okolnostima. To pitanje je valjano za muški i za ženski subjekt, a glasi jednako od romantizma do danas: postoji li uopće identitet pojedinca neovisan o jeziku, ili je on zapravo socio-kulturni konstrukt: »ja je uvijek netko drugi«. Kao što je u pisanju forma zapravo već i sadržaj.

No ni stil ni priča sami za sebe ne čine rodnu žensku književnost. Što je tu dakle tipično za ženski umjetnički identitet, za poetički *identitet razlike*? To su u prvom redu pjesničke slike odnosno razvijene metafore utkane u samu priču kao izraz ili otisak ženskog tijela. Znakove ženske kulture treba tražiti upravo na razini retorike više nego onog prikazanog. To su, na primjer, odnos prema vremenu i prema prostoru (primjetna je klaustrofilija u motivima kao što su kuća, kuhinja, soba, vrt, stan kao prostor zaštićenosti), ili pak agorafobija, pogotovo u starosti (ulica, putovanje, javna mjesta, pojačavaju osjećaj anonimnosti i »nevidljivosti«).

Nezaobilazna konstanta ženskog pisanja je — i kod Slavenke — odnos majka — kći, ili bolje majka — dijete, koji je također promjenjiv (odraslo dijete nije nikada isto što i dijete, a roditelje volimo i kad ih više ne volimo). Ključni topos univerzalne fem-kulture je održavanje života: u središtu ženske odgovornosti je kuhanje i podizanje djece, to jest skrb za obitelj koja u našoj generaciji još nije slovila kao samožrtvovanje nego kao nešto normalno, nešto što se podrazumijeva zdravo za gotovo. Osim doživljaja problematične tjelesnosti, zatim zaštitničke ili prosvjetiteljske uloge u društvu, brojne su uvijek očekivane metonimije ženske kulture kao što su vanjština, odjeća, kupovina, odnos prema stvarima, prekapanje po sjećanju, važnost tričarija, kult prema uspomenama, prošlosti i obiteljskoj povijesti, odnos prema interijeru, ozračju, osjetima, prema prirodi, moru i prostoru kao amblemu djetinjstva, tog »skladišta poezije u prozi svakodnevlja« (Proust). Njega čine osjetila, mirisi, okusi i zvukovi, više nego vid (koji nas uvijek drži na distanci): oni grade samo svi zajedno skrivenu slojevitost doslovnog narativa. To maltene dokumentaristički svedeno pismo neutralizira, ali samo donekle, intenzitet nasilja i žestine. Ono naime zna biti itekako bespoštedno. Uvijek etički opredijeljeno, moderno je više nego postmoderno, rijetko autorefleksivno i uvijek semiotičko, s jakim moralnim i socijalnim angažmanom toliko neophodnim u ovo materijalističko i dehumanizirano doba u kojem živimo.

Slavenkino djelo nije utopijsko, ne anticipira spasenje, nego se angažira na strani osvještavanja odnosa između onog općeg (publicistika) i partikularnog, proznog, intimnog. To je problematika jastva i tijela koje je uvijek do neke mjere neiskazivo. Čini se da je paradigma nesimetričnoga muško — ženskog binarnog dualizma temelj svih društvenih nepravdi — od muške sebičnosti do povijesne nepravde patrijarhata, do fašizma i rasizma samo je kvantna razlika — matrica je ista. Nužno je zato raskrinkati ovu »teoriju boli« i spriječiti koliko god je moguće nasilje protiv slabijeg, protiv tijela žrtve i djeteta, a napokon sve više i više protiv samog planeta.

Onkraj feminizma

Malo je djela za koja znam da su nam cijelim svojim razigranim i otjelovljenim konceptom toliko pomogli u prepoznavanju kaosa neproničnog svijeta nesvjesnog, da su našli prave riječi i misli za druge i za ono Drugo u nama, da su se povezala s čitateljem kroz prisnost bez oholosti i sljubljanje bez podilaženja. Recimo za kraj da je pisanje Slavenke Drakulić bilo od samog početka anticipatorsko, da je niklo spontano, pa tek onda zamišljeno kao idejni temelj za novi milenij. Kao realno–utopijska mogućnost druge prilike za svijet, kao intuicija moguće ideje globalne uključenosti za čovječanstvo na popravnom ispitu.

Pored umjetnosti izražavanja ženskog bića i postojanja, pored potrebe povezivanja u jednu cjelinu osjeta, emocija, svijesti i tijela, pored upisivanja šutljive ženske kulture u maticu, feministička teorija i kritika koje ih prate ispunjavaju već tijekom nekoliko generacija svoju povijesnu ulogu. No ta priča još uvijek nije gotova, mada nema srećom povratka na staro. Pa ipak, malo zbunjuje tobožnji postfeminizam današnjih mladih žena koji tvrdi da je sve to već stara vijest, mada očigledno nije. Svi se slažemo u tome da tek prethodi borba za ženska prava tamo gdje su ona doista ugrožena (talibani, islamisti, šerijatski zakoni, linč za nevjernice, zabrana školovanja i bračnog izbora...). Baš zato što se svijet ne kreće u istoj brzini, i što postoje kočnice za koje i ne znamo, morala bi se svjetska zajednica uključiti aktivnije u borbu za ljudska i ženska prava, a ne samo deklarativno. Pa ipak, da nije bilo naše generacije, da nije bilo Slavenki i njenih prijateljica u svijetu, da nije bilo povezivanja internetom s globalnim idejama, u našoj izoliranosti ex–Jugoslavije u podijeljenoj Europi ne bi bilo u nas feminizma koji je komunizam omalovažavao kao građansku nadgradnju kojoj kultura uopće ne treba (Marx za razliku od Gramscija). Tako da danas vjerojatno ne bi bilo ni postfeminizma, ni postsocijalizma, ni rodno neutralnog postmodernizma — jer muški bogovi na Balkanu još jako dugo ne bi pali na tjeme. A smisao modernog feminizma je novi, kompleksniji, multipolarni humanitet čovjeka (nakon kršćanskog, renesansnog, marksističkog i egzistencijalističkog i inog humanizma). To je zalaganje za korelacijski »*plurilog*« razlika, za sinergiju komplementarnih hemisfera u ljudskom paru, jer samo istinski oslobođene žene umjet će osloboditi i svoje muškarce.

Genijalne prijateljice u cijelom svijetu trebale bi danas dignuti glas za odgovornost u doba pandemije, digitalne tranzicije, globalnih migracija i rastakanja planeta. Digitalna tranzicija je neizbježna, ali i pisana je kultura itekako potrebna kao veza između znanosti i emocija, tradicije i budućnosti, materijalne i duhovne sfere. U pitanju je dobra, stara papirnata kultura, tisak koji je prvi još davno otvorio vrata globalizaciji. Samo mudra tehnologija, korištena s mjerom i silnim sredstvima, ali etički i u humane svrhe, može još spasiti svijet. Gorući je problem sve veća glad u svijetu zbog klimatskih promjena, sažgano ratarstvo, opustošene šume i potopljene obale donose pustoš koja tjera sve više očajnika prema sjeverozapadu koji ih ne želi. Pandemija nažalost pospješuje strahovladu autokratskih režima. Tako već sada imamo umjesto *Kavane Europa* (Drakulić, 2021) — tvrđavu Europu koja se brani žilet žicom i baca djecu pod vlak... Dobri genij modernog svjetovnog humanizma mora pokrenuti svijet da se trgne od lijeporječivih sastanaka na vrhu onako kako je pomagao sam sebi, i još pomaže, na putu samoosvještavanja. Feminizam je na zapadu napravio u posljednja dva stoljeća neizmjeran put koji još traje. Dobro je da smo bar u razvijenom svijetu donekle već onkraj feminizma bez straha od povratka na staro, da smo na putu anticipacije »fetalne nade za budućnost« (Sloterdijk) koja će biti »ženska«, odgovorna, solidarna i sućutna — ili je neće biti.

O svemu tome piše Slavenka Drakulić, lucidno i emotivno: ona nije salonski socijalist i idealist bez pokrića. Ona je trezvena kritičarka liberalnog kapitalizma koji ne može biti posljednja riječ u razvoju čovječanstva (Piketty). Ona zastupa balans između suprotnosti, između događaja i konteksta, osobnog i političkog, visoke tehnologije, humanosti i mudrosti koje samo zajedno mogu spasiti svijet.

* * *

P.S.

Koliko se svijet ipak promijenio — čak i u Hrvatskoj — nisu dokaz samo sve brojnije sjajne autorice, režiserke, filmašice, znanstvenice, nego se iščitava i u banalnim sitnicama, jer vrug je u detaljima, kako se kaže. Primjeri su nasumični iz dnevnih novina (studeni 2021): naslovnica *Jutarnjeg lista* bode u oči: »Treba osigurati epiduralnu anesteziju za sve rodilje«; ili pak vijest da je bila rasprava u sabornici o cijeni tampona (!); ili još zabavniji članak s ilustracijama na naslovnici »Je li korona ubila brazilku?« (!). Zvuči jeftino senzacionalistički, ali i začudno, budući da je žensko tijelo tek nedavno izišlo »iz ormar« , iz zone neizgovorivog. Najnovija drama Tene Štivičić 64 govori o umjetnoj oplodnji (piše je, igra i režira žena, uz lošu ocjenu muškog kritičara...) Sve to ne bi bilo važno da nije znak promjene društvene klime kao #Me Too optužbe, pretjerane možda, ali korisne. Ženska intima nije više sramotna. Silovanje, nasilje u obitelji i zanemarivanje djeteta danas mogu biti kazneno gonjeni ako se dokažu. Pedofilija, otmica djeteta i ubojstvo s predumišljajem posljednji su preostali tabui u mirnodopska vremena. *Epur si muove...*

Jasmina Kuzmanović

Kako je Slavenka Drakulić otkrila Zapadu drugaricu ženu

29

Krajem 80-ih Slavenka Drakulić iz poznate i angažirane novinarke prerasta u književnicu i publicisticu. To su uzbuđljive godine, u novinarskom i u publicističkom smislu, u vremenu s neizvjesnim ishodima, godine koje će donijeti promjene i u Jugoslaviji i u Istočnoj Europi. U takvim vremenima vrijedi ona divna rečenica, upotrijebljena za Marinu Cvetajevu, da je njena biografija bila »demonaska« jer se njena sudbina našla na križištu burnih povijesnih promjena, pa je takvo bilo i pjesništvo.

Slavenka Drakulić se u sličnim vremenima prebacuje na novu razinu kreativnosti. Njena prva međunarodna publicistička knjiga je čudo, jedna od onih knjiga koja otvara čitav novi svijet, nakon kojeg se čitalac i kritičar pita, kako je moguće da to tek prvi put saznajem, da prvi put o tome čujem.

U drugoj polovici 80-ih izlazi i prvi roman Slavenke Drakulić, *Hologrami straha*, proza o borbi s bolesti. U to vrijeme izlazi i zbirka eseja i već objavljenih kolumni i tekstova, feministički angažiranih, pod naslovom *Smrtni grijesi feminizma*. Slavenka Drakulić se tu otkriva kao sociolog, što je njeno formalno obrazovanje. Među prvima u Jugoslaviji prepoznala je važnost feminističke ideje, i ideje drugih manjina, da je privatno ono što je političko, da je baš ono što je trivijalno, svakodnevno, naizgled nevažno, ono što je naizgled nemjerljivo, da je baš to političko, da je to važno, da određuje društvo, i da može mijenjati smjer povijesti.

Na Zapadu, kamo je Slavenka često putovala, ta ideja bila je prepoznata među feministkinjama i liberalnim intelektualcima u diskursu o njihovu društvu i političkoj sceni, ali je nekim čudom izostajala kad su ti isti zapadnjaci kao predmet istraživanja i analize imali Istočnu Europu — Sovjetski Savez i satelite, Jugoslaviju, Albaniju.

Možemo samo zamisliti čudo kad je Slavenka u New Yorku, kao govornica na Socialist Scholars Conference, dakle na Konferenciji socijalističkih znan-

stvenika, naravno, društvene provenijencije, stala pred publiku. Izvadila je iz torbice uložak, ženski uložak za menstruaciju, i rekla: »Ova stvar, odnosno činjenica da socijalistički sustav nije u stanju osigurati njenu proizvodnju, došao je taj sustav glave.« Nastao je, naravno, urnebes.

Nakon toga stvari su krenule logičnim tokom, demonskim, ali u pozitivnom smislu. Američki feministički časopis *Ms. Magazine* naručio je od Slavenke veliku reportažu o životu žena u Istočnoj Europi, dakle u Jugoslaviji, Bugarskoj, Rumunjskoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj. Pročitavši reportažu, urednica u izdavačkoj kući Norton predložila je Slavenki da napiše knjigu o životu žena iza Željezne zavjese i Jugoslavije, i tako je nastala, prvo na engleskom jeziku, *How We Survived Communism and Even Laughed* (*Kako smo preživjeli komunizam i još se smijali*).

Zašto je ta knjiga genijalna? Zbog jedne malenkosti: da do tada nije postojala literatura o tome kako polovica od 400 milijuna stanovnika iza željezne zavjese živi. Partikularna perspektiva subjekta, kojeg su feministice u Jugoslaviji prilikom nekog skupa ironično nazvale Drugarica žena, nije postojala, nije za nju bilo previše interesa, ne samo na Istoku, nego ni na Zapadu. Disidentska djela koja su dopirala do Zapada ili objavljivana na Zapadu pisana su iz aspekta univerzalnog, ljudskog standarda, po defaultu muškoga. Solženjicin, Kundera, Škvorecki, Varlam Šalamov oslikavaju istočni svijet iz općeljudske perspektive, muškog subjekta. Tu i tamo imamo neku Marketu kao predmet čežnje, i kao slabi subjekt koji popušta pod prijetnjom, ili herojsku ženu poslanu u Gulag.

Možda najbolja među njima, meni barem najdraža, jedna je spisateljica. Roman *Strah i nada* je, pored mnogih drugih superlativa, izuzetno disciplinirano štivo. Nadežda Mandeljštam držala se uzrečice *less is more*, događaji su probrani, editirani njenom oštrom kao britva kritičkom distancom. Ali o trivijalnom, o osobnom, u Nadeždinu životu znamo malo. Znamo, na primjer, da su ona i Ana Ahmatova u kuhinji podijelile jedno jaje, jer druge hrane nije bilo, ali nemamo pojma kako su svaki četvrti tjedan — četvrtinu vremena u životu — rješavale problem uložaka, ili kontracepcije, ili — zanemarimo šminku — kako su dolazile do kreme za lice, koja im je sigurno bila potrebna u strašnim zimama. U utopiji *Handmaid's Tale*, pisanoj u 70-ima, Margaret Atwood ima potrebu da ispriča kako sluškinje tajno skrivaju komadiće maslaca da bi njime mazale ispucalo lice i usne. Nadežda Mandeljštam o tome tvrdoglavo šuti, njena je priča demonska, ne želi je pokvariti naizgled trivijalnim detaljima.

How We Survived Communism izazvala je senzaciju. U sociološkom smislu njena važnost se može usporediti s relativno nedavnim otkrićem, negdje početkom 70-ih, da bi simptome bolesti trebalo promatrati i kod žena, a ne samo, kao do tada, isključivo kod muškaraca. Danas znamo da žene imaju potpuno drukčije simptome infarkta, na primjer, i mnogih drugih bolesti. Do tada su tisuće i tisuće žena umrle jer se njihovi spolno-specifični simptomi nisu prepoznali na vrijeme. Tko bi to rekao.

U knjizi Slavenka Drakulić razgovara sa ženama, njihovim majkama, kćerima, sestrama, prijateljicama, u kuhinjama od Varšave do Sofije. Kako Slavenka piše u uvodu: »Životi žena, iako nisu nimalo spektakularni, a možda su čak i banalni, o politici govore više nego beskrajne teorijske analize. Sjedila sam u njihovim kuhinjama, u slabo grijanim stanovima to je uvijek najtoplija prostorija, slušajući njihove životne priče, kuhale smo zajedno, pile kavu ako je kave bilo, pričale o djeci i muževima ili o tome kako se nadaju da će moći kupiti novi hladnjak, štednjak ili automobil. Išle smo zajedno u kupovinu ili na njihovo radno mjesto ili na sastanke, šetale ulicama, ulazile u restorane, parfumerije i frizerske salone, čak i ako se nikad prije nismo srele, osjećala sam da nam je životni put bio gotovo identičan. Sve smo bile prisiljene podnositi isti sistem koji je ljude mljeo na isti način, bez obzira gdje se nalazili. Naravno, ženski je pogled na svijet drugačiji od muškoga. Naš je život trivijalan. Ali trivijalno je političko.«

Ako je komunizam, između ostalog, dokrajčila permanentna nesposobnost da u planiranoj privredi isplanira dostatnu količinu uložaka ili tampona, oštetilo ga je i to što je sistem skoro pola stoljeća uvjeravao žene da »vole« tu jednu jedinu plavu nijansu sjenila za oči ili te dvije nijanse plave i crvene boje za kosu. Biti žena u komunizmu, u socijalizmu, bila je, kaže Slavenka, neprestana borba protiv načina na koji funkcionira sustav.

Ožiljke od te borbe sa sistemom vidimo i 30 godina kasnije. Ja je vidim kad god razgovaram, a to je skoro svaki dan, s kolegicama iz Istočne Europe iz moje redakcije. Sve smo mi još uvijek malo drukčije, na isti način, od kolegica sa Zapada. Način na koji hodamo po *duty free* zoni, kao da nismo sigurne da li ćemo te predmete naći i u svom gradu. Način na koji organiziramo svoj dan. Baš nedavno sam se trudila zapadnom kolegi objasniti što znači da je škola popodne, i kako to škola može biti ujutro ili popodne, čudio se on. Spasila me kolegica iz Praga — i kod njih je, naravno, škola bila i »popodne«.

How We Survived Communism je na Zapadu najpopularnija Slavenkina knjiga, i nezaobilazna u sociološkim i feminističkim analizama razdoblja. U ponovnom čitanju, skoro 30 godina kasnije, primijetila sam možda prvi put da u njoj ima i jako puno nade, životnosti, veselja, jer je nastala u očekivanju novog doba. Slavenka je upravo napisala nastavak, neku vrstu *Behind the Iron Curtain, revisited*, ali u njemu, kaže, neće biti te prpošnosti.

Slijede tri publicistička rukopisa iz Slavenkine ratne faze. *Balkan Express*, *Café Europa* i, vjerojatno najtmurniji, *Oni ne bi ni mrava zgazili*. Ova posljednja je nastala na temelju svjedočenja osuđenih ratnih zločinaca u Haagu i istraživanja autorice, a rezultat su eseji na tragu Hanne Arendt, kako izvanredne okolnosti i uklanjanje superega, u vidu policije, države, sudske vlasti, može naizgled obične, u društvu funkcionirajuće ljude pretvoriti u zločince.

Kontinuitet s prvom publicističkom knjigom postoji već od prologa. U *Kako smo preživjeli*, u knjigu uvodi slavni citat Györgya Konráda: »Mi smo siromašni rođaci, domoroci, napušteni, zaostali, nagli, dezinformirani, bijed-

ni...« I završava sa: »Sve dok ne kažemo nešto neobično, oštro, sve dok se ne zagledamo u svoje nokte i ne pokažemo zube, sve dok ne postanemo divlji i cinični.«

Kratko je vrijeme između objavljivanja *Kako smo preživjeli i Balkan Expressa*, ali prevagnuli su divlji i cinični, i brzo smo se našli u vremenu kada, kao što je to opisala beogradska pop balada, »napolju ljudi pevaju kroz zube«.

Rat je Slavenku zatekao uglavnom izvan granica Jugoslavije, pa ovo nije ratni dnevnik ili skup ratnih reportaža, nego zbirka osobnih eseja i vrlo kvalitetnog istraživačkog rada.

»Ovo nije knjiga o ratu kako ga svakodnevno vidimo na malim ekranima ili o kakvom čitamo u novinama. *Balkan Express* vas vodi u svijet iza vijesti, on je nešto između golih činjenica i analize i osobnih priča, jer rat se ne odvija samo na frontu — on je prisutan svuda i u svima nama. Ja progovaram o drugoj, manje vidljivoj strani rata — načinu na koji nas polako mijenja iznutra.«

Balkan Express odlično pokazuje upravo tu sporu prilagodbu na rat — kako svaki novi dan, novi tjedan, usvajamo *the new normal*, novu normalnost. Tu je i razočaranje Zapadom i neumitna spoznaja da se ovdje rastajemo s našim istočnoeuropskim prijateljima kojima će odjednom biti bolje nego nama. »Nema više mita o Europi i našoj pripadnosti njezinim običajima i obitelji. Ostali smo sami sa svojom upravo stečenom nezavisnošću, sa svojim novim državama, novim simbolima, novim apsolutnim vođama.«

Dvije priče, *Što je rekao Ivan* i *Kad bih imala sina*, izdvajaju se kao izuzetne reportaže. Perspektiva je, kao i uvijek kod Slavenke, osobna. U napadnutoj zemlji tih godina ne govori se puno o tome sto osjećaju mame mladića koji odlaze u rat, jer — defetizmu nema mjesta. A mame su, po prirodi stvari, defetisti.

»Osjećam da smo sada oboje prekoračili prag mučnine. Više ga ništa ne moram pitati, ali i mogu, imam neku vrstu njegove prešutne dozvole. Sad priča o tome kada je prvi put povratio i kako je ubio čovjeka. O tome kako izgledaju leševi i napokon, kako je plakao. Govori onako kako bi možda govorio moj sin — da sam ga imala, da je bio u ratu, i da je ostao živ.«

Café Europa je kontrast *Balkan Expressu*. To je fina knjiga, tanane, detaljne pređe o malim stvarima svakodnevice koje nas vezuju uz prošlost i uspomene i navike bivšeg života. Tu je i otkriće, kako piše Slavenka, da ona sama često upotrebljava zamjenicu »mi« u svojim publicističkim tekstovima. To je zamjenica uz koju smo odrasli.

I nakon dvadeset godina Slavenkina publicistika je relevantna. Stara podjela između Istoka i Zapada zamijenjena je novom, sličnom, podjelom unutar Europske unije, između Stare i Nove Europe. Da li zemlje Nove Europe mogu odbaciti zamjenicu »mi«, upravo je jedno od najaktualnijih pitanja. Kako piše Slavenka Drakulić:

»Zaista, kako osoba koja je produkt totalitarnog društva može naučiti što je to odgovornost, individualnost, vlastito odlučivanje? Jedino ako nauči reći NE prvom licu množine. To NE, počinje s prvim lice jednine, s JA. Čovjek najprije mora naučiti misliti, živjeti i govoriti u sasvim drugoj gramatičkoj formi i to u javnom, jednako kao u privatnom dijelu života.

Naravno, ono MI garantira mu sigurnost i anonimnost. Mi znači toplinu zajedništva, ali i submisivnost, rezignaciju, strah, i prepuštanje drugom da odlučuje o tvojoj sudbini. JA naprosto znači misliti i odlučivati svojom glavom.«

Alemka Lisinski

Novinarski rad Slavenke Drakulić

34 »U koordinatama političkih određenja rekao bih da Slavenka Drakulić Ilić zauzima mjesto u centru, bez forsirane grubosti i političkog divljaštva 'ljevice' i 'desnice'. Vična peru, logična unutar zauzetih pozicija, najuvjerljivija unutar razaranja stereotipova žena u kulturi, raznovrsnih interesa i znanja, oslobođena patosa prvoborke.... U trenucima moralne krize javnog djelovanja u nas, neobično cijenim njezinu dosljednost, premda mi ništa nije toliko daleko koliko njezine ideje...«, ove rečenice napisao je u predgovoru knjige *Smrtni grijesi feminizma*, davne 1984., Veselko Tenžera, tada etablirani hrvatski novinar i kolumnist s kojim je Drakulić kao mlada medijska autorica oštro polemizirala, iznoseći teze koje su u tim godinama imale snagu ledolomca za ženska prava i promjenu ženske društvene pozicije. Riječi ovog predgovora govore o tome da je Slavenka Drakulić — tada »samo« novinarska autorica — izazivala respekt i kod najljućih protivnika, koji su pritom imali i reputacijski znatno sigurniju poziciju od nje, jer je većinsko razmišljanje — nije to bio samo službeni partijski stav — javnosti bilo patrijarhalno i antifeminističko. Usprkos takvoj situaciji, novinarka Drakulić uvijek je uz znanje, strast i otvoreno feminističko opredjeljenje sačuvala mirnoću u diskusiji i jasnoću u argumentima. Te su joj odlike sjajno poslužile i kasnije, u znatno duljim formama, u publicistički-esejističkom dijelu njezinog opusa koji je također i literariziran.

Slavenka Drakulić aktivna je novinarka već više od četrdeset godina, danas je kolumnistica *Jutarnjeg lista* i suradnica brojnih svjetskih medija. U međuvremenu je postala i književnica i publicistkinja, no novinarkom nikada nije prestala biti. Ova je činjenica kontinuiranog životnog medijskog angažmana ključna ne samo za Slavenku Drakulić — novinarku, već i za sve njezine druge autorske i socijalne uloge.

Izuzev vlastitog čitateljskog i uredničkog iskustva s medijskim tekstovima Slavenke Drakulić, na to koliko je kvalitetno, inspirativno i važno njezino

novinarstvo, uvijek bi me podsjetili i neki »izvanjski« događaji, riječi čitatelja, kolega urednika i novinara. Ovi bi se stavovi mogli sažeti u kratku ocjenu da su njezini medijski radovi uvijek tekstovi sa stavom, ali nikada *ad hominem*, balansirani, lapidarni, jakog izričaja, sa sjajnim osjećajem za bitno. Novinarstvo Slavenke Drakulić nikada ne iznevjeri svoje čitatelje bez obzira pisala o tome zašto žene vole bajke u *Startu*, o teorijama majčinske ljubavi u *Danasu*, o ratnim zločinima ili insuficijenciji demokracije u Hrvatskoj u Feral Tribuneu, o nasilju nad ženama i ljudskoj solidarnosti na *tportalu*, ili pak o #MeToo pokretu ili fenomenu Grete Thunberg u *Jutarnjem listu*... Jednostavno, ništa ju ne može zaustaviti — svoju osudu iz sredine devedesetih da je vještica nosila je ponosno, i iznijela pobjednički — jer većina medija, čitatelja, pa i neistomišljenika njezinu oštru kritiku hrvatskog društva danas shvaća kao dobronamjernu, kao izraz intelektualke koja ovo društvo smatra i svojim.

Nakon više desetljeća čitanja tekstova Slavenke Drakulić, njezinih eseja, publicističkih knjiga i romana, u drugoj dekadi ovog stoljeća imala sam priliku nekoliko godina na *tportalu* biti i njezinom urednicom. U tom smo razdoblju često zajedno bistrile brojne teme; bila sam uvijek iznova impresionirana njezinim nevjerojatnim osjećajem za svakodnevno kao političko — znala je svaku naizgled marginalnu temu okrenuti, remodelirati u tekstu, i izvući iz nje društvenu važnost. Inspiracija su vrlo često bile *notice* s medijskog ruba, kratke vijesti — npr. kako su roditelji tragično stradalog djeteta pristali da njegovi organi budu donirani i sl. Premda rijetko prvi izbor, Drakulić ne bježi ni od izravno političkih tema — od Sanadera do uličnih protesta protiv Horvatinčića — no o politici nikada ne piše kao o taktičkom manevriranju, u stilu »tko će koga«, to je jednostavno ne zanima. Pronalazi uvijek drugi kut gledanja, onaj trajniji, koji razmatra što određeni politički fenomen ili lider znači za društvo i državu, i u krajnjoj liniji za naše, »male« živote. Njezin svjetonazor nikada ne »naštimava« svijet prema vlastitim željama, a upravo je to zamka u koju padaju mnogi kolumnisti. Tako, premda Drakulić sigurno ne pripada tzv. neoliberalima, ona ne bježi od statistike, i intepretacije koja se ne mora nužno sviđjeti uvjetno rečeno njezinom liberalno–lijevom miljeu. Tako je npr. 2010. u kolumni za *tportal* *Teške brojke i nepopularna slova* komentirala visoku nezaposlenost u Hrvatskoj — iza koje je stajao podatak da u Europi vodimo po broju stanovnika koji pripadaju u radnu populaciju, ne rade, ali pritom — kako pokazuju podaci istraživanja — niti ne izražavaju želju da pronađu posao. Uz odgovornost političkih elita, korupciju i brojne druge razloge, Drakulić se usuđuje komentirati i vrijednosne stavove društva u kojem pojedinac ne želi preuzeti odgovornost nad svojim životom. I dok brojni komentatori populistički jadikuju nad nezaposlenošću kao nad nekom sudbinskom *mantrom*, Drakulić piše:

Možda te ljude treba podsjetiti da već 20 godina živimo u kapitalizmu i da su oni ti koji se moraju prilagoditi zahtjevima tržišta rada, a ne ono njima. Ma kako to nepopularno zvučalo.

U međuvremenu su mnogi od onih koji su se spremni izložiti kompeticiji tržišta rada otišli u inozemstvo — za boljom plaćom ili boljim šansama, ili pak oboje — ili pak ovdje nisu nikako mogli pronaći posao. No, to je već tema za neku novu autoričinu kolumnu.

Teme o prijetnjama već stečenim ženskim pravima, poput onog o pravu na izbor, ili pak npr. o nasilju nad ženama koje ne prestaje, nikada nisu izašle iz novinarskog fokusa Slavenke Drakulić; borba za ljudska, ženska prava jednostavno ne prestaje, nikada nije završena jer se uvijek pojavi određena društvena skupina — a vrlo često je i na vlasti — koja ta prava želi ukinuti. A s feminizmom je ipak sve i počelo: u knjizi „Smrtni grijesi feminizma“, koju je izdao sjajan hrvatski izdavač Zlatko Crnković i u tekstovima napisanima od 1979. do 1984. neke od najzanimljivijih tema su: seksizam, patrijarhat, slikovnice i stereotipovi, pornografija, nužnost seksualnog odgoja, kontracepcija, prostitucija, diktat u pogledu ženske ljepote, feminizam kao pokret, tzv. mudologija, teorije majčinstva.... Frapantno u svim ovim, vrlo često i izuzetno duhovitim tekstovima, je da su te novinarske priče sve odreda i danas aktualne i suvremene, bez obzira i na realan napredak koje su žene u međuvremenu izborile za svoju poziciju u društvu, a koje su potom nedavno ponovno poljuljane, i to globalno, a ne samo lokalno, ili na razini Srednje ili Istočne Europe.

Slavenka Drakulić često je pisala o apсурdu socijalističko–partijske dogme o feminizmu kao opasnom uvozu kapitalističke ideologije, dok je na Zapadu feminizam tada trpio napade da je riječ o ljevičarskom, šezdesetosmaškom udaru na obitelj i temeljne društvene vrijednosti... Danas, pak, u vladavini povratka konzervativnim vrijednostima ponovno se niječe pravo žena na slobodu izbora, za povećanje nataliteta nude joj se novci da ostane kod kuće, a majčinstvo se opet mitizira i mistificira... Ista plaća za isti rad, efikasno zaustavljanje nasilja u obitelji, i seksualnog i drugog uznemiravanja na poslu i prečesto su nedosegnute kategorije. Nekoliko godina prije #MeToo pokreta, 2011., Drakulić pionirski analizira skandal oko tadašnjeg francuskog šefa MMF–a, Dominique Strauss Kahna, koji je bio uhapšen u New Yorku zbog seksualnog ataka na hotelsku sobaricu...

Zašto su Francuskinje reagirale upravo sada, na poticaj jednog slučaja nasilja čiju utemeljenost tek treba dokazati na sudu? Usto i bizarnog, jer izgleda da se u slučaju Strauss–Kahn stvarno radi o osobi koja ima ozbiljan problem sa seksualnom agresivnošću. Što su čekale i zašto se nisu usudile progovoriti ranije, ako su neko ponašanje smatrale nasilnim i uvredljivim? Stvar je upravo u tome što se takvo ponašanje u francuskom društvu toleriralo i smatralo dopuštenim, svojevrsnom ‘galskom galantnošću’. Jer, ionako ovdje nije riječ o moralu, nego o moći i moralnim normama kao posljedici te (muške) moći.

Činjenica je da su žene u Francuskoj odavno osvojile pravo na zakonsku ravnopravnost, ali je isto tako činjenica da se ta ravnopravnost nije uvažavala. Primjerice, premda su stranke preuzele obvezu istaknuti jednak broj ženskih kandidata na izborima, radije su plaćale kaznu nego poštovala taj za-

kon. Zato u parlamentu Francuske 82 posto mjesta zauzimaju muškarci. Kako piše *International Herald Tribune*, u izvještaju o jednakosti spolova Svjetskog ekonomskog foruma (WEF) za 2010. Francuska je na 46. mjestu, iza SAD-a, Kazahstana i Jamajke. A u vodstvu najuspješnijih kompanija (prema indeksu CAC 40) žena nema. Nakon desetogodišnjeg razdoblja između 1970. i 1980, kada su žene ostvarile realan napredak, nikakvi im zakoni ne pomažu u izjednačavanju plaća, njihova prosječna plaća danas je manja za 20 posto, a na tržištu rada žene se sve više gura prema nesigurnim, privremenim i loše plaćenim poslovima...

Ovaj odnos moći ogleda se i u načinu na koji su ugledni muškarci skočili u obranu Dominiquea Strauss-Kahna. Tako je, recimo, bivši ministar kulture Jack Lang izjavio »pa nitko nije umro«, dok je novinar i publicist Jean-Francois Kahn rekao kako se ionako radi samo o »zavirivanju pod suknju služinčadi«, *troussage de domestique*, kako se to stoljećima kaže (i nažalost prakticira) u Francuskoj. Obojica su se kasnije morala ispričati zbog tih, kako je u javnosti ocijenjeno, seksističkih komentara.

S druge strane, Drakulić pali crvenu lampicu opreza kada svijet zahvaća tsunami #MeToo pokret koji raskrinkava brojne seksualne nasilnike, počevši s tada najmoćnijim holivudskim producentom Harryjem Weinsteinom, koji završava na sudu i zatvoru, sve do široj javnosti anonimnih pojedinaca koji su bili optuženi za svoje bivše ili sadašnje postupke uznemiravanja i nasilja. Premda veliki broj ovih optužbi više nije mogao biti pravosudno procesuiran, neki su pojedinci bez obzira što nisu došli u poziciju obrane u pravosudnom procesu — u zemljama s višom razinom svijesti o ravnopravnosti no što je to Hrvatska — dali otkaze na svojim radnim mjestima... U svojem tekstu o ovoj temi u Jutarnjem listu, Drakulić kaže:

Kao motiv izlaska u javnost nakon što su prošla desetljeća ne bi trebalo zanemariti niti priliku za javnu satisfakciju, kad je za pravdu već prekasno. No, naknadno otkrivanje imena neizbježno može djelovati i kao osobna osveta. Naime, izlaganje počinitelja sudu javnosti postaje nisko i besmisleno ako se ne uspostavi ključna razlika između uznemiravanja i zlostavljanja, a to je upotreba nasilja. Najnovije masovno razotkrivanje i prokazivanje prelazi u bolest u trenutku kada neka žena kaže "dodirnuo mi je koljeno ispod stola", a on odmah potom izgubi posao. Tu se gube granice i miješaju kategorije, od čega bi sve nas trebalo biti strah. Je li dotični trebao dotaknuti koljeno? Naravno da nije. No, ovakvo uznemiravanje ne može se usporediti s, recimo, napastvovanjem poput pritiskanja uza zid, onemogućavanja žrtvi da se brani ili više — ili sa silovanjem.

Najteže je naći mjeru, a ona je već izgubljena. Pretjerivanjem u svojim prozivanjima za uznemiravanje, žrtve se mogu dovesti u situaciju da postignu suprotni efekt. I kod izražavanja solidarnosti putem #MeToo kampanje na Facebooku trebalo bi tu mjeru uzeti u obzir, ako se time želi postići svijest o razmjeru nasilja.

Da, nasilnika treba prijaviti, ali je pritom najvažnije razlikovati nasilje od uznemiravanja. To ne znači da je uznemiravanje dopušteno i socijalno prihvatljivo, no ne bi trebalo biti razlog za javno sramoćenje, a pogotovo ne za osvetu.

Ovu kratku priču o novinarstvu Slavenke Drakulić nemoguće je zaključiti a da se ne spomenu najvažniji mediji u kojima je surađivala: *Polet, Start, Danas, Svijet, Zarez, Feral Tribune, tportal, Žena, Nin, Duga, Vreme, NYT, NYT Magazine, NY Review of Books, Guardian, Suddeutsche Zeitung, Frankfurter Rundschau, Neue Züricher Zeitung, Der Standard, La Stampa, Il Manifesto, Eurozine, Elle i brojni drugi...* Za nas sve kao novinske čitatelje, kao građanke i građane zainteresirane za opće dobro, za društvo u kojem živimo, i šire, za našu europsku i globalnu zajednicu, važno je da se možemo pouzdati ne samo u spisateljski talent Slavenke Drakulić — bez obzira je li riječ o novinarstvu ili književnosti — već i u njezinu strpljivu analitičnost i nužnu dozu skepse, a pritom uvijek užaren i iskren angažman za slobodu govora, ljudska prava, očuvanje demokracije, društvenu pravdu za marginalizirane i drugačije — ali uvijek uz poštivanje činjenica, uz balansiran pristup, bez ogorčenosti prema bilo kojem pojedincu... Sve ove osobine njezino novinarstvo razdvajaju od aktivizma, ili pak harangi protiv ‘onih drugih’ — bez obzira tko oni bili. A to je danas, kao i davnih osamdesetih, odlika samo vrhunskih (novinskih) autora.

Helena Sablić Tomić

(Auto)biografije tijela

39

Što je to tijelo i tko sam ja u svome tijelu? Upravljam li ja njime ili ono upravlja mnome, a možda netko drugi upravlja i mnome i tijelom? Ovo su samo neka od pitanja koja nam se nameću čitajući romane Slavenke Drakulić. Citat Andree Zlatar iz knjige *Rječnik tijela*¹, nudi odgovor na pitanje što je to tijelo i koliko je ono važno za osobu. Ono pamti, odlučuje, ne zaboravlja.

Povezano je tijelo s pitanjem identiteta, mnogi se autori pitaju: gospodaram li ja svojim tijelom? te se u objašnjenjima pozivaju na Michela Foucaulta i njegovu tezu kako je tijelo podložno diskursu moći, a samim tim i pitanje identiteta. Andrea Zlatar je napisala: Moja put, moja koža, moje tijelo i ja, jedno smo isto. Ja kao subjekt koji stanujem u svojem tijelu, doista činim jedinstvo s njim, tijelo, iako pripada meni, pripada i drugima.

Čitajući romane Slavenke Drakulić, uviđa se da tijelo pripada nekome/ nečemu drugome, moguće se odvojiti od vlastitoga tijela, prepustiti tijelo moćnijem od sebe, bila to bolest, neka druga osoba ili nešto sasvim treće. Bolest je jedan oblik koji prikazuju kako se nema vlast nad tijelom, kako se njime ne raspolaže.

*

Rubnost, marginalnost autobiografskoga žanra u tipologiji književnih vrsta posljedica je između ostaloga i njegove vezanosti uz kategoriju vremena koja bi trebala što je moguće više smanjiti udaljenost između zbiljskoga i fikcijskoga događanja. Najčešća pitanja koja se postavljaju u analizama, osim onih o vjerodostojnosti i autentičnosti iskaza, usmjerena su propitivanju kategorije vremena u autobiografskom tekstu.

1 Andrea Zlatar, *Rječnik tijela*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

Pitanja poput kada je autor počeo pisati, koliko »duboko« ide u prošlost, piše li o onom što je netom izgovorio, nadopunjuju se onima književnih teoretičara koji se referiraju na oblike narativnoga vremena pojedinačnog autobiografskog diskursa. Na primjeru priče o životu žene koja se suočava s bolešću, s granicama tijela, osobnim trajanjem u prostoru i vremenu, kao što je to slučaj u romanu Slavenke Drakulić *Hologrami straha*², može se po prvi put u kontekstu suvremene hrvatske autobiografske proze problematizirati svijest autora o omeđenosti ovoga žanra.

U tom se romanu izvrsno pretapaju upravo međusobne uvjetovanosti autora, žanra, izvanjskog vremena i vremena autobiografske naracije. O osobnom životu uvijek se, kao što je poznato, piše s određene vremenske distance tako da je vrijeme priče različito od vremena zbivanja.

Slavenka Drakulić je u *Hologramu straha* primarno imala svijest o osobnom vremenu čija se ograničenost pojavila isključivo kao moguća posljedica stanja u kojemu se njezino tijelo našlo u jednome trenutku bolesti. Iz pozicije referencijalne priče o hologramima vlastitoga tijela, ona je u naraciju diskretno uplela vrijeme ostalih, vrijeme svakodnevice krećući se iz teksta, iz tijela, prema društvenoj zbilji kroz kodiranje intimnoga straha kao posljedice ugrožene tjelesnosti, snabdijeva ona čitatelje osobnim iskustvom povijesne prolaznosti, bilješkama o nizu običnih situacija i svakodnevnih frustracija. Nije se zbilja referirala na tekst kao što se obično čini u autobiografskim prozama, već je tekstualno tijelo omeđilo socijalni prostor.

Uz rub *Holograma straha* prepoznaje se Suzan Sontag i njezina knjiga *Bolest kao metafora* (1983) kroz koju autorica propituje moguće posljedice pojedinačnoga stanja na širi socijalni i politički kontekst komentirajući totalitarne sustave i njihovu ulogu u metastaziranju različitih individualnih anomalija i bolesti.

Stoga inicijalno mjesto analize ove autobiografije tijela treba biti vezano uz težnju Slavenke Drakulić da kroz autentičnu priču o osobnoj sadašnjosti razotkrije nekoliko dimenzija ženskoga identiteta u prostorima kolektivne zbilje. U tom otkrivanju ona kreće od opisa najintimnijih stanja preko blagih upleta privatnih priča do rubnih referencija na osobno iskustvo socijalnih egzistencijalnih promjena. Upravo performativnost autobiografskog diskursa daje smisao i ovjeru njezinom životu, a izabrano stanje straha funkcionira kao *pukotina* kroz koju se konstituira stvarnost u tekstu.

U ovoj kronološki omeđenoj autobiografiji, tematizira se točno određena dimenzija društvenoga vremena u kojemu je dominantna priča o egzistencijalnoj ugroženosti subjekta dok se promjena u osobnom iskustvu, u iskustvu bolesti, pojavljuje kao mjesto različitosti koje autoricu odvaja od drugih.

Slavenka Drakulić je narativni okvir unutar kojega tematizira vlastito ja usmjerila osobnom pripovijedanju o bolesti, vremenska dimenzija teksta veza-

2 Slavenka Drakulić, *Hologrami straha*, GZH, Zagreb, 1987.

na je uz taj prostor koji postaje prednost u odnosu na druge autobiografe jer je ona u tekst ušla s idejom tematiziranja osobne sadašnjosti što je razlika u odnosu na prostor kronološkoga ili prisjećajućega samopredstavljanja drugih. Prostor prikazivanja proizvodnje samoidentiteta vezan je uz trenutni segment života — bolest kojim se legitimira njezina različitost i samosvijest.

*

U *Hologramima straha* naglasak nije na izvanjskim iskustvima već je kategorija intime ona kroz koju se razgolićuje i rastvara svoju osobnost. Takva strategija posljedica je *narušenog* prostora iz kojega autorica kreće u oblikovanje sebe kroz tekst koji je postao prostor uspostavljanja *druge* cjelovitosti i identifikacije. *Hologrami straha* je njezina autobiografija tijela, njezina puna tjelesnost, njezina intimna autobiografija, oni su odjek njezinog straha zbog stanja u društvenom trenutku. U knjizi se isprepleću strategije retrospektivnog pripovijedanja iz pozicije pripovjedača koji u prvome licu prikazuje druge i introspekcije ženskoga lika u prvome licu. Identitet nije uspostavljen s autoricom tako da je riječ o homodijegetskoj fikciji koja, kako bi rekla u svojoj knjizi *Autobiografija u Hrvatskoj* iz 1988. godine Andrea Zlatar, »ne isključuje podudarnost događaja iz romana i stvarnog događaja iz života autorice. Ali propitivanje toga odnosa nije obveza romanesknog žanra, već samo dodatak pri izgradnji efekta uvjerljivosti.«³

41

Uvodnim utvrđivanjem općega stanja straha iz pozicije ženskog lika u prvom licu, univerzalna kategorija kao što je bolest postaje zaliha pojedinačnog iskustva. Tijekom cijeloga diskursa neprekidnim razobličavanjem i uobličavanjem autobiografskog subjekta nastoji se univerzalno ovjeriti pojedinačnim, a pojedinačno prebaciti na razinu univerzalnoga stanja. S. Drakulić pri tome ne vodi nužno brigu o kontekstu, odnosno o horizontu očekivanja čitatelja, budući joj u tome trenutku nije eksplicitni cilj ukazati se javnosti, već jedino održati samu sebe.

Ona nastoji tekstem kroz tijelo izvanjštiti svoju privatnost, ne bi li pokazala moguće transformacije propadljivog, fragmentarnog i krhkog postmodernoga subjekta. Visok stupanj njezine samosvijesti prikazuje se kao autorefleksija biografskog i socijalnog iskustva, straha, snova, osobnih frustracija.

Takav aktivan odnos prema svakodnevlju narušen je u *Hologramima straha* opisima ravnodušnosti, otuđenja, dostatnosti u kojemu se nalazi subjekt svjestan vlastite razlike u odnosu na druge: »I meni samoj čini se da se to događa drugome, drugoj meni. Dijelim se, vidljivo se dijelim. Moram funkcionirati. Zato se razdvajam na Ja i tijelo, između je razapeta tanka opna ravnodušnosti.«⁴

3 Andrea Zlatar, *Autobiografija u Hrvatskoj. Nacrt povijesti žanrova i tipologija narativnih oblika*, MH, Zagreb, 1998., str. 123.

4 Ibid. pod 2., Drakulić, str.14.

Drakulić energiju kojom uspostavlja samoidentitet pronalazi u stalnom kretanju između binarnih odnosa. Oprekom između osobne i opće povijesti, dobra i zla, pojedinačnog života i univerzalnog društvenog stanja, pojedinačne tjelesnosti i tjelesnosti *drugih*, tjelesnosti kao cjeline i tjelesnosti kao narušenosti, zbilje i privida, očekivanja i odustajanja, nade i straha, pripovijedanja o drugima i monološkog dijaloga sa samim sobom, pripovjedača i lika — prikazuju se njezini naponi traganja za socijalnim, privatnim i ženskim identitetom: »Iscrpljena sam, kaže, i sjeda za stol. Od dvostrukosti... Odjednom osjećam da je opasno biti ovako sama, bez ljubavi«⁵. Takva implicitna energija utisnuta u diskurs, inicirana je žudnjom za samopromatranjem posebice u trenutku narušenosti cjeline egzistencije. Tada se naslućuje mogućnost vlastite preobrazbe u nekog/nešto drugog. Do nje može doći ukoliko u/na subjektu nastane *pukotina* koja onemogućava novo samooblikovanje u prostoru i vremenu. Upravo taj trenutak, trenutak slabosti i osobne destabilizacije nadvladava se cjelinom teksta.

42

Pukotine u diskursu nastale su vanjskim utjecajem kojim se narušava cjelina fizičke i duhovne individualnosti i postaju poticaj otkrivanja jastva: »Ali upravo me tada spopada fizički osjećaj cijepanja na dvoje. Osjećam najprije neizdrživu napetost, a zatim pukotinu. Pukotina raste. Lomim se kao tanak, krut komad papira. Mrvim se. Sada su komadići koji lete po sobi. Košmarno Ja tone u svijet mutnih prikaza i halucinacija. Zatim izbija iz dubine — tamno, divlje, nepredvidljivo. Trese me, ne pušta. Vuče dalje. Grize trbuh, otkida komade mesa. Ostaju rupe. Ne mogu protiv njega ništa. Visoko gore, netko sve to gleda. To sam također ja. Znojim se — i od tog slatkog mirisa gubim svijest.«⁶

Refleksijom o *pukotinama*, o razlozima bolesti nastalim u prošlosti, prelazi se na autotematiziranje, kojim autorica nastoji usustaviti sadašnje tjelesno stanje, a autorefleksivnim odnosom prema budućnosti iznalazi se mogućnost za njihov nestanak. Kroz retrospektivno pripovijedanje prikazuju se osobni socijalni odnosi s drugima (majka, kćer, otac, prijateljice), kontinuitet pripovijedanja narušava se stalnom introspekcijom koja postaje dominantna pripovijedna tehnika. Tim postupkom se potpuno razobličuje privatnost i intima koje postaju najjači kod teksta. Preko njega razotkrivaju se socijalna i privatna nesuglasja o kojima se ne priča javno, a intima je prostor samoidentifikacije u kojemu se otkrivaju anomalije u/na sebi i socijalnoj sredini. Autorefleksijom nakon majčinog pisma, legitimiran je snažan nemir i tjeskoba nagomilana u ranim danima odrastanja.

»Utvrđena ispod pokrivača, mislim kako se ipak moram sjetiti. Nije se moglo izgubiti. To. Dodir — jednom uspostavljen. I kako moram početi od tog najranijeg sjećanja, od tog u vodi rasplinutog lica. Dodir. Intimnost prljavštine, moje djetinje lice, sjećanje koje mi izmiče, sjećanje koje me veže, moram se sjetiti svega, svega,

5 Ibid. pod 2., Drakulić, str. 178–179.

6 Ibid. pod 2., Drakulić, str. 75.

svoga. ...., Bojala sam se njezinih riječi, toga kako će proteći mimo mene a ja ću u njima, kao i prije, tražiti nešto drugo. Pismo je bilo otposlano mjesec dana poslije operacije. ...., Ledim se od početka, od tog hladnog početka. ..., Ruke mi drhte od ove rečenice. Ona ne zna što da mi piše. Ona ne zna što da mi kaže. Ona samo bespomoćno gleda kao da je već odavno odustala od toga da mi pomogne i svaki put kad pomisli kako bi ipak morala nešto učiniti za mene — napisati pismo — preplavi je nemoć...«⁷

*

Roman *Mramorna koža*⁸ već naslovno upućuje na tijelo odnosno kožu, u njemu je naglasak stavljen na odnos kćeri i majke, njihov narušeni odnos počiva na goljoj koži koja je u sebe protkala prošlost i sadašnjost, osjećaje i strah. Pripovijedanjem u prvome licu, retrospekcijom vraća razdoblje kćerina puberteta u kojemu ona spoznaje osobnu tjelesnost, no to spoznavanje sugerira i odvajanje od majke, koja od kćeri skriva vlastitu tjelesnost, na nju se gleda kao na nešto grešno i sramotno. Stoga to nepoznavanje tijela, taj bijeg od tijela, koji je proizvod kulturološki oblikovanih praksi, je zapravo i bijeg od same sebe. U romanu je pitanje tjelesnosti prepreka komunikaciji, tijelo je kulturološki tabu, a samim tim je upoznavanje vlastite tjelesnosti negativno konotirano, tijelo je prostor samoće

Roman, koji nije autobiografskoga žanra, ovdje je samo spomenut na tragu Drakulićkinog pisanja o tijelu, započinje tako da kći kiparica (nakon što je prošlo osamnaest godina) pravi mramornu skulpturu ženskoga tijela koju je nazvala *Tijelo moje majke*. Majka je u ležećem položaju, poluraširenih nogu sa rukom između. Mramor je simbol hladnoga, baš kao majka, njezina je koža mramorna. Vidjevši skulpturu, majka pokušava samoubojstvo, u njoj kao da se javio osjećaj zazornosti zbog prepoznavanja svoga potisnutog Ja u skulpturi.

*

Prozni i esejistički tekstovi Slavenke Drakulić (*Mramorna koža*, *Božanska glad*, *Kao da me nema*) prikazuju moduse konstrukcije tjelesnosti kroz koje se kodira intimno u tekst. U romanima ženskoga tijela, prepoznaju se feministički poetički otisci koji se kreću od tematiziranja intime preko zadržavanja ženskoga glasa na osobnim ispovijestima o tijelu u trenucima bolesti, do problematiziranja odnosa prema tijelu drugoga/drugih na temelju nekog proživljenog ženskog iskustva. Slavenka Drakulić kroz tekstove, prema riječima Andree Zlatar, propituje učinke »kulturnih, povijesnih i socijalni tvorbi na tijelo teksta.«⁹

7 Ibid. pod 2 Drakulić, str.197–198.

8 Slavenka Drakulić, *Mramorna koža*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.

9 Andrea Zlatar u knjizi *Tekst, tijelo trauma — ogleđi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

U knjizi *Tekst, tijelo, trauma* Andrea Zlatar piše o njima kao o projektu oslobađanja i preispitivanja identiteta kroz metaforu tijela u modusu komunikacije ukazujući na sadržajne i izražajne osobine njezinih proznih i esejističkih tekstova. Uočavajući narativne specifičnosti ona zaključuje kako se u tim tekstovima prepoznaju intimistički, feministički i autobiografski poetički izražaji.

*

U romanu *Hologrami straha* i u romanu *Frida ili o boli*, pogled je zaustavljen na putovanju bolesne osobe prema ozdravljenju, u *Mramornoj koži* putuje se kroz prošlost, kako bi se spoznala sadašnjost.

Kroz romane iz života žena koje se suočavaju s bolešću, s granicama tijela, s ljubavlju, kao i s osobnim trajanjem u prostoru i vremenu, Slavenka Drakulić posve očekivano poseže i za likom meksičke slikarice Fride Kahlo kako bi poetički niz, koji može biti naslovljen autobiografije tijela, upotpunila prikazom još jedne dimenzije uspostavljanja ženskoga identiteta u prostorima kolektivne zbilje. One u kojoj je tijelo prostor umjetnosti.

44

Radost življenja i osobnu puninu ova iznimna osoba (o kojoj je već snimljen film, a Hayden Herrre je napisao biografiju) označena blizinom smrti pronalazi u bojama, »sićušnim kristalima boli koji se dugo talože u organizmu«, u strasti koju donosi trenutak utiskivanja kista u platno, u slutnji nevidljivog u vidljivom, u jutrima punim tišine. »Jer dok je slikala, samo u tim trenucima, osjećala je kako više ne boravi u tijelu. Ono bi postalo samo medij.« Slikala je sudbini usprkos!

Posljednjih nekoliko sati četrdesetsedmogodišnje Fride okvir je unutar kojega autorica pažljivo slaže narativni mozaik satkan od biografske priče, autobiografskih pogleda, pripovjedačevih komentara, opisa najintimnijih stanja žene kojoj željezni korzet štiti tijelo od raspadanja, od diskretnih upleta ideologije, do referencija na osobno iskustvo socijalnih egzistencijalnih promjena (potreba mlade urbane djevojke da postane izgledom nalik na seljanku iz Tehuane).

Upravo performativnost diskursa romana *Frida ili o boli*¹⁰ daje smisao i ovjeru života Fride Kahlo, a izabrano stanje boli funkcionira kao »pukotina« kroz koju Slavenka Drakulić spretno konstituira stvarnost umjetnosti u tekstu.

*

Autorica iscertava kroz poziciju pripovjedača u 1. i 3. licu labirint sjećanja u kojemu se arijadnina nit uz koju se čitatelj kreće u potrazi za Fridinim načinima prevladavanja boli prepoznaje upravo u opisima slika. U njima se zrcale različita rubna stanja u kojima se zaticala (pobačaji, odustajanje, jad, umor, blizina smrti). Fragmentarnost naracije u funkciji je pretapanja daljine u blizinu,

10 Slavenka Drakulić, *Frida ili o boli*, Profil, Zagreb, 2007.

prošlosti u sadašnjost, arhetipskih mjesta koja označavaju žensku književnost u asocijacije kojima pripovjedačica komentira Fridinu čežnju »za apsolutnim jedinstvom«, za »dušom njene duše«.

Uspostavlja se u romanu i posve jasna tipologija boli — od one univerzalne, preko tjelesne, pa sve do one koja je posljedica razočarenja u ideje i ideologiju, one koja raskrinkava strah od granica tijela i udovoljanja tjelesnoj žudnji, one koja je nastala u trenutku očajne emotivne praznine i nepodnošljive usamljenosti koja postaje nužnost.

Eksplicitna prezentnost žene koja nosi »masku smrti«, ali i one koja trči s vukovima, Fride Kahlo, omeđena je prisutnošću drugoga, Diega Rivere, Lava Trockog, Kity, Natali. Na taj je način autorica pojmu tijela pridodala oznaku propusnosti kroz koju ljubav prelazi u umjetnost, bol u slikarstvo, strast u ideologiju, volja u moć.

Lik Fride Kahlo tek je pred kraj romana prikazan kroz vizuru trpne i patničke tjelesnosti. Tada se feministički kodovi očitavaju u tekstu i narativno upotrebljavaju kao sredstvo za analiziranje psihologije ljubavnog odnosa, muškog i ženskog iskustva stvarnosti.

»Poetika okrutnosti« u ljubavi Diega i Fride samo je dio prikrivene tragičnosti ovoga romana koja se sastoji u tome što u njemu ženska subjektivnost svjesno ukazuje kako nema ničega u/na njoj što nije raspadnuto, odbačeno, bilo od samog tijela ili od Njega, od Drugoga.

Međutim, ovim je romanom Slavenka Drakulić afirmirala i žensku pobunu, neposluh, »nered«, žensko odbijanje, preuzimanje odgovornosti nad postupcima, žensku volju i spremnost za izdizanje nad prostornim i osobnim ograničenjima, nad osobnim kompromisima.

U toj energiji koju je Frida kistom punim boli utisnula u slikarstvo nalazi se jedina šansa za ženski identitet i dostizanje osobne punine. Jer njezine jutarnje slike »imaju moć govora«, a prepoznavanja strasti u njihovoj tišini čista je ljubav.

»Čitavog života nosila je tu masku radosti. Osim na svojim slikama. Kao i svaki klaun, živjela je dvostrukim životom. Sve te godine provedene u poniženju i samoći, sada je tome kraj, mislila je. Ljudi vide samo ono što žele vidjeti, samo kulise.«

Jovana Nastasijević

Opušteno, gorimo mi i bez lomače

O aktuelnosti knjige *Smrtni grijesi feminizma, ogledi o mudologiji* Slavenke Drakulić (Znanje, Zagreb, 1984.; prošireno izdanje: Fraktura, Zagreb, 2020.)

- 46** Događa se to, da prva knjiga nekog autora/autorice izazove pometnju u društvu, ali da ta pometnja ne prestaje gotovo četiri decenije, baš i nije toliko česta pojava. Činjenica da je knjiga nedavno reobjavljena, ne ukazuje samo na aktuelnost problema sa kojima se Slavenka Drakulić i dalje neumorno hvata ukoštac, već i na to da se nove generacije feminist(kinj)a moraju još beskompromisnije posvetiti njihovom rešenju.

*

»(...) riječ ili zakon, način mišljenja, svjetonazor, Weltanschauung — uvjetovan djelovanjem muda, odnosno muških spolnih žlijezda.« (Mitologija mudologije)

Definišući *mudologiju*, Drakulić je još pre 37 godina precizno opisala pojavu koji je do danas divergirao u različite forme ničim neizazvanog podučavanja žena svemu i svačemu, od kojih su neke: *mansplaining* (kovanica od man, eng. = muškarac, explain, eng. = objasniti) i *manterruption* (od man, eng. = muškarac, interrupt = prekinuti). Obe pojave su rasprostranjene u svim sferama poslovne, privatne, naučne itd. komunikacije, a karakterizira ih potreba muškaraca da ženama objašnjavaju stvari za koje su same obrazovanije i stručnije od njih, ili ih iz istih razloga prekidaju. Očigledno, fenomen stariji od koke i jajeta zajedno.

Položaj žene u socijalizmu bio je »dvosekao«. Generacija Slavenke Drakulić (kojoj pripada i moja majka), bar kroz moju percepciju, živela je dosta lagodno. Gotovo sve žene su radile, bile feministkinje ili ne, udate ili ne; izlazile su, putovale. Kada pomislim na svoje detinjstvo, setim se mame, njenih perlonskih bluza i sukanja s karnerima, smelih crvenih »dvanaestica« u kojima je šipčila na posao od šest do dva i šminke »Saponia« Osijek, koju sam joj krala iz nesesera. U jednom intervjuu, Drakulić svedoči kako je za njihove

koleginice po pokretu iz drugih zemalja takav izgled bio čudan, jer je delovalo kao da jugoslovenske feministkinje prosto »laskaju« mačo–stereotipu žene. U jednom od kasnijih članaka objavljenih u *Smrtnim grijesima*, ona navodi kako su žene u postsocijalističkim zemljama bile emancipirane *odozgo*, uprkos suštinskom otporu komunističkog društva spram feminizma. Radnički pokret je doneo promene od kojih su žene imale i te kakve koristi — pravo na pobačaj, koje se danas ponovo dovodi u pitanje u mnogim evropskim zemljama, samo je jedna od tih pogodnosti. Socijalizam je žene gurnuo van iz kuhinje u finansijsku samostalnost, doneo im značajno poboljšanje društvenog položaja i prava. Ta je emancipacija, istina, bila potkopavana »tihim« oblicima mizoginije i nasilja, na radnom mestu, u kući i drugde (pogledajte bilo koji yu–film iz sedamdesetih i osamdesetih, neki od njih vrlo verno prikazuju tretman žene u zakulišju komunističkog napretka). No jugoslovenske žene su prvi put dobile mogućnost da se osećaju kao nezavisni, samostalni članovi društva koji svojim radom doprinose njegovom razvoju, istodobno uživajući prava i slobode koje su im osiguravale institucije sistema.

Za razliku od njih, u kapitalističkim društvima zapadne Evrope često se ispod ekonomskog blagostanja skrivala suštinska potlačenost i finansijska zavisnost žena. Kad se grubo šalim, kažem, te koje su se »dobro udale«, danas su siromašne penzionerke. Kapitalizam i patrijarhat ne postoje jedan bez drugog. Trebala je da se dogodi smena generacija i ozbiljan pomak u shvatanjima samih žena, da bi se one emancipovale — no i to samo u okvirima u kojima im to dozvoljava kapitalizam/patrijarhat. U tom smislu Drakulić i te kako ima pravo kada tvrdi da su žene na zapadu danas svesnije prava za koja su se izborile same, nego mi, kojima su ta prava donesena »na pladnju«. Čini se da previše olako dopuštamo da nam ona budu oteta.

Tome umnogome doprinosi nesklad unutar različitih struja feminizma, kao i otpor samih žena prema njemu. Ovaj suštinski levi pokret (budući da se zalaže za jednakopravnost, a protiv diskriminacije žena — u širem smislu, protiv diskriminacije svih grupa koje se ne uklapaju u patrijarhalnu matricu), u Jugoslaviji je od strane komunistkinja bio proglašen »uvoznim«, čak reakcionarnim pokretom. I danas će vam mnogo žena reći kako je feminizam nešto elitarno i nepotrebno, čak i sam pojam doživljavajući kao uvredljiv i antižen-ski. Pitanje je zato, je li naš problem samo u mudolozima, ili je ponešto i do *mudologinja*.

Ljubići, pornići i devojčice 80–ih

Ako ste rođene između 1970. i 1985., rasle ste u manje ili više »standardnim« uslovima u kojima su živele familije u Jugoslaviji pred njen raspad. O tim standardima se naširoko pisalo (a bogme, i izmaštavalo štošta), stoga ću ih ovde zaobići, zadržavajući se samo na delu koji se tiče seksualnog vaspitanja i

samospoznaje. Ubedena sam da svako progresivno shvatanje suživota različitih jedinki na ovoj planeti — uključujući pojmove ljubavi, inkluzivnosti, antifašizma, altruizma, jednakopravnosti, brige za životnu sredinu itd. — počiva na samospoznaji, i to u njenom najintimnijem delu. Ne možete sagledati greške u sistemu ako je prva slika o vama samima koju vam društvo ponudi, ona iskrivljena, sa nametnutim konstruktima očekivanja kojima (sa pravom) niste u stanju da utvrdite razlog. Tek po odrastanju, kad se dovoljno navikne na jarmove uloga, žena internalizira »drugotnost«, oličenu najpre u stidu i krivici poradi *svega* što je čini ženom — počev od tzv. fizičkih »manjkavosti« (kojih takođe u stvarnosti nema), preko nepravedne raspodele uloga u porodici, do neravnopravnosti u ekonomskom vrednovanju ženske radne snage. Iako je odrasla, devojčicu se takvom ne priznaje — ona je ne-celo, manje od, nerentabilna. Zato će uvek ona biti ta koja će poslovično »držati tri od četiri ugla kuće«, dakako za džabe; trpeti, ćutati i primati manju platu za istu količinu rada i istu stručnu spremu. Da, i u takozvanim »zapadnim« zemljama. Zvuči apsurdno? — ne, to je *normalno*. Tako društvo, čak i ako mu nije moguće svesti sve talente žene na rađanje, ipak na neki način »kažnjava« tu njenu prirodnu sposobnost, kao da je dati novi život — čoveka, roba, radnu snagu — društvu, tako mala stvar!

Ako ste (bile) devojčica moje generacije, jamačno još tretirate ožiljke od *podučavanja* o tome kakve trebate biti. To se događalo implicitno, samim stasavanjem u manje-više mizoginom okruženju, uključujući porodične uzore, druženje sa vršnjacima, konzumiranje različitih sadržaja filmske i muzičke industrije koji objektiviraju ili pak romantiziraju ženu do imbecilnosti; a nešto manje eksplicitno, npr. kroz nastavu u školi:

- devojke moraju biti pristojne
- devojke ne psuju
- devojke moraju trpeti povremena »navaljivanja« dečaka, to je normalno
- devojke se moraju sviđati dečacima
- devojke ne smeju navaljivati same, to je sramota
- dečaci imaju vlažne snove i prijatne osećaje
- devojke imaju menstruaciju, grčeve i porođajne bolove
- samo penetrativni hetero-seks u prokreativne svrhe je »pravi« seks, ako u njemu ne uživaš, nešto s tobom nije u redu
- ženska masturbacija, ženski orgazam, klitoris — nepoznati pojmovi.

Ovo je samo prstohvat najgorčih tema iz oblasti vaspitanja devojčica moje generacije; moglo bi se reći da smo još u detinjstvu na perfidan način (i ne samo) genitalno osakaćene. Prećutana nam je ili pak proglašena sramotnom i nepriličnom naša ženskost, dok nam se u kosti uterivala ženstvenost, kao jedini poželjan i društveno prihvatljiv oblik postojanja za ženu. To je onaj oblik u kome se trebamo dopasti i biti po meri svima, osim samima sebi. Niko nas nije naučio kako da najpre sebe učinimo srećnima, jer ćemo jedino takve biti dobre i za ostatak sveta. Ako ste, poput mene, imali roditelje koji razumeju

potrebu svog deteta da sazna istinu, bila ona surova, smešna ili pomalo sramotna — onda ste imali sreće. I naravno, ako ste koji put privirile u »Polet«, u kome je Drakulić 1979. (još sam se bezbrižno praćakala u plodovoj vodi neznanja) objavila britak, čak simpatičan tekst *Tučak i prašnici*, kojim vivisekira tadašnji odnos društva prema seksualnom vaspitanju, analizirajući slikovnicu na temu nastanka dece. Tekst *Muški način mišljenja* (1981.) na sličan način razobličuje zatucanost gledanja na ovu temu u obrazovnom sistemu.

Drakulić naglašava dva vodeća narativa o muško–ženskim odnosima, tzv. romantični i erotski, potkrepljujući ih primerima iz štampe. Mladu ženu zbunjuje raskol između dva oprečna tretmana ženske figure: sa jedne strane je bajka o (jasno, nerealnoj) savršenoj vezi sa jednim partnerom, koja neumitno vodi u dosadu jer ne postoji »večita sreća« (žuđena »harmonija« je sinonim za dosadu, ali nam to niko ne kaže). Sa druge, u erotskoj štampi i klasičnim porno filmovima do kojih se tada moglo doći, žena je potpuno klišeizirana i objektivirana u skladu sa mačo–stereotipom. Na njoj se izjvljava, nigde se ne sluti njeno zadovoljstvo, seks više slični napadu hilti–burgije na armirani beton, nego intimnom činu između dvoje ljubavnika. Mladaj ženi nešto govori da nije u redu očekivati od nje da uživa u *ovome*; međutim, ona prihvata takve uzore, jer drugih ni nema.

I u mojoj su porodici, nezavisno od stepena emancipacije ili obrazovanja, žene bile te koje su listom žrtvovalе svoje ambicije za druge. Sve su one provele svoje živote brinući se isključivo o nekim drugim ljudima, deci, unucima, roditeljima, rođacima, bolesnim komšijama, sebi samima pritom ne budući ni na poslednjem mestu. Za njih same u njihovom životu — nije bilo mesta.

Učinak mudologije

Po upokojenju socijalizma raspadom Jugoslavije, situacija se dodatno pogoršala. U poslednjih nekoliko decenija u postjugoslovenska društva je nahrupio nekakav mutant kapitalizma, zapravo mešavina robovlasništva i feudalizma zašušurena šarenim svetlima i dobrom reklamom. Na snazi je agresivna repatrijarhalizacija, nasilje nad ženama više nije ni udarni, već uobičajen naslov nad kojim u najboljem slučaju slegnete ramenima; ženama se uskraćuje autonomija nad vlastitim telom i iznova im se oduzimaju mukom stečena reproduktivna prava. Devojkicama se u kući i školi docira moral i poslušnost, dečake puštamo da »budu dečaci« — svakako, po merilima patrijarhata. Seksizam je sveprisutan: od državnih organa, institucija i preduzeća gde se ocvali mudolozi i dalje podsmevaju mladim kolegincama, obezvređujući njihovu stručnost i obasipajući ih mizoginim komentarima, do pravih rasadnika šovinizma i nasilja, tzv. socijalnih mreža (koje bi se bar u tom pogledu, pre mogle nazvati *asocijalnima*). Svaka od nas je bar jednom u životu doživela nekakvu sačekušu u inboksu ili ničim neizazvan dicpic pošto je objavila fotku na kojoj se osmehuje.

Sram i krivica, nepromenjeno, u velikoj većini ostaju na ženi; nama je u gene ukucana pretpostavka da smo nekako *izazvale* to ružno što nam se dešava, a time što ćemo »prljave detalje« iznositi na videlo, samo ćemo produbiti problem — dakako, samima sebi, a ne počiniocima.

Nije to samo tako u »našim« društvima. Nedavno sam gledala dokumentarac o organizovanim seksualnim napadima na žene u novogodišnjoj noći 2016. u Kölnu; jedna od žrtava odlučila je da slučaj prijavi tek nakon što je isto učinilo desetak drugih pre nje. Na pitanje zašto, odgovorila je — da sam samo ja prijavila, ne bi se ništa dogodilo. Ovako razmišlja skoro svaka žena žrtva nasilja; mnogi slučajevi tako ostaju nerasvetljeni. Uprkos osveščivanju ovog problema kroz ohrabrivanje žena da prijave i objave imena nasilnika, čemu su doprineli pokreti #metoo, #spasime i slični, kultura ponižavanja žene još uvek nije sasvim iskorenjena. Još uvek je *normalno* da se žena povuče, povinuje, istrpi; sve drugo *nije normalno*, odnosno, svaki podignut glas od strane žene upadljivo odskače od očekivanog ponašanja (ili biva diskreditovan). To je učinak mudologije; jer ako nemate mudologa/-inju na poslu, imate ga/je u kući ili stanici policije. Taj isti koji vam »učini čast« oševavši se o vas u prolazu, reći će vam »nemoj prijaviti« ili vas ismejati ako prijavite vlastitog partnera za silovanje. Dok je god prećutkivanje glasnije od vriska, a zakon pristojnosti važniji od dobrobiti polovine čovečanstva, ne možemo govoriti o ravnopravnosti.

Rezultati istraživanja o pravima devojaka i žena organizacije Equal Measures 2030 pokazuju da nijedna država na svetu nije ostvarila punu jednakopravnost žena. Iako, ovde treba navesti i kuriozitet (ili ne?) da u Nemačkoj, vodećoj tehnološkoj i ekonomskoj sili, udeo žena u tzv. STEM (prirodnomatematickim i tehnološkim) naukama iznosi samo 23%, za razliku od Severne Makedonije koja je sa 54% žena u STEM naukama zauzela prvo mesto (izvor: Equal Measures 2030, <https://data.em2030.org/2019-global-report/>, 2019.).

Ne treba zanemariti ni faktor društvenih kriza, od kojih se svaka, iako pogađa sve, neumitno slomi na ženi. U ratu su među najvećim žrtvama žene (više o tome u delu »Telo bez žene«). Globalnu finansijsku krizu takođe su žene iznele na svojim plećima, s obzirom na to da su one prve koje dobijaju smanjene plate, otkaze ili ih se raspoređuje na niža radna mesta. I poslednja, po obliku i dejstvu sasvim nova pošast, pandemija, kroz lockdown i druge mere prouzrokovala je situaciju da su žene opet bile te koje su skraćivale svoje radno vreme ili napuštale posao da bi ostajale sa decom, ili pod duplim otperećenjem radile iz home office-a. Mimo svoje volje, opet siromašne i zavisne; a kada ih pitate misle li da su društvu potrebne radikalne promene u pogledu prava žena, većinom će vam negativno odgovoriti. Ne zato što uistinu veruju da su takve promene nepotrebne, nego zato što nisu ubeđene u njihovu izvodljivost.

Slavenka Drakulić je i na primeru vlastitog života (mlado roditeljstvo, različite uloge nje i supruga u kući i van nje itd.) vrlo rano shvatila koliko je feminizam potreban i dečacima i devojčicama. Pitanje ravnopravnog položaja žene u društvu i odbrane njenih prava istovremeno je i pitanje odbrane prava

muškaraca i svih drugih da se ne uklapaju u mačo–sliku i nerealna očekivanja društva spram njih. Iako je danas vidljiva tendencija odmaka od »stare škole« zahvaljujući, paradoksalno, baš internetu i sveopštoj umreženosti, ali i literaturi, frustrira činjenica da se uvek iznova moramo boriti za iste stvari.

Knjiga *Smrtni grijesi feminizma* beskrajno je važna i zato što nas podseća na snagu polemike, postojanja konkretnog sagovornika kome se obraćamo. Termin »sagovornik« upotrebljavam radije no »protivnik«, jer feministička borba nije usmerena *protiv*, nego *pre za* — promenu, suživot. Za to su nam potrebni sagovornici, a ne protivnici. Premda se efikasnost polemike u današnje doba redukovanih misli, varijabilne istine i plošne percepcije čini poprilično upitnom, to ne znači da treba odustati. Novi konteksti donose i nova rešenja.

Biti (njegova) žena

Koliko je ženama snage potrebno da *budu*, Slavenka Drakulić je pokazala pišući o velikim ženama u senkama muškaraca (Frida Kahlo, Dora Maar, Mileva Einstein). U ovom obliku, glagol *budu* sugeriše aktivnost, mada se zapravo radi o pokušaju žene da se vrati u ono što *jeste*, ili bi *trebala biti*, ako bi joj se to bivstvo priznavalo bez potvrde muškarca. Istorija pamti imena ovih žena najpre poradi *ljubavi* (ili čistog žrtvovanja) prema muškarcima koji su titularno bili uspešniji od njih (a kao muškarci, i bez talenta bi mogli postati više od najdarovitije žene). Nijedna od njih nije bila bez sadržaja i sposobnosti, no njihova je proaktivnost ostala u senci njihove *ljubavi prema muškarcu*, dočim su isti bili smrtonosno zaljubljeni jedino u sebe same i svoja dela. Fatalizam takvog odnosa je svirep; žena ne može biti ništa drugo do predmet — divljenja, inspiracije, a vlastiti identitet, ako ga i ima, mora biti prigušen. Necelovita je, nesnađena, luda ili obolela; a samo je muškarac može spasiti od surovosti života u samoći. Cena tog spasa je samouništenje. Ne podseća li ovo neodoljivo bljutavo na nastavak bajke u kojoj su »svi živeli srećno do kraja života«?

Odsecanjem zmajeve glave, »spasitelj« zapravo ubija ženu, njenu prirodu, talenat, ideje. Obuhvatajući ženin život sa svim intrinzičnim strahotama, služeći se jednostvanim slikama i lapidarnim rečenicama — kao patolog koji kuca izveštaj sa obdukcije — Drakulić formuliše preciznu topografiju bola u ženi, koji je uvek i fizički. Takav tekst je ekspresionistički, neobojen, oslobođen retoričkih bravura i patetike; slika je jasna, gola, pretučena — i još živa. U tom preostalom nagonu za životom je njena poetika.

Telo bez žene

U nekoliko tekstova koji su se našli u proširenom izdanju knjige iz 2020. godine, autorica se bavi teškom temom silovanja u ratu. Zasiurno, ne postoji ružnija i nehumanija »ratna strategija« od te; ženino se biće ukida, a njeno telo

upotrebljava u bolesnu krajnju svrhu »očuvanja« biološkog materijala agresora. Patologiju te jezive »eugenike« nepotrebno je naglašavati; sama svest o tome da se tako nešto događalo na pragu novog milenijuma i na našem kućnom pragu, dovoljna je da zaledi srž normalnom ljudskom biću. Razgovarati sa ženama koje su to preživjele i preneti njihovu priču na papir, poseban je vid suočavanja sa užasima kojima mogu biti izložene samo žene, zato što to jesu.

Napisala sam nekoliko pesama na temu žene u ratu, ubijene dece, beba koje su živele samo dan ili tri nedelje. Kao pesnikinja i čovek, zauvek ću ih nositi u sebi. Dok je rat besneo, bila sam dete, pa pubertetlijska, jednako posramljena užasima koji su se događali na tlu moje bivše domovine, pod zastavom zemlje iz koje dolazim. Zato je moj zadatak danas da pišem i živim tu strašnu istinu dok god me ima (»Neka drugi govore o svojoj sramoti, ja ću o svojoj«, Bertolt Brecht). Pogledala sam, pročitala i saslušala mnoga svedočanstva tog raščovečenja, nihilističke orgije kakvu kao dete rođeno u zemlji temeljenoj na tekovinama antifašizma, bratstva i jedinstva, nisam mogla ni zamisliti. Drakulić je iscrpno pisala o tome svojim prepoznatljivim trezvenim stilom; ipak, ovi tekstovi sadrže i opise tananih emocionalnih stanja sagovornica i svedoče o snažnoj povezanosti na liniji žena–žena, kakvu takav razgovor neizbežno donosi.

Ekskurs za kraj – umesto ilustracije

Iako svoje pesme često ilustrujem vlastitim likom, jer — da se poslužim jezikom Fride Kahlo — sebe najbolje poznajem, no sebe jedino i smem bez daljnje eksploatirati u kreativne svrhe, uistinu je malo vlastitih fotki koje mi se odista i dopadaju (ponajmanje one koje sam uradila sama, takozvani »selfiji« iliti »samoslici«, epitomi posvemašnje usamljenosti visokoumreženog čovečanstva). Fotografije te vrste fungiraju kao hajlajt emocije uz samu pesmu i nisu ništa više od toga. Međutim, postoji jedna koju baš volim; za svrhu ove objave, opisaću je. Snimljena je na steni kod Prve vode u Splitu; ženski lik na njoj nosi tanušnu belu haljinu, one vrste kakva pomalo podseća na dužu bolničku ('ludačku') košulju. Mart je, hladan, telo pomalo zgrčeno. Preovlađujuće boje na slici su siva, bela i plava, iznad stena na kojima sedim nazire se komad mora čija dubokomodra boja ka gornjem rubu slike prelazi u potpuno crnu. Pozicija kamere je sa strane i malo odozgo, tako da su od lika najimpozantnije gole noge, na jednoj od kojih se nalazi raskriljena knjiga crvenih korica; u oči upada i ovlaš ogoljeno rame sa malim komadom crvene bretele i u gornjem levom uglu, pramen vetrom raznesene crvene kose. Lice se ne vidi. Nokti na prstima ruku koje pridržavaju knjigu, kao i oni na stopalima, takođe su u jarkocrvenoj boji. »Žena bez glave«, rekla sam u šali autoru fotografije, samozadovoljno opažajući silinu detalja čije je jarko prisustvo, mada u samoj slici 'epizodno', sasvim uspešno probilo modrosivu gamu fotografije.

Dva su momenta poradi kojih sam ovo spomenula:

1. Ako joj i otkinete glavu — ili, jezikom teorije, oduzmete joj sposobnost rasuđivanja i pravo na celovitost, mansplainate joj zašto ne treba da bude ono što jeste, kitite se njenim idejama i uspesima, ženu ne možete ugaziti. I nije ona bez glave; samo se treba dobro zagledati u nju, bistru i tečnu poput mora i jednako ozbiljnu i duboku. Tu je, prisutnija no ikad u slici u kojoj je ne možete ili ne želite videti; ona gori, stvar(n) a, kritikuje, opaža, preispituje. Čita. Nije ovo faza, niti bavljenje luksuznim problemima iz tople sobe književnice 'na radu u inostranstvu'. Ovo je angažman za sve one koje drugi ne čuju, zanemaruju, potcenjuju njihove probleme i glasove; angažman za jednakopravnost, slobodu, za život.
2. Knjiga koju na opisanoj fotografiji držim u krilu, je *Mileva Einstein, teorija tuge* Slavenke Drakulić.

Marija Ott Franolić

Želite li razmišljati? Čitajte eseje Slavenke Drakulić

54 Slavenku sam upozнала prije desetak godina kad je trebala nekoga da joj pomogne posložiti arhivu, srediti papire koje je godinama gomilala — svoje knjige na raznim jezicima, kritike iz novina i časopisa, intervjuje koje je radila ili koje je radio netko s njom. Pri prvom susretu, otvorila je ormare s policama nagomilanih knjiga, članaka, pozivnica, video kazeta i cedeova sa snimkama razgovora u medijima i na tribinama. Nekoliko godina sam popisivala i slagala te papire — kronološki i po vrstama — biografija, bibliografija, sudjelovanja... Nije uvijek bilo lako, Slavenkine su knjige prevedene na brojne egzotične jezike — za neka izdanja nismo bile sigurne s koje strane se čitaju! Obimnost arhive me zadivila, jer Slavenka je osoba neumorne energije koja ne prestaje pisati i govoriti i upozoravati na ono što joj se čini važno. Upornost je jedna od njezinih najvećih osobina — unatoč bolesti i drugim preprekama — nikad joj nije teško sjesti i napisati još jedan tekst o pretučanim ženama, još jedan o socijalizmu, još jedan o feminizmu.

U to sam vrijeme pisala doktorat o ženskoj povijesti i ženskim autobiografskim tekstovima, pa sam uživala sa Slavenkom razgovarati o novijim autorima, osobito autoricama (dijelimo oduševljenje tekstovima Annie Ernaux, Irene Vrkljan i Margeurite Duras), zajedno smo tragale i za ženama koje su pisale o starenju, a nema ih mnogo (jedna od najboljih knjiga je — nažalost neprevedena — dnevnička knjiga Annie Ernaux o majčinu Alzheimeru: *I remain in darkness*). S obzirom na to da nije naišla na zadovoljavajuće ženske narative o starenju Slavenka je sama napisala divnu, dirljivu knjigu *Nevidljiva žena i druge priče*.

Eseji za informiranje i razmišljanje

Čitala sam Slavenkine knjige i prije nego što smo se srele. Njezini romani predstavljaju autentični glas u hrvatskoj književnosti, ona je spisateljica vjer-

na svojim temama i svome stilu — relativno jednostavnim stilom prenosi brutalne motive i teme. No na mene je ipak najviše utjecala svojim esejima.

Tradicija eseja kao spoja teorije, književnosti i novinarstva, u Hrvatskoj nije pretjerano razvijena. Kao da se taj žanr ne cijeni — u akademskim krugovima pišu se ozbiljniji tekstovi, a u novinarstvu novinarski, informativni, rijetko kad literarni ili povezani s teorijom. Nismo osobito razvili ni naviku čitanja takvih tekstova, a često su prisutna i kriva očekivanja. Kad sam, primjerice, napisala esej o Olgi Tokarczuk, bilo je komentara da mi je tekst pun ‘spoilera’ koji otkrivaju sadržaj knjiga ove poljske spisateljice. To mi je bilo zanimljivo jer ne čitam da bih otkrila »što je bilo dalje«, i jer godinama čitam eseje o raznim piscima u *New Yorkeru*, u kojima se njihovom djelu i životu pristupa kao cjelini, istovremeno i s preporukom za čitanje i s analizom djela, odgovarajući na pitanje *zašto* bi ih bilo važno čitati.

Slavenkini su eseji idealni za čitatelje koji se žele informirati, razmišljati i postavljati si pitanja o nekoj temi. Užitek ih je čitati, jer teško je tu reći gdje završava esej a gdje počinje priča.

Zbirka eseja »Tijelo njenog tijela: priče o dobroti« govori o stvarnim ljudima koji potpunim strancima doniraju neki svoj organ. Slavenka se pita što ljude može nagnati na takav nadljudski altruizam i pokušava dokučiti što zapravo znači krajnje dobro. Posve suprotno, eseji u zbirci »Oni ne bi ni mrava zgazili« progovaraju o krajnjem zlu, o »normalnim ljudima« koji se u određenim okolnostima prometnu u ratne zločince, sposobne za najgora zamisliva zvjerstva. Obje knjige su duboko uznemirujuće. Čitajući prvu, pitamo se kakvi smo mi neljudi, kad nam nikad ne bi palo na pamet dati nekome svoj bubreg. Čitajući drugu, razmišljamo poznajemo li i mi neke ljude koji bi odjednom mogli ubijati, ili bismo u određenim okolnostima i mi mogli postati takvi. Je li »banalnost zla« o kojoj je pisala Hannah Arendt zaista toliko sveprisutna?

55

Analiza svakodnevce kao političkog

S obzirom na to da sam se bavila proučavanjem svakodnevce, važni su mi Slavenkini eseji *Kako smo preživjeli komunizam i čak se smijali* (Feral Tribune, 1997., ponovo objavljeni u Sabranim esejima, Profil, 2005.), *Cafe Europa* (Profil, 2005., ponovljeno pod naslovom *U kavani Europa*, Fraktura, 2021.) te njihov nastavak *Ponovo u kavani Europa* (Fraktura, 2021.). Svi su ti eseji povezani sa životom u socijalizmu i tranziciji.

Rođena sam 1979. i socijalizam pantim preko dječjih stvari — crtić u 19:15, kremasti kolači na primanju u pionire, ponos zbog plave kape, neudobne dokoljenke koje ‘pikaju’ (baka mi je oblačila nekoliko pari da me malo ‘popuni’!). Slavenkini eseji prepuni su ovakvih detalja — to su pojedinci koje poznajemo — sveučilišni profesor koji u knjizi *Kako smo preživjeli* zbog reciklaže odjeće po kući hoda u poderanoj pidžami, stara majka kojoj je žao baciti

poderane najlonke jer tko zna za što bi još mogle poslužiti ili ona neljubazna službenica u Sofiji koja u *Kavani Europa* urla na čovjeka koji se usudio otvoriti njezina vrata.

U svim ovim esejima Slavenka pripovijeda o pojedinačnom, ali uvijek zahvaća opće. Opisom svakodnevnog, živopisno dočarava život u sistemu kojeg više nema, kojeg se mladi ne sjećaju a stariji su ga počeli zaboravljati, sistemu kojim se u javnom prostoru još uvijek nesmiljeno manipulira. Opisom naoko nevažnih detalja Slavenka podsjeća: skrenite pogled s centra na marginu, pogledajte tamo gdje je ranjeno, nevidljivo, bolesno, tamo gdje je zatureno i zaboravljeno — tamo možda nisu odgovori, ali svakako jest početak svih zanimljivih pitanja.

Za Slavenku život nije manje važan od teorije, već je možda *i važniji* za proučavanje raznih ideologija, jer svakodnevica je sjecište, područje velikih proturječnosti: mjesto ponavljanja i otpora. Tu se kuhaju i »testiraju« teorije, tu počinju isključivanja, netrpeljivosti, inhibicije, a tu su i slobode, klice revolucija, mogućnosti demokracija i utopija, individualnih i kolektivnih.

56

Razliku između istoka i zapada Europe Slavenka vidi u zamjenici *mi* koja nadjačava osobnu perspektivu, podcrtavajući da je u socijalizmu kolektiv bio važniji od pojedinca i da je postojala (pre)velika uloga politike u svakodnevnom životu, jer, njezinim riječima:

Politika nikad ne postaje apstraktna, već opipljiva, brutalna sila koja upravlja svakim aspektom našega života, od toga da određuje što ćemo jesti do toga kako ćemo živjeti i gdje raditi.

Danas bismo se mogli zapitati jesmo li se riješili prevelike uloge politike, jer oni koji su iz Hrvatske otišli živjeti na Zapad često s olakšanjem govore da im možda ni tamo nije lako, ali im je divno što su se spasili politizacije života.

Značaj ženske perspektive

Nakon čitanja ovih eseja u kojima se spajaju Slavenkin interes za svakodnevno i za žensko — jer oboje je marginalno i obilježeno ideologijom — lako je osvijestiti ono čega su feministice svjesne, a ostalima je lakše zaboraviti — da je *osobno uvijek političko*.

Kao što je napisala u *Kako smo preživjeli*:

Životi žena, iako nisu nimalo spektakularni, a možda su čak i banalni, o politici govore više nego beskrajne teorijske analize.

Divne su usputnosti iz ženskih života u ovim esejima, one svjetlucaju razbacane po raznim tekstovima, primjerice u *Kako smo preživjeli* opisuje baku koja pere rublje, gleda unuku i misli: *Jadna mala, tebe to isto čeka*. Tu nepromjenjivost *ženskog* stanja u raznim sustavima Slavenka će iscrpnije obuhvatiti u knjizi *Smrtni grijesi feminizma* (prvo izdanje Biblioteka &TD, 1984., drugo, nadopunjeno izdanje, Fraktura, 2020.).

Smrtni grijesi su silno važni za žene na ovim prostorima jer nam poručuju — sistemi se možda mijenjaju, ali žensko pitanje stagnira — porazno je da je to zaključila već i Simone de Beauvoir u *Drugom spolu* 1949.

Izdanje *Smrtnih grijeha feminizma* iz 2020. dopunjeno je autoričnim novim tekstovima, pa obuhvaća eseje koji su izlazili po novinama i časopisima od 1979. do 2019. Prvi tekst, napisan u godini kad sam se ja rodila, govori o potrebi uvođenja seksualnog odgoja u škole! Uopće, tekstovi iz prvog dijela mogli bi biti pisani danas bez velikih intervencija — što nam to govori o društvenom napretku?

Zanimljivo, Frakturino je izdanje knjige prošlo posve ispod radara, gotovo nitko o njoj nije pisao, premda je to bila jedna od prvih knjiga o feminizmu na ovim prostorima, i premda tekstovi o ženama kroz tako dugo vrijeme omogućuju vrlo suvisle analize i usporedbe problema s kojima su se žene susretale. Možda je recepcija slabija jer je knjiga izašla u vrijeme *lockdowna*, a možda novije generacije feministkinja zaziru od načina na koji je knjiga napisana, od načina na koji tretira žene. Ovi eseji progovaraju o nasilju nad ženama, abortusu i ženskoj vidljivosti na političkom polju, ne baveći se dilemama novije feminističke teorije, pitanjima fluidnog ženskog identiteta i pokušajem definiranja pitanja *što je uopće žena*.

Sve spomenute knjige itekako bi bile primjerene u srednjoškolskoj lektiri. Mladim bi ljudima mogle jednostavnim jezikom i konkretnim, životnim primjerima dočarati prošlost koja je njima vrlo apstraktna, prikazana samo kroz neke prijelomne godine i eventualno jugoslavenske serije i filmove.

Osim što uživam u njezinim esejima koji me uvijek iznova podsjećaju da se o ozbiljnim stvarima može pisati direktno i jednostavno, od Slavenke sam naučila dvije važne stvari. Prvo, dogodit će nam se samo ono što si sami napravimo (prvi put kad sam je vidjela gledala je rasute papire i rekla *Zaključila sam da to nikad neće biti posloženo ako to sama ne organiziram.*) I drugo, ne postoji idealni trenutak za nešto napraviti, mora se krenuti odmah jer život je kratak i nepredvidiv. Nema dakle savršenog trenutka niti savršenog teksta, ali treba djelovati, govoriti, pisati, upozoravati na ono što mislimo da je važno. I to treba raditi najbolje što možemo. Kad bi više ljudi tako postupalo, živjeli bismo u barem malo boljem svijetu.

Snježana Banović

Slavenka, moja »stara učiteljica«

58 Jesen je daleke 1980. godine, na samom smo početku školske godine, u Centru za kulturu i umjetnost, bivšoj II. zagrebačkoj gimnaziji u Križanićevoj ulici. Kao i sve ostale, ta je gimnazija ukinuta, tj. *preoblikovana* tri godine prije, u vrijeme provođenja kontroverzne reforme školstva popularno zvane »šugarica«. Govorilo se tada za gimnazije da su dobre škole, ali samo za one koji odluče studirati i završiti studij, no da nakon njih ostajemo neosposobljeni za bilo što. Nas srednjoškolce iz Križanićeve to je zbunjivalo jer smo velikom većinom i željeli studirati, i to na umjetničkim akademijama i humanističkim fakultetima, te nam nije bilo pravo da nećemo nikada biti gimnazijalci. Uglavnom, u bivšoj zagrebačkoj II. gimnaziji, za mnoge anarholiberalnoj školi, nije dobro odjeknuo diktat vlasti koji se najkraće može opisati kao »dokidanje elitnih slojeva u socijalističkom društvu« te se nismo vidjeli kao dio željene afirmacije — navodno inspirirane skandinavskim modelom — proizvodno–uslužnih zanimanja u području koje se, u skladu sa samoupravnom doktrinom zvalo — udruženi rad. Tumačili su nam: »Šugarice su vam, djeco, u stvari produženje obaveznog osmogodišnjeg obrazovanja na desetogodišnje, baš kao što to ima velika većina razvijenih i nama dalekih zemalja.« E, to je ipak donekle zvučalo primamljivo, iako smo većinom i dalje bili skloni (nepravedno) optuživati Stipu Šuvara »maltene za genocid nad čitavim hrvatskim tobože neobrazovanim naraštajem« (Šuvar u jednom intervjuu 1990–ih). No, bilo je to vrijeme kad je *šugarica* bila na vrhuncu, kao što je na vrhuncu bila i politička linija koju je zastupao Stipe Šuvar.

»Škola još uvijek svima nudi isto, sposobne i manje sposobne svodi na prosječne, a one koji uče želi podvrgnuti disciplini, kako bi se onda i u postojećem društvenom poretku ponašali podobno i poslušno«, govorio je Šuvar. Većina nas, međutim, u tome nevelikom 3. b razredu nije bila ni podobna ni poslušna, već okrenuta suvremenim temama i događajima. Čitali smo *Polet*, *Start*, dije-

lili se na »hašomane« i »rokere«, zatim na »poletovce« i one koji radije čitaju *Studentski list*. Potonji su bili uglavnom već posjednici partijskih knjižica koje je prezirala oveća grupa kojoj sam pripadala. Željeli smo postati filozofi (najpopularnije), sociolozi, glumci i redatelji, novinari, urednici, književnici!

Do trenutka kad je dječaćki kratkokosa Slavenka Drakulić-Ilić kao nova *profa* iz hrvatskoga i književnosti ušla u naš razred u svijetlo-plavo-bijeloj haljini s visokim ovratnikom, koji je povezivala nestašna plišana mašna, prošli smo tzv. pripremnu fazu (prva dva razreda) i te smo 1980. u rujnu krenuli u tzv. usmjerenu fazu školovanja kao »novinski izvjestitelji«.

Vjerovala sam da je novinarstvo moj budući poziv. Ipak, unatoč žestokim kritikama koncepta izjednačavanja gimnazija i strukovnih škola, s vremenom smo povjerovali da je ideja najomraženijeg reformatora u povijesti hrvatskoga/jugoslavenskoga školstva o uključivanju učenika u praksu (tj. da već u ovoj fazi »osjetimo prste«, kako se govorilo) zanimljiva faza naših vizija za budućnost. Tek smo desetljećima poslije shvatili da Šuvar i nije bio tvorac reforme, niti ju je operativno izveo, no sve su mu to natovarili na leđa jer je bio ministar.

Za nas, buduće novinare, ta je reforma u svakodnevnoj dačkoj praksi značila da nam u razred sve češće ulaze stručnjaci »iz pogona« koji će nas u tim pogonima možda i angažirati — bila je to nada koju nam profesori iz zbornice nisu mogli ponuditi, a naročito nisu (osim nekoliko iznimaka, kao npr. profesor marksizma i profesorica engleskog jezika) u klupe donosili svoja viđenja ozračja suvremenih događanja, pa i pokreta koji se polako, ali uporno u to doba počinju odvijati oko nas.

Jedan od omiljenih stručnjaka — suradnika u nastavi bio je istaknuti kazališni kritičar Dalibor Foretić koji nam je predavao Osnove novinarstva, kod njega smo tesali pravila pisanja vijesti, reportaže, prikaza, kritike, intervjuua itd. Svaki njegov sat bio je osmišljena cjelina s primjerima (uglavnom iz njemu matičnoga *Vjesnika*), bilo je tu anegdota iz povijesti našega novinarstva, svakodnevnih tračeva iz redakcija, komentiranja filmova, predstava, bio je srdačan, pristupačan, duhovit i drukčiji od većine iz »zbornice«. Obožavali smo ga.

A onda je u razred stigla Slavenka. Došla je kao zamjena, neka je profesorica otišla na bolovanje, porodiljni, što li, i uskočila je ona. Čuli smo već za nju, naročito ženski dio ambiciozne grupe budućih novinarki. Intrigirala nas je jer smo pratili njezine tekstove i intervjuue u *Poletu* gdje je bila i član redakcije, a već je objavljivala i u tiražnome *Startu* Seada Saračevića, široko omiljenom, usto nepravedno određenom svojim golišavim duplericama, razumljivima svakom vozaču kamiona u državi. Uz Slavenku, omiljena nam je novinarka bila prelijepa i hrabra Maja Miles čije smo reportaže i intervjuue gutali. Njih dvije i drugi novinari *Starta* uspijevali su razgovarati sa značajnim svjetskim imenima koje smo onda masovno čitali, najčešće kupujući njihove knjige u nikad prežaljenoj knjižari Mladosti s inozemnim izdanjima u Gundulićevoj ulici. Tako su u naše živote ulazili Noam Chomsky, Saul Bellow, Milan Kundera, Arthur Miller, Günther Grass, Krzysztof Kiesłowski... i iznad svih, jedinstve-

na Susan Sontag koja nam je preokrenula glave. I s kojom je uskoro, kad je već napustila kratkotrajni rad u prosvjeti, Slavenka objavila, danas to možemo reći, povijesni intervju problematizirajući ulogu žene u društvu i osnažujući tanani plamičak feminističkog pokreta u nas. Nas nekolicinu cura feminizam je zagolicao upravo tada, s dolaskom nove, drukčije profe iz hrvatskoga, a sjeo je valjda prirodno uz našu buntovnost. Treba napomenuti da je feminizam u nas tada izrazito nepopularan u širim krugovima — pa socijalizam je deklarativno izjednačavao svoje građane po svemu i nije mu trebao taj nepotrebn američki uvozni produkt. No, kod moje je generacije probudio mnogo toga, naši su životi krenuli nekim novim smjerom, a što se mene tiče, nije ga mogao vratiti na staro ni novi val po kojem je najčešće bilo uzbudljivo ploviti, iako je u svojim temeljima bio duboko muški, često i mizogin.

Svaki put kad bi Slavenka ušla u naš razred, brižno dotjerana po nekoj svojoj modi, sjela bi odmah nasred katedre (nikada predavanja *ex cathedra*, takvih se ne sjećam) i razgovor bi započeo. O tome što čitamo. O tome kako joj je bilo na snimanju emisije kod Minimaxa s kojim je ušla u legendarni klinč... onda bismo prešli na Dostojevskoga, Kunderu, Miłosza ili na one više lektirne, npr. Becketta ili Ionesca, a u njezinu je »rasporedu« prvi put u moju memoriju zapisana Simone de Beauvoir, s njom i Sartre. Potonji kao privjesak, ipak, takav mi je barem dugo ostao u sjećanju. Skori *Smrtni grijesi feminizma* (1984.), njezina prva knjiga i moja prva pročitana s temom feminizma, a kažu i prva knjiga o feminizmu u cijeloj istočnoj Europi, samo će učvrstiti osjećaj pripadnosti pokretu, osjećaju koji nije zamro do danas. Pa onda: suvremena umjetnosti, strip (ponajviše kroz crtice o studiju SLS kojem je jedan od osnivača bio njezin tadašnji suprug Mirko Ilić, koji je za nas bio jedan od zanimljivijih protagonista slavnoga »Tobacco Roada« na potezu *Kavkaz — Zvečka — Blato*), glazba, film i poezija. Sve to i kroz temu utjecaja američke popularne kulture na promjene u Jugoslaviji. Ali i politike: nerijetko bi razgovor skrenuo na političko tlo, što, za razliku od danas, nije bila tema sviju u državi, i to svake sekunde: tu smo s velikim odobravanjem potvrđivali Slavenkinu tezu da se većina ljudi našeg i ostalih socijalizama ne brine za svoje zube, da uniforma ima poseban značaj i privlačnost na Balkanu, da političari, uz uzgoj mitova o sebi, imaju svoj metajezik koji teži biti što nerazumljivijim, da su vodeći kolumnisti iz tiražnih tjednika u Jugi zapravo obični muškošovinistički »mudolozi« itd., itd. Sve te naoko trivijalne teze i ti »detalji« koje je mudro zapažala i rasprostirala ispred nas, uz najčešće duhovitu kritiku u njezinu stilu, bili su zapravo politički, a da mi nismo imali pojma kako govoreći o njima govorimo o politici. To ću ustanoviti tek desetljeće poslije kad izide njezina knjiga *How we survived communism and even laughed* (1992., prevedeno tek 1997. u nas) koja obrađuje upravo te i slične teme. Na dnevnom su redu, između programskih zadaća i analiza *prima vista*, bili nadalje i *hippy* pokret i slobodna ljubav, *rock*–glazba, drukčiji pristup fotografiji u *Poletu* itd. Ne znam koliko su i jesu li uopće te teme odgovarale onodobnim kurikulumima reformiranih šuvarica, ali znam da sam od nje prvi put slušala o revoluciji 1968. Tada sam i odlučila otići prvi put u Francusku te uskoro, nakon završetka »šuvarice« i upisati francuski jezik

i književnost na Filozofskom fakultetu. Nadalje, govorilo se u našem razredu i o privatnim stvarima, o otporu strogim očevima i dominantnim majkama, bježanju od kuće (tu smo se našle!), ukratko o traženju vlastitoga puta. Ali i o boli, onako kako će je Slavenka problematizirati u svojoj knjizi *Mramorna koža*, *Hologrami straha* i recentnijoj *Frida ili o boli*. Povjeravala nam se i mi smo se osjećali bliskima s njom u teškoj životnoj borbi s bolešću koja ju »struže iznutra«. Prijateljski ton kojim nam se pritom obraćala obogaćivao je naše samopouzdanje i budio nadu da čak i sve to s tom »reformom« ima smisla. Evo, baš tu na satovima hrvatskoga i književnosti, slično kao i na Foretićevim satovima o osnovama novinarstva, ali još mnogo jače, dokazalo se da ta staromodna rascjepkanost na predmete i frontalnu nastavu vodi prema sputavanju onoga za što smo talentirani i sposobni. Davala nam je taj neprocjenjivi osjećaj da možemo reći što želimo, poticala neophodno naoružavanje argumentima, ali i to da ne možemo mnogo toga postići i razumjeti ako ne čitamo sve što nam dođe pod ruku. Tu se jednom, sjećam se dobro, razvila diskusija ima li u analitičkom pristupu književnom djelu mjesta za povezivanje djela s biografijom pisca i smijemo li analizu temeljiti ili braniti dijelovima iz biografije. Ona, koja je poslije za svoje biografije velikih žena nagrađivana širom svijeta, nije bila za taj pristup. Štoviše, kategorički protiv.

61

Ubrzo smo moja najbolja prijateljica Gordana Farkaš (uskoro Sfeci) i ja započele druženja s njom i izvan škole, zvala bi nas na čaj doma, na Zvijezdu, upoznale smo njezinu dostojanstvenu majku, lik kao iz literature, Rujanu i Mirka pa prijateljice Jasminu Kuzmanović i Maju Miles, još dva uzora u novinarstvu kojim smo sramežljivo, ali uporno kročile u redakciji *Poleta* kamo nas je baš Slavenka odvela jednog ponedjeljka oko 11 sati. Nakon kolegija održana u sobici na 1. katu Savske br. 5 (iz koje se od pušenja dimilo kao iz furune), upozнала nas je s glavnim i odgovornim Zoranom Franičevićem i njegovom ekipom: Mirjanom Kasapović, Denisom Kuljišem, koji je upravo prelazio u *Vjesnik*, Svenom Semenčićem, Sinišom Pavićem, Zlatkom Klancem, Ivanom Mužinom i mnogim drugima... Ostale smo u Savskoj nekoliko godina, objavljivale brojne tekstove, neprekidno tražeći svoje teme od socijale preko unutar-nje politike do kulture — ukratko, krenule putem pisanja kojem, svaka u svom poslu, pripadamo i danas.

Sjećanja koja sam navela u ovome tekstu izišla su nakon duga vremena na površinu, iz dubine neke pomno sačuvane memorije koja se aktivirala ponovnim otvaranjem prvih stranica knjige *Mramorna koža*, koju mi je poklonila gotovo deset godina nakon spomenuta prvog ulaska u naš razred u Križanićevoj i nakon što smo već dugo bile prijateljice i kad smo se njezina kratkotrajnog razdoblja u školi, koje ne spominje ni jedna njezina biografija, prisjećale kroz sve rjeđe anegdote. Naime, škola u Križanićevoj za nju je bila tek kratki prolaz do poslova s kojima će uskoro kročiti na svjetsku književnu scenu, dok je za mene predstavljala široki temelj i pravi početak formativnog razdoblja.

Na prvoj stranici te knjige napisala je u brzini (gužva na promociji!), šiljastim slovima, tintom u boji ciklame: Dragoj Snježani, stara učiteljica. Slavenka.

Tea Rogić Musa

»Optimalna projekcija« književnofilološke recepcije djela Slavenke Drakulić

62

Prije no što postavim pitanje naznačeno posredno u naslovu, podcrtat ću temeljne odlike djela Slavenke Drakulić koje su dosad u bitnome upravljale kritičkom recepcijom, pa posljedično i medijskom prezentacijom, njezina djela. Dokumentarizam prvoga romana *Hologrami straha* (1987) susreo se u hrvatskoj sredini s predrasudom o slabu statusu tzv. nefikcionalne književnosti u odnosu na fikcionalnu, iako je upravo ta odrednica pridonijela vanjskoj afirmaciji toga romana. Njezin je opus, u vizuri sociologije književnosti, na kritičkim rubovima, iako, u usporedbi s recepcijom hrvatske književnosti u inozemstvu, upravo u stranim sredinama nadzastupljen. U najsuvremenijem kontekstu pojmovi kao što su disidentstvo, egzil, emigracija, nekoć dijelom stanovite kritičke denuncijacije koju je dio tzv. ženskoga pisma prošao u domaćoj recepciji, odavna ne mogu biti argumenti koji bi bilo kojega autora izrazite inozemne recepcije diskontinuirali iz tzv. matične književnosti. Očita autobiografičnost, uz jasne znakove tobožnjega ispovjednoga diskursa u prvom licu, ne može biti smatrana znakom nefikcionalnosti. Utoliko je razmjerno irelevantno opetovano podcrtavanje podvojenosti autoričine između fikcije i nefikcije, dokumentarnosti i pripovjednoga imaginiranja, svjedočenja u prvom licu i univerzalnosti općeljudskih iskustava. Ta se podvojenost u pripovjednom postupku može nazvati »retrospekcija kao introspekcija« (A. Zlatar), zapravo pripovijedanje o procesu samorazumijevanja, što je zacijelo najtočniji i najčišći oblik fikcionalne autobiografske proze.

Glavne odlike autoričina pripovjednoga diskursa, koje se mogu smatrati i tematskim korpusom i svojevrsnim duševnim podtekstom, svojom mnogobrojnošću i raznolikošću brišu granice između intimističkoga i univerzalističkoga, pokazujući time da autentična intimnost (ne u prepričavanju ili u svjedočenju stvarnih zbivanja i odnosa nego u pronošanju stvarnih emocija i duševnih stanja, koja pripovjedačica posvjedočuje uvjerljivošću kakvu osigurava

samo proživljenost), posredovana literarno, uvijek ima značajke emocionalne univerzalnosti. Te su odlike već odavna prepoznate i pobrojene u našoj kritici: žensko tijelo, radikalna stanja tjelesnosti, ekstremi u kojima tijelo i duh mogu sudjelovati u sinergiji (bolest, patološka stanja u seksualnosti, kanibalizam, samoubojstvo), nepostojanost granica između vlastitoga i tuđega tijela, krhkost predodžbi o vlastitoj tjelesnosti i njezinim stvarnim i fantaziranim ulogama, uopće sve redom opasna, rubna stanja u kojima se tijelo dovodi do krajnosti postojanja. Tjelesna dezintegriranost upućuje na to da je čovjek u svojem tijelu i svim njegovim rubnim stanjima, kao i u svojoj duševnosti, uvijek u stanju samoće, nema mogućnosti da Drugi kao zasebna jedinka, tko god bio, posredovanjem bilo kakve komunikacije doista doživi stanje koje mu se komunikacijom nastoji prenijeti. Nadalje, ratna pozadina romana *Kao da me nema* ima bitna obilježja koja je svrstavaju u diskurs tv. malih priča koje posvjedočuju o povijesnom usudu kolektiva koji je sav žrtvovan u ratnom vihoru. Ratne izbjeglice, strahote proživljene tijekom rata, posljedice rata, pa među njima i dijete koje je začeto silovanjem, žena koja ima započeti novi poratni život u inozemstvu, zauvijek obilježena i doslovno i figuralno traumama koje je proživjela, kao i Poljakinja u New Yorku, koja se nakon ljubavne strasti i svojega finalnoga čina sjedinjenja s ljubavnikom, mora vratiti svojem starom europskom životu, to su primjeri tranzicijskih likova u prozi Slavenke Drakulić, koji nisu tranzicijski samo po društvenoj pozadini iz koje potječu (jer sve su to postkomunistička društva čiji se pripadnici još uče kretati tzv. slobodnim zapadnim svijetom, noseći sa sobom sve traume, i trpeći sve predrasude koje o njima taj zapadni svijet ima), nego i po unutarnjoj psihološkoj tranziciji koju tijekom pripovjednoga vremena prolaze, pokušavajući prebroditi ekstremnost situacija u kojima se nalaze.

63

Navedene značajke mogu se sažeti kao sklonost pripovjednim postupcima svojstvenima autobiografskom žanru, evokativnosti oslonjenoj na emocionalno prisjećanje i »retrospektivnu introspekciju«, ispovjednosti koja ima intencionalne posljedice na pripovjedni tijek (jer se tako znatno mijenja stilski registar teksta i proizvodi dojam prisnosti, potresenosti pročitanim), no ne treba tvrditi da je u jezgri ispovijest ženskoga autora koji je proživio životne traume, osobne, obiteljske i identitetske, te nam ih posreduje tobože romansirano, a zapravo ih se može shvatiti kao epizode iz autoričina stvarnoga života. Takav pristup pismu Slavenke Drakulić, iako je prevladao u dijelu medijskih pa i kritičkih interpretacija, ne može biti dalje od temeljne teze u koju smo uvjereni, a to je naime da književnost konstruira zbilju, a ne obrnuto (iako u estetski »pogođenoj« književnosti, koliko god bila hermetična, uvijek ima važne istine o zbilji); možebitne stvarne pojedinosti iz autoričine osobne sudbine nisu romansirana autobiografija u smislu životopisne i građanske vjerodostojnosti, nego univerzalistička, autoreferencijalna književnost, slika unutarnjega svijeta koji nema jedno ime i prezime jer je, budući da je literarno stiliziran i fikcionalan, svačije ime i prezime.

U esejima i drugim tzv. diskurzivnim žanrovima, i to je već kritički komentirano, autorica se zaokuplja ponajviše aporijama svakidašnjice suvremenoga življenja, jamačno svjesno miješajući odlike eseja i novele (u izboru tema očituje se novinarski nerv, u obradbi literarna orijentacija). Pripovijedanje iz perspektive građanina bivše socijalističke zemlje koji se integrirao u zapadni svijet podcrtava i ogoljuje razlike između svakidašnjice dvaju europskih blokova, svjedoči o naoko bivšem a zapravo i dalje našem društvu, u kojemu je kolektiv uvijek nadjačavao pojedinca, gdje se do danas ne cijeni osobito pojedinačnost mišljenja, napose ženskoga subjekta, koji i danas mora imati pozadinsko »mi« kako bi uopće legitimirao svoje individualno »ja«. Ti su eseji, kako je već višekratno podcrtano, emocionalno i duševno, po svojoj kombinaciji ironije, autoironije, nostalgije, podsmijeha i svojevrzne dobrohotne sućuti i neosudivanja, vrlo točna slika sitnih, svakodnevnih navika iz tzv. običnoga života u socijalizmu, života koji nije ni nestao ali ni nastavio po starome u prvom razdoblju postsocijalizma i tranzicije u kapitalizam, u razdoblju koje zapravo još uvijek traje, pogotovo stoga što se razlike tzv. europskoga istoka i europskoga zapada pokazuju žilavijima no što želi priznati bilo koja integracijska politika, koliko god bila dobronamjerna, jer naš, smije se reći balkanski prostor, obilježuje perifernost u odnosu na središta u kojima nastaju tzv. narativi »mi« i »oni«, narativ o tzv. Drugome, o različitosti, ta tobožnja neutaživa potreba velikih središta da spoznaju naše male, navodno autarkične kulture.

Pitanje recepcije opusa Slavenke Drakulić, u budućnosnoj perspektivi, jer već odavna postoje bitni kriteriji zašto se tomu opusu može i treba pristupiti sintetski i književnoznanstveno, izvan medijskoga i aktivističkoga konteksta, po našem sudu, nalazi se unutar petlje koja je »nadvladala« niz autora s tzv. naših prostora koji su, i unutar njim odlikama svojega djela i njegovom inozemnom recepcijom, nadišli okvire domaće književne kritike te formalnost književne činjenice koju hrvatska književnost akceptira samo na razini bibliografskoga podatka. Posrijedi je estetski visoko relevantna književnost smještena, djelomično i zarobljena u tzv. malom narodu, što ima izravne posljedice na njezinu recepcijsku pa i vrijednosnu sudbinu. Čitajući o prijeporima u današnjoj akademskoj kritici o pojmu svjetske književnosti¹, bio nam je to povod za promišljanje o tome što se opusu autorice poput Slavenke Drakulić može recepcijski tek dogoditi, pod uvjetom da zažive nova, trenutačno aktualna tumačenja koncepcije svjetske književnosti. U najkraćem, svjetska književnost danas pokušava se približiti pojmu kao što je *world music* — to bi, pojednostavnjeno, bila književnost neengleskoga područja, ali dostupna, prijevodno i tržišno, u anglofonim središtima, dakle na engleskom jeziku. Pritom se, prijevodno i nakladnički, privilegiraju djela nezapadnjačkoga karaktera, koja nose izrazit kulturološki pečat. U pokušajima, koji danas prevladavaju u

1 Upućujemo na poticajna zapažanja koja o toj temi iznosi Andrea Pisac u članku *Književnost velikih i sociologija malih naroda (Etnološka tribina, 2012, 35, str. 169–186)*.

načinima prezentacije suvremene književnosti, naročito na književnim festivalima, globalizacije književnosti, traje postupak komodifikacije koji književna djela tzv. malih kultura svodi na svjedočenja o političkim mijenama koje su tobože reprezentativne za taj dio svijeta, i utoliko, za zapadnoga čitatelja, nekovrsna egzotika, tzv. prozor u svijet. Ako književni autor prihvaća da je dio sociologije maloga naroda, dobit će inozemnu pozornost. Međutim, nakana nam je naglasiti da djelo Slavenke Drakulić posjeduje dvije odlike — izrijeckom, univerzalnost tema i estetsku uspjelost — kojima bi više odgovarao stari, tobože prevladan Goetheov pojam svjetske književnosti, prema kojemu upravo specifičnosti pojedinoga duhovnoga prostora samo estetskom vrsnošću književnoga djela mogu točno posredovati jezgru onoga što je najbolje u određenoj kulturi, najbolje jer je ujedno i partikularno iskustvo, u smislu svojega nastanka, duhovne geneze i naročito jezika, te univerzalnošću, u smislu svojega spoznajnoga potencijala. Tzv. komodificiranje naročito prijete ženskim autorima, napose angažiranima, jer ih se najlakše prilagođuje narativu o europskom rubu, što je postmoderna moda koja književne autore svodi na kulturne posrednike po ukusu književnoga tržišta. Na drugoj je strani opasnost uskogrudna recepcijskoga kroatocentrizma, u kojemu bi opus Slavenke Drakulić mogao biti interpretacijski sužen na književnoantropološki pogled, koji je relevantan, ali ne bi smio biti jedini, jer bi onemogućio dugoročno smještanje u svjetskoknjiževni kontekst. Pitanje o ovoj recepcijskoj i interpretacijskoj podvojenosti, koje ne proizlazi iz nekoherentnosti samoga opusa nego iz nekoherentnosti naših književnofiloloških metodologija, vrijedi i za niz drugih autora i autorica kojima su literarni korijeni na južnoslavenskom prostoru, jer, sa stanoovitom rezignacijom i pomirenošću, treba priznati da su povremene epizode inozemne ekspanzivnosti autora s ovih prostora više povezane s aktualnošću i eksplozivnošću političkoga trenutka nego s dubinskom kritičkom recepcijom. Teza da izvanknjiževne, kadšto i doslovne političke okolnosti, određuju status naših autora u svjetskoknjiževnom zapravo tržišnom rasporedu može voditi svojevrсну kritičkom defetizmu. No moja je teza da je opreka između svjetskoknjiževnoga kozmopolitizma i navodne uskoće književne filologije metodološka konstrukcija koja estetski visoko relevantne književne autore svodi na kulturne proizvode, na svjedoke o nekoj tobože rubnoj kulturi, čije dosege zapadni svijet, svojim recepcijskim prihvaćanjem ili neprihvaćanjem, tek treba vrijednosno ovjeriti. Partikularnost iskustava koja nam posreduju romani Slavenke Drakulić ne poništava i ne umanjuje njihovu literarnu univerzalnost. To je, držim, pravi predmet književnofilološke zauzetosti njezinim ukupnim djelom, koje književnoznanstvenim čitanjem treba lišiti prešutne prakse naše književne filologije da »marginu približuje središtu«, jer to djelo u središtu već jest.

Dubravka Bogutovac

Psihosomatika jednog rasapa

66 *Berlin, 18. srpnja 1914.*

Uvjeti:

- A. *Ti ćeš se pobrinuti:*
  - 1. *za čistoću moje odjeće, rublja i posteljine*
  - 2. *da redovno dobivam tri obroka u svoju sobu*
  - 3. *da moja spavaća i radna soba budu čiste, a posebno da samo ja koristim svoj stol*
- B. *Odreći ćeš se svih osobnih odnosa sa mnom, sve dok nisu nužni zbog društvenih razloga. Posebno ćeš se suzdržavati od:*
  - 1. *mog druženja s tobom kod kuće*
  - 2. *zajedničkih putovanja*
- C. *U odnosima sa mnom poštovat ćeš sljedeća pravila:*
  - 1. *od mene nećeš očekivati intimnosti niti ćeš mi prigovarati na bilo koji način*
  - 2. *prestat ćeš mi se obraćati ukoliko ja to zatražim*
  - 3. *napustit ćeš moju spavaću ili radnu sobu odmah i bez protesta ako ja to zatražim*
- D. *Nećeš me omalovažavati pred našom djecom, bilo riječima bilo ponašanjem. (Drakulić 2016: 6)*

Ovo pismo Alberta Einsteina njegovoj ženi Milevi autentičan je dokument koji se nalazi na početku romana Slavenke Drakulić *Mileva Einstein, teorija tuge* iz 2016. godine. Pismo zaprepašćuje čitatelja svojom brutalnošću, a efekt šoka biva još jači kad čitatelj uzme u obzir da se radi o dokumentu, a ne o fikciji. Sve što dalje slijedi u romanu svojevrsna je potraga za uzrocima koji dovode do pisanja ovih monstruoznih *Uvjeta* – rekonstrukcija teških i traumatskih

dogadaja zajedničkog života Mileve i Alberta, ali i prikaz posljedica koje na Milevu imaju navedeni *Uvjeti*. Taj dokument mjesto je oko kojega se okuplja cijeli roman, njegovo traumatsko mjesto, jezgra pukotine braka i odnosa dvaju glavnih likova, prostor srama, otuđenja, nepravde, boli; ujedno i uzrok i posljedica unutarnjeg kraha junakinje. Nakon ovoga pisma, kojim se otvara romaneskna priča, slijedi pripovijedanje pretpovijesti okolnosti koje su do pisma dovele, a kasnije i onoga što je slijedilo poslije. Tehnika pripovijedanja je kombiniranje trećega i prvog lica, pri čemu u prvom licu povremeno pripovijeda sam lik Mileve. U pripovijedanju se koriste često analepse, a provedeno je kroz pet poglavlja, pod naslovima: *U kuhinji*, 1914., *U vlaku*, 1914., *U bolnici*, 1916. – 1919., *Na balkonu*, 1925., *U sanatoriju*, 1933.

Roman predstavlja svojevrsnu romansiranu biografiju Mileve Einstein, utemeljenu na pismima, dokumentima i povijesno utemeljenim podacima. Objektivnost pripovijedanja postiže se citiranjem autentičnih pisama, od kojih je najpotresnije stavljeno na sam početak romana, čime se postiže efekt šoka, jer čitatelj biva suočen s monstruoznim samoprikazivanjem svjetski priznatoga genija, koji pokazuje visok stupanj patologije u odnosu prema svojoj zakonitoj supruzi i majci svoje djece, a demonstrira i izrazito sebičnu narav i narcisoidni karakter. Priča se potom polagano odmotava i čitatelj stječe uvide u razvoj jednoga intimnog odnosa, koji je počeo kao nježno prijateljstvo, a završio kao ružan razvod, uz popratne pripovjedne linije, kojima se pokrivaju teme bolesti i boli, i inače opsesivne teme kojima se Slavenka Drakulić bavi u svojim romanima. Ovdje je riječ i o fizičkim i o psihičkim bolestima, koje su na određeni način isprepletene, jer je Mileva fizički hendikepirana od rođenja, ali ima predispozicije i za psihičku bolest, koja se manifestira simptomima depresije i fizičke paralize. Njene tegobe prvenstveno su psihosomatske naravi: primjerice, nakon razvoda ona završava u bolnici jer se ne može fizički pomaknuti. Bolest zahvaća i njezinu neposrednu okolinu: i njezina sestra i njezin sin boluju od shizofrenije. Moglo bi se reći da je bolest jedna od figura koje dominiraju u romanu – gotovo da ima status lika: »Njezino se psihičko stanje pogoršavalo. Sve češće se osjećala kao da joj je za nogu zavezana željezna kugla. Dok ne obraća pažnju na nju, ne osjeća toliko njezinu težinu. Čim je uspije zaboraviti pa zakorači kao da je slobodna, kugla je povuče natrag. Već se više od desetljeća osjeća kao da živi poput osobe koja se jednog dana saplela i pala u bunar. U bunaru je mračno, tek ponekad odozgo dopre malo svjetla. Mileva ponekad viče i doziva, no njezin glas ne dopire do drugih. Vrijeme provodi šćućurena u crnoj rupi, u strahu da može potonuti još dublje. Zatvorenica bez nade u pomilovanje. Drugi određuju uvjete i prostor u kojemu se smije kretati, dubinu njezinog zatvora, težinu kugle, čak i jačinu boli.« (ibid. 26)

Veza između Mileve i Alberta započela je zanimanjem za znanost, ideje i razmjenu mišljenja, ali uskoro je taj odnos prerastao u osjećaj uzajamne pripadnosti, u kojem je Mileva prestala biti u stanju odijeliti vlastite ideje, misli i planove od njegovih. Taj odnos toliko je konzumirajući za njeno biće da re-

zultira katastrofom: zbog Alberta se Mileva odriče vlastitoga djeteta, daje ga na posvajanje i djevojčica umire od šarlaha. Albertova reakcija na te događaje je isključivo potreba da se izbriše svaki trag postojanja toga djeteta, rođenog u njihovoj izvanbračnoj zajednici. Osim ovog nesretnog događaja, koji je presudio i Milevinom psihofizičkom zdravlju i njenom odnosu s Albertom, ono što stoji među supružnicima kao sramotna zajednička tajna i omča oko vrata njihovoga odnosa jest činjenica da je Mileva pomagala Albertu u znanstvenom radu, pisala zajedno s njim članke, radila za njega matematičke izračune i bila mu ravnopravna suradnica, koju nikad nije potpisao ni na jedan rad.

Albertova reakcija na stanje odnosa s Milevom najsnažnije je izražena u pismu u kojem on zahvaljuje Heleni za brigu o njihovom sinu dok je Mileva u bolnici. Objašnjava joj da je »odvajanje od Mice bilo pitanje života ili smrti za mene. Naš je zajednički život postao nemoguć, čak depresivan; zašto, to ne mogu reći. (...) Ona jest i uvijek će ostati amputirani dio mene.« (ibid. 123). Milevu ta rečenica potresa jer precizno izražava i njezin vlastiti osjećaj pripadnosti – ona se osjeća dijelom njegovog života čak i nakon što ju je proglasio fizički i psihički inferiornom osobom. Njezino »tijelo protestira, ne može više izdržati teret.« (ibid. 124) Jedan od najpreciznijih opisa Milevine bolesti u romanu glasi: »Nije to samo osjećaj da živiš u skućenom prostoru, kao u rupi ili grobu. Još gora je težina u udovima i u glavi. Grob je iskopan u živom blatu, uzalud je batrgati se. I tako, toneš. Svakoga dana sve dublje, ali tako da ne potoneš sasvim. Zato je njezina bolest čudna. Nema izlječenja, ali nema ni kraja tom 'odvraćanju od stvarnosti'«. (ibid. 125) Milevina psihička bolest prikazana je u romanu kao »unutarnja tamnica« (ibid. 126). Njoj je svaka bolest tijela podnošljivija od psihičke bolesti. Cijelo polje u kojem ona živi preplavljeno je psihičkim bolestima, pa joj tako sestra završava u mentalnoj instituciji s dijagnozom shizofrenije, a sin također pokazuje znakove i simptome iste bolesti. Uz njezinu vlastitu fizičku i psihičku bolest, provodni motiv romana je tuga – tuga iz naslova romana, koja se u priči pojavljuje kao trostruka: prva tuga njezinog života je umrla kći: »Ona spava u meni kao nekada dok se ljuljuškala u mojem trbuhu.« (ibid. 131) Druga tuga je Albert: »Tuga koju osjećam u vezi s njim je drugačija, to je tuga za bliskošću, za prošlošću.« (ibid.) Treća tuga je najmlađi sin, »emocionalno preosjetljiv, fizički neotporan, dječak kojem treba posebna pažnja« (ibid.) Mileva vlastitu djecu doživljava kao *amputirane dijelove sebe*, što predstavlja paralelizam Albertovu doživljaju nje same.

Nakon razvoda, Mileva završava u bolnici paralizirana, bez prave dijagnoze. Odlučuje pisati Albertu pismo u kojemu navodi vlastitu ulogu u njegovim otkrićima. Reakcija na to pismo su nove Albertove uvrede i ponižavanja: »Ako je netko nula, nema mu pomoći, taj treba biti fin i skroman i šutjeti. To ti je moj savjet.« (ibid. 158) Ovim riječima Albert potvrđuje svoju ulogu negativca u romanu i otvara prostor konačnoj tragediji ove priče, psihičkom krahu Milevinog sina: »Legli su, i tek kad su već pozaspali, Mileva je začula urlik. Ne plač ili viku, nego urlanje. Tete je urlao iz sveg glasa šćućuren u kutu svoje sobe.

Pokazivao je prstom na nekoga u mraku koga je samo on vidio.« (ibid. 167)
U jednom školskom sastavku Tete piše: »Lijepo je imati superiornog oca, ali ponekad i teško. Čovjek se osjeća tako beznačajnim.« (ibid. 176)

Za Milevu je samoća stanje u kojem biva sama s vlastitom bolesti. Veza koju ima s djecom u direktnoj je korelaciji s njenom bolesti: ona se pita što bi psihijatri rekli na to što je možda podsvjesno učinila dječake ovisnima o sebi kako bi sama preživjela. Mileva ne odbija mogućnost da je njena psiha manipulirala njezino ponašanje prema njima. Djeca ne liječe, nego samo ublažavaju osjećaj besmisla. Ona se u jednom trenutku pita je li bolesnija od vlastitog sina.

Roman završava prizorom u kojem se stapaju duše Milevine djece, bolesnoga sina koji se nalazi u sanatoriju, i pokojne kćeri: Mileva odlazi iz posjeta sinu i on je na vratima pita zašto ga ostavlja. Njoj se u tom trenutku učini da iz njega progovara njezina kćerkica.

Priča o Milevi Einstein koju nam pripovijeda Slavenka Drakulić iznimno je mučna i teška. Roman nema niti jednog predaha. U njemu se ne dogodi gotovo ništa pozitivno, lijepo i ugodno. Nastanjen je ružnim i neugodnim prizorima, bolešću, psihofizičkim propadanjem, mržnjom, zloćom, prezirom, hipertrofiranim egom glavnoga muškog junaka, narcizmom, ludilom, institucijama, samoćom, sumnjama, gadostima. Način na koji je ispričovijedan dodatno potencira ovu težinu, jer se isprepliću pripovijedanje u trećem licu i pripovijedanje same junakinje Mileve u prvom licu s autentičnim dokumentima mučnog sadržaja. Roman ostavlja gorak okus u ustima i ne nudi šansu za iskupljenje: čitatelj je suočen s boli kojoj se ne nazire kraj i sam se nalazi u nekoj vrsti stupice i unutarne tamnice o kojoj svjedoči lik Mileve. Klaustrofobična atmosfera, osjećaj agonije i neopisive težine nastanjuju svaku stranicu romana. Ova proza posjeduje veliku sugestivnost i ima svoj unutarnji ritam, koji oponaša ritam bolesti: djeluje rapidno i konzumirajuće. Romanom *Mileva Einstein, teorija tuge* Slavenka Drakulić virtuozno zaokružuje svoj romaneskni ciklus o ženama, bolesti i traumi, započet romanima *Frida ili o boli* i *Dora i Minotaur*.

Gordana Benić

Antigravitacija

70

PLANET SJEĆANJA

Zemlja isparava plavičastu maglu zrači posebnom
ljepotom astralnoga sjaja u divljem raslinju
priroda mijenja ritual samotnjaštva
zelena božanstva Atis i Oziris
stižu iz podzemlja njihova
krv vrije u dubokim
posudama
Jorikova lubanja mogla bi pjevati dok Zefir raspiruje
reski miris mentola jutarnje dezinfekcije
zrak je pun lijepih i tužnih sjećanja
duge sjene zapljuskuju zidove
iz magije hiperprostora
stižu lastavice
dugorepe sjenice na prozoru češljugari u malenim
kavezima čiope trepere u zraku kapljice soli
poput krijesnica u kutovima vrta
nemoguće je opisati toplinu
sunca zujanje pčela
jutarnji pjev
ptica
zapravo ne postoji Zemlja kojoj bismo govorili
zanosno je proljeće

ZVJEZDANA PRAŠINA

zrak prepun uspomena isprepleću se mirisi kruha i kiše
što rominja preko ruba obzora kroz pukotine zida
praznina svijeta titra poput jezera
svjetlo najvećih nebeskih
tijela zbližava
krhotine
iz kuća
strujanja
vrućeg zraka
kozmičke prašine
koju podiže vjetar bez sjaja izgaraju stare energije
u minijaturnom zviježđu Ara korone zvijezda
nakratko prosijavaju u grmovima tame
na oklopu kornjače svjetluca crni
pijesak iz pustinje Karakum
sporo tinja pepeo
zvjezdane
prašine
samo u snovima malene rupe u vremenu postaju
nevidljive premda plutaju u nečujnim
rojevima i ne trebaš biti čarobnjak
da bi jedrio kroz ružičasti
sjaj maglice Rosetta
samo u snovima narančasti vilenjaci pokrenu
olujnu navalu mraka u šupljini košnice

71

SVEMIRSKA MANDALA

večer kao bazaltna ploča kamena iz Rosette crni niz
hijeroglifa u podnožju sfinge beskonačna noć
tmina crne rupe iz mističnog doba
kada je naš svijet bio mlad
razorni napalm
svemira
širi
prah cinobera iz rudnika Moabe nebo miriše na Afriku
boje sumpora na kori hrasta cvijeće blijedi i teškim
mirisom ispunja zrak na prozoru sobe modra

svjetlost u zidovima topla prašuma
 odsjaji munja s dlanova
 ovo je jedan od magičnih dana u kojem mogu otkriti
 botanički vrt i cvjetni herbarij u mislima
 približiti holografski svemir
 izaći iz svoga tijela
 u metal *glazbu*
 planeta

LUTAJUĆI PLANETI

Zemlja
 se udaljava
 zapalivši svijetle polarne
 aurore planetarna polja zasipaju
 grafitnim prahom duše mogu projuriti
 zlatnim frigijskim ravnica vječno je stanje
 bljeska i bezdan logosa letjelica Solar Parker deveti se
 put približila Suncu čudni kristali izrastaju u neobičnu
 geometriju lutajući planeti okreću kotač galaksije
 platane odbacuju posljednje sjene za onima
 koji napuštaju zemaljski svijet
 kroz promatračnicu Chandra svemirski pejzaži cvjetaju
 polako stare poput hrastova i borova grmova mirisne
 bazge ječe limeni ljesovi naplavine sjete
 struje zidovima dok Zemlja prolazi
 kroz novi meteorski roj
 Hamsin pustinjski
 vjetar raspiruje
 snoviđenja
 neomeđeni krajolik sa slika starih majstora

VRTNI SVEMIR

zvjezdano jato Sigma Orionis dugo svijetli
 u plavom spektru kozmičke zrake
 potiru moćne vrtloge mraka
 tuga je
 divlji vrt

nema dimenzija
oblika ni strukture
malena vruća tlapnja
u gustom središtu noći smrt crvena
crta zvjezdanog tajanstva na kamenu lapis lazuli
očarani horizontom koji se stapa u maleni vrtni svemir
motrimo trešnje kako cvatu i lipe dok sporo zelene
lunarne plime s dna ionosfere podižu dragulje
zelenkaste boje dugi modri valovi tek rođeni
iz noći rasipaju prah plutajućih zvijezda
patuljasti planet Eris bljeskovima
stvara crvenu jutarnju maglicu
nadrealne sjene suncem
zagrijane okružuju
puste gradove
naviru boje
lisice medvjedi jeleni paunovi
i čudne ribe na uzorcima tkanine

73

ELEKTRIČNO NEBO

slike
Sunca
Venere
Večernjače
metamorfoze
magnetskih polja
rođene iz strašne ljepote
dugo lepršaju zrakom apstraktna Zemlja
nestala u noći cvjetnog Mjeseca udaljena milijun
svjetlosnih godina samo je gusta prizma teodolita
između plime i oseke vjetar otpuhne mitske
fluide u prazninu puževih kućica kvantni
valovi povlače galaksije u krošnje
borova izdužene zrake X-ray
teleskopa nakratko tinjaju
u tami iz hiperprostora
vraćaju se poruke
davno odaslane
u svemir

DOBA SUNCOSTAJA

tajanstveni nemiri savijaju zrcala teleskopa Zemlja
rotira u vatreni prsten rasipa sjajne aurore
danonoćna kruženja zrcala se
u svetom savezu svemira
zeleno miriše
pokošena
trava
u ravnoteži su plavičasta svjetla satelitskih antena
i električne iskre svetog Elma na jarbolima
uličnih lampi s južinom miris divljih
ruža iz gustog zelenila naviru
paunovi nad pustom ulicom
poput gizdave maglice
Eta Carinae
u doba suncostaja topli zidovi hvataju izdužene sjene
iz krošnje kestena nad perivojem zvjezdana trava
lagana baršunasta u bojama zlatotiska
svjetluca najbliža beskonačnost
kozmičkih avatara
u crvenom
sjaju
zvijezde Proxima Centaura

74

PREKLAPANJE SLIKA

maglica Špilja prati duboki sjaj
kraljevskog zvijezda Cepheus
tweet
tweet
ptice pjevaju
otrovne pjesme
mreškaju porodne rubove
zelene tokove noćne melankolije
u bojama mesinga napuklo svjetlo
dugim valovima kovitla vertikalne zvukova
miris pokošene trave napokon dvostruka ekspozicija
iluzije boja mogu namjestiti fokus
užarene strune kroz procvalo

polje velikoga zviježđa
u arheologiji svemira
kasne prošlost
i budućnost
kao da smo stoljećima mrtvi fantomski oblak Taurus
donosi crno–bijelu sliku prvog čovjeka
na Mjesecu prvi otisak koraka
u sivoj i bešumnoj prašini
malena crna rupa
plavi Mjesec
magičnim letom obasjava davni san

SIMETRIJA PLANETA

u teleskopu Hubble čudesna zvjezdana tijela obnavljaju
cikluse smrti i ponovnog rođenja rešetke meteora
izbacuju zarobljene mjehuriće zraka
natprirodna svojstva svjetlosti
lutajuće stijene najbliže
Zemlji mogu preuzeti
različite oblike
izbaciti kinetičke piksele do daleke budućnosti
rotirajuća svemirska prašina može
munjevito ukrotiti bučni
zvjerinjak prirode
dok košmarna
himera
podigne glavu iz grimiznog mora soba miriše
poput vrta otrovanih ruža mogu zamisliti
Omega Centauri zvjezdani grad
milijune zvijezda atomske
rojeve povezane
simetrijom
planeta
mogu zamisliti svemirski šum sličan jezivoj pjesmi
crvenih divova i zvučni ples elektrona na nepoznatoj
supernovi muziku strašniju od kvantne igre Sunca

CRVENI POMAK

na stolu
nepodnošljivo
crvenilo ruža u orbiti
gori velika duša Carlosa Castanede
izgaraju komadi satelita krhotine raketa
korov svemira samo je tamna korona čudnih zvijezda
soba udaljena deset svjetlosnih godina sitni kukci
pustoše zidove prema dubini mogu mapirati
modrinu u sjeni odreći se poetike Mjeseca
levitacije plamtećih zvijezda
melankolije groblja
tamne kaligrafije
čempresa
izranjaju virtualni gravitoni
boje narančastog jantara
podsjećaju na svijet
prije milijun
godina

76

TAMNI MJESEC

crna
zrnca
Tektita
staklena kiša
u jednom danu
potopila sve zidove
u noći tamnog Mjeseca
kristali mijenjaju prošlost
zvijezde stajačice i neukrotiva stvorenja gravitacije
stvaraju mikrokozme na dnu staklene tegle prosijava
tamnozeleni bakar u okomici čempresa noćni buket
jezivo
svjetlećeg
cvijeća preuzima
kozmičko obličje ispuštajući
prigušene šumove sjene otapaju ljušturu
uzvišenih svjetova u svemiru sna iz nekog mitskog

predjela ružičasti sedef cvate na divljim stablima tamni
Mjesec prepun je bazalta kojeg će astronauti ponovno
donijeti na Zemlju

CRNI DIJAMANTI

acidi sa zvijezda nezamislivi su kaos u optičkom zrcalu
radioteleskopa Subaru mogu okupiti sve valne dužine
u infracrvenom rasponu i ultraljubičastom spektru
kao što pješćane plaže lako mogu prenijeti
potope davno iščezlih mora zakopane
crne dijamante neotkrivene fosile
prerušene alge izgubljenih
svjetova zvijezde
kao nebeska
prašina
slijeću na konkavna zrcala što jest neobično
poput divovskog psihodeličnog leptira koji leti preko
svemira dok se na koncu života ne sruši ispuštajući
lude vrtloge violetne mlaznice vruće mjehuriće
u Cosmic Gems teleskopima svemirski
dragulji nisko prelijeću skriveni
u dubokim školjkama sjaja
polako blijede tinjajući
tisućama godina
u neprozirnoj
svemirskoj
tmini

77

PRIRODNI TELESKOPI

Helene
mjesec Saturna
sačinjena je od protoka prašine
talozi spiralne galaksije nanose mrtvo sjemenje
planeta koji će uskoro eksplodirati zvjezdani
potoci klize staklastom površinom
krakovi tame kao čahure leptira
i užarene paukove niti

u beskonačnom
 spletu
 izgledaju nepokretno crna jata čvoraka šire električna
 polja strunama spiralama vijugama bez središta
 svemir odjekuje neukrotivo
 kozmičke zrake uspore brze gravitacijske valove i sve
 vrste sjaja lako napuštaju nestalne putanje
 dok motriš asteroide u blizini Zemlje
 Bennu i Ryugu iz nekog razloga
 poprime konture karbonskih
 zrcala sivih dijamanata
 što bešumno lebde
 u ozonskom
 omotaču
 iz dana u dan pušu snažni vjetrovi nevjerojatan
 spektar zvukova moguće je premjestiti u tišinu

SABLASNA ZONA

nedjelja je noćni zrak miruje mogu se čuti psi lutalice
 i zamisliti kako zavija bijesni čopor u tami
 razvučeni rifovi zemaljske vibracije
 kreneš kao plamteća nebula
 odgurneš oblačni disk
 snažnim solarnim
 olujama
 živi brzo umri mlad rasipaj zvjezdanu prašinu tisućama
 svjetlosnih godina kao lebdeća zvijezda IC 405 koja
 brzo projuri kroz svemir živi brzo umri mlad
 rasipaj nove elemente u maglicu Orion
 bježeća zvijezda progara maglu
 u teleskopima svemirsko smeće savija magnetske
 strune zvjezdane vladi vijore na vjetru
 u tihu plamenu poznati svijet
 naglo je završio
 sveti obruč
 ljubavi
 počeo se raspadati na večernjem nebu
 dok očekujemo prolazak Starlink satelita

Suzana Matic

Da sam ja prva žena na Mjesecu

Bila sam u ratu i miru

79

I nemiru
I napadu
I primirju
I predaji
Danas
Bila sam u bitci za nježnost
I nježnosti za bitku
Na putu za istinom
I istina o putevima
Bila sam u redu
Pred poštom
I neredu
Pred sobom
Na vozačkom mjestu
I na tronu
U stolici tramvajskoj
I uredskoj
I balkonskoj
I u zubarskoj bila sam
Cijeli jedan beskraj danas
A sada se cijelu jednu drugu
Treću vječnost
Klatim na svojoj rotirajućoj
Potrošena, okrnjena, pokrpana, izgladnjela, ispunjena

Izbrušena, izliječena
Oproštena
Naizust na iz usta
Nedorečena, suspregnuta, neušutkana, neprešućena
Sve
U svemu
Preumorna
Za smanjiti se
U ništa
Za stišati centripetalnu silu
Za sići s orbite
Tijelom barem
Što fizički griješi
S vrha jezika
Skloniti se u oko
Oluje
Preneposlušna
Za prebaciti se u svoj krevet
Za usnuti
Nedovoljna
Nevoljna
Jer volim
Kako nije završio ovaj dan
Jer sam sve svoje najbolje dane
Imala u noćima

Toliko sam umorna da i vrijeme preda mnom pada

Iznureno svojom bespredmetnošću
Toliko sam umorna da nemam snage ni za ugasnuti se
Da se bojim da ako odustanem i od umora
Od mene više neće ostati ništa
Toliko sam umorna da se umor i ja jednako zovemo
Kao glavni trg u dvojezičnom gradu
Toliko sam umorna da nemam više čak ni nerazumnih misli
Da nemam snage niti za sanjati
Bez sna
Da je od cijelog velikog spinning world
Ostala samo moja stolica na kotačićima

Toliko sam umorna da nema tog prisnog kreveta
Prema kojem bih zakoračila
Pa da je to i ovaj moj prostrani i meki
Jedan korak iza mojih leđa
Toliko sam umorna da je jedino što preostaje
Da mi ti prideš s leđa i prebaciš me u daleki svoj
San
I pustiš me
Osim ako baš to nije razlog zašto sam toliko umorna
Prepuštena cijelu vječnost sama sebi u tvom snu

Probudi se budalo

Proći će ti život
Bez mene
Ne spava se tako duboko i mirno
Dok ja sanjarim o tebi
Bez detaljnih uputa
O tome kako se linijama spajaju zvijezde
I onih za gašenje požara u galaktičkim garažama
I onih za propisno pokriti se
Ili bar zaogrnuti pelerinom
Tako da me ne može pronaći nitko
Osim tebe
Probudi se medvjede, zar nisi pregladnio
Proći će ti i ovo proljeće nećeš ni primijetiti
Izvuci se iz te tamne špilje
Da bar utažiš stoljetnu žeđ, izumrijet ćeš ovako
Okusi me na izvoru
Dok se umivaš i vadiš krmelje iz očiju
Probudi se istraživaču koji je odustao
Od svojih korijena
Više si obećavao
Nepoznatom svijetu i meni
Dok sam ja s 1000 km udaljenosti
Doticala tvoje hladne noge
U Porveniru
Uzemljene u dno svijeta
Svojim toplim stopalom
Probudi se sljepče

Da ti objasnim boje
Otvori sve prozore široko
Proći će ti i ovaj dan, kao što je i noć
Šteta ih je oboje
Šteta je nas
Dok spavaš na sofi pred upaljenim televizorom
Jer si prateći večernji talk-show
Hvatao dnevno-političku situaciju
Uvijek kaskaš, ali najviše dok ovako spavaš
Probudi se dječaće
Proći će ti mladost u tvojim zrelim godinama
Ovo lice na kojem ti se poznaj
Narast će ti stoljetna brada mudrosti
Koja će me prekriti kao lišajevi tundru
I zauvijek šutjeti o zelenoj mahovini na vlažnoj zemlji
Neće me nitko više moći pronaći u tom muku
Ali nestat će pod njim i meka uleknuća tvojih smijalica
Udubljena tankim prstom kojim te sad pikam
Probudi se dragi
Proći će ti ja

Za jedno, zajedno

sve ranije odlazim u krevet
dok ti još uređuješ svemir
ja duboko spavam
u tvojoj smjeni
imamo *Time-sharing*, ti i ja
i mogli bismo ovako zauvijek skladno živjeti
u istoj maloj letjelici
bio bi nam dovoljan samo jedan krevet
za jedno
i savršeno bismo se razumjeli
i nedostajala bi nam samo cijela jedna riječ
za dvoje
i bilo bi nam komotno
u mom snu i tvojoj javi
ne bismo se nikad sreli
u vječnosti
koja nas je davno spojila

Vjetar je noćas navalio na kuću

Kao uspomene na moj san
Jeknuh ti ime
I zidovi se uvijek glasaju
Na mjestima gdje ih nema
Izvukla sam se iz kreveta
Izašla na balkon
Pažljivo zatvorila vrata
Pa pogledom dugo
Pratila plastičnu vrećicu
Odbjeglu iz kontejnera
Kako leti leti leti
Bezbrizno pleše svoj beskorisni vječni život
Nema je u uspomenama
Nerazgradiva

83

Dan smije završiti

tek kada naglas razglasim njegovu ljepotu.
Tako i tjedan.
Ljubav.
Sve.
Od mene se očekuje otvorenost
dok se u suton vraćam na mjesta tuđih zločina
ostaviti svoje sjene.
Ili svjetlost.
Nisam naučila žmiriti u mraku.
Poginut ću točno tamo
gdje prestanem gledati gore.
Gdje me napusti Stendhalov sindrom.
Nitko me ne pita za tebe
već čitavu vječnost,
ali ja svejedno svaki dan iz početka
o tebi uporno šutim.

Sjećaš se one usamljene kuće na otoku

Onog otoka u kuhinji u Rimu
One nepostojeće druge strane noći
Nakon onih dana u Istri
Onog visokog zvonika
Onog mačjeg ležaja između naših stopala
Onog malenog zaključanog kupea
Koji se nije dao otvoriti ni kad smo već htjeli
Onog izvaljanog otiska u toplom pijesku
I onog u dubokom snijegu
Onog dugog reda za *check-in*
I jedne pjesme o nama
Svih tih mjesta
Do kojih nikad nismo stigli
Sada su tako puna smeća
Koje smo rasuli po njima
Dok smo se ubrzano razmicali
Ja ću sve ostalo
Ti počisti pjesmu

Ja ću i u eri otkazanih letova

Precvikanih spona
Toplinskih barijera u rastegnutom prostoru i bezličnom vremenu
I sveopće potrebe za drugima
Koja i mene već cijelu vječnost pere
Do razine grla
Kao trajna plima
I pred ovo ljeto istinski sanjariti
O onom svom pustom otoku na bezimenoj pučini
Na koji će me more sretno izbaciti
Ne na izvrnutom pisaćem stolu
Ili tipkovnici
Nego »zapravo«
Meni je uvijek potrebna i moja istinski samotna samoća
U kojoj ću te jednom uspjeti izmisliti
Uz mene

Da sam ja prva žena na Mjesecu

Prije nego bih otišla
Jednog jutra
Kad bi izlazila puna Zemlja
Ostavila bih na tebi neki svoj trag
Po kojem će se sve koje će se ovdje nasukati poslije mene
Iz nekog svog mraka
Gubiti na tvojoj svijetloj strani

Što smo možda propustili naučiti svoje kćeri

Da je iznimno — iznimno.
Da je svakodnevno iznimno — oksimoron,
ali da iako ne postoji
ne bi trebala provesti život tražeći ga.
Da ako netko ne zna odsvirati tvoju omiljenu pjesmu,
ne znači da ne možete imati zajednički
omiljeni film.
Da četiri akorda nisu dovoljna za pjesmu.
Nisu.
Četiri akorda nisu dovoljna.
Da ćeš tek kad svoje obrasce približavanja
prepoznaš u drugima,
napokon moći pobjeći od sebe.
Vrišteći.
Da ćeš tek kad svoje obrasce bijega
prepoznaš u drugima,
dosljedno i otići
nakon što si u mirnoj ljetnoj noći
uključila glasni »fire-alarm«
jer ti je bilo hladno.
Da ćeš se iz vremena u kojima će te zvati divljom,
sjećati samo oluje.
Da — je li divljina opasna ili ne,
zavisi od toga koliko su ti blizu.
Da ćeš možda biti vječno žedna.
Da svoj odraz ipak nećeš moći prepoznati u brzacima,
virovima niti vodopadu, ma koliko se trudila.

Da će te možda k sebi vući sve drugo osim gravitacije.
Da kad se ukorijeniš, ipak ne prestanaš rasti.
Da je moguće rasti i kao stalaktit. I stalagmit.
Da nisi dužna nikome objasniti
ljepotu svoje tamne špilje.
Da nisi ničiji problem.
Da nisi rješenje ničijeg problema.
Da su riječi koje si posijala tvoje zastave.
Da ćeš možda umirati češće od drugih,
promrzla, iscrpljena i gladna,
ali će zato tvoja zastava jednom biti na Mont Everestu.
Da će prije toga više puta biti poderana i bijela,
u glupoj dječjoj igri koja se zove ljubav.
Da se dječaci ne bi igrali rata da nije bilo pravih ratova.
Da nitko nije kriv.
Da je sukob ma što ti mislila, uvijek lokalna, iako se tebi ruši svijet.
Da i tišine imaju odječnost.
Da ćeš jednom vjerojatno naučiti 4 takta tišine.
Da će to biti dovoljno za daljnje improvizacije u beskraj.
Da je u redu ako si bila mrtvoobiljna kad si bila dijete.
Da ćeš možda zato moći cijeli život ispucavati
viškove iz djetinjstva.
Da zaigrana djeca zapravo ne znaju što propuštaju.
Da tijelo nikad nije labavo pričvršćeno za duh
i da zato strada.
Da nitko nije kriv.
Da je u redu biti dobra, ali ne moraš biti i pre dobra.
Da smiješ biti okrutna kada moraš.
Da ćeš znati prepoznati taj tren.
Da se iako nitko nikad nije kriv, možda nećeš moći utješiti
pa reći »nisam onda ovaj put ni ja«.
Da ćeš kasniti u ured jer ćeš pisati upute svim kćerima i majkama
koje si mogla biti, ali nisi mogla.
Da ne slušaj ničije upute o svom životu.
Da je smijeh Bog.

Kći kaže, jel ti se sviđa?

Fakat mi lijepo stoji
Meni je divna
I svi kažu da je savršena
A i meni je trebala
Gledam kćerinu novu tetovažu
Romantičan crtež trajno ukožen
U nježnu put
Pa mislim, ova je prevelika
I još je na mjestu gdje je svi vide
I mislim, jednom će ti biti žao
I... jel te boljelo?
I... ostat će ti to, zauvijek
Ili je nećeš moći samo tako izbrisati
Jer ako te i nije boljelo
Boljet će te kad ćeš je se htjeti riješiti
Ljubim je u čisto rame
Kći kaže, naviknut ćeš se majko
Kažem, nisam
Prolaze godine, a još uvijek nisam
Kći odlazi
Ja pišem novu ljubavnu pjesmu

87

Pišem ti zato

Zato što sam nekidan kupila nevidljivi flaster
Da ga stavim na mjesto
Na kojem su mi moje lijepe sandale
Prošlog ljeta napravile ranu
Ali jučer kad sam se zagledala u nožne prste
Nisam ga znala locirati
I stajala sam zdvojna nad svojim bosim stopalima
Jer sam samo tren prije bila tako ponosna na sebe
Jer kao, Vidi me!
Sad čak djelujem i preventivno!
Ali... onda se ne mogu točno sjetiti onih sitnih detalja
Jedino da je boljelo i smetalo me
I da se rana zadržala dugo

Sve do jeseni
Sve dok svoje ljetne sandale nisam pospremila u kutiju
I prešla u čizme
U kojima sam onda iskrenula gležanj
Ali to je druga pjesma
Pišem ti jer sam se i opet pouzdala u svoju sreću
Pa sam odočno zalijepila nevidljivi flaster
Ali sreća tu i tamo čak i mene izda
Pišem ti jer me kad sam bosa
Izdaje i goli instinkt
Pišem ti jer sam preventivno djelovala
Ali na krivom mjestu
Pa sad opet točno znam
Gdje se u moju osjetljivu žensku kožu urezuje muška
Pišem ti jer imam novu staru ranu
Pišem ti jer ma koliko da sam u međuvremenu omudrila
I dalje mi je najsigurnije da dok tražim privremene poante
Ostavim empiriji da odradi svoje
Pišem ti jer mi je tako zauvijek stvaralački najproduktivnije
Napraviti si novu sezonsku krastu
Pišem ti jer uvijek kupujem flastere s leptirićima
I zaista ne znam što mi je bilo nekidan
Pišem ti jer znaš da ne znam pisati
Nevidljivom tintom
Pišem ti jer dok pišem zamišljam kako stojim na vrhovima prstiju
Stojim na tvojim velikim bosim stopalima
A ti me ljubiš

Mogla bih možda napisati ljubavnu pjesmu

iz zaliha,
ali neradni san mi je
i bolja sam si sa svojom svjetlošću
nego tvojom sjenom
i ipak sam radije sretna
nego lijepa.

Velimir Visković

Profesor Pranjić i priča o tome kako sam propao na fakultetu

Jonke i Pranjić

89

U doba studija iznimnu ulogu u mojem formiranju imao je profesor Krunoslav Pranjić. Kad sam ga upoznao, 1971. godine, on je bio četrdesetogodišnjak, docent na Katedri za suvremeni hrvatski književni jezik. Upravo se vratio iz Amerike, gdje je godinu dana predavao na poznatome kalifornijskom sveučilištu Berkeley, tih godina čuvenom po studentskim previranjima. Herbert Marcuse i Bob Dylan, frankfurtski filozof neomarksist i rock bard bili su generacijske ikone koje su me tada fascinirale, a Kruno Pranjić je svojim predavanjima, osobito seminarskim vježbama, unosio duh vedrog šezdesetosmaškog rebelstva i nonkonformizma na zagrebački Filozofski fakultet.

Bio je toliko različit od Ljudevita Jonkea, koji je do kraja 1971. bio šef Katedre za suvremeni jezik. Gorostasni Jonke izgledao je kao brončani spomenik, uvijek u brižno ispeglanim odijelima, s pomno počešljanom rijetkom kosom, kojom je nastojao prikriti ćelu; čitao je monotonim glasom svoja predavanja, tek povremeno prilazeći tabli da ispiše kakvu paradigmu. Bez promjena intonacije, bez naglih gesta, monoton, bio je zapravo dosadan kao predavač. Uostalom, sve o čemu je predavao moglo se naći u gramatikama.

Međutim, Jonke je bio predsjednik Matice hrvatske, akademik, uglednik, autoritet; impresionirao je javnost i funkcijama i titulama, ali mene osobno nije kao profesor pa ni znanstvenik. Njegovi tekstovi bili su pisani uglavnom kao novinski lektorski savjeti; ja sam, pak, nadobudno očekivao od profesora takvog ugleda i ponešto suvremene lingvističke teorije, koje je, recimo, bilo kod Katičića, pa i Brozovića. Nisam stoga nikad osjetio želju da ga prisnije upoznam, da nakon predavanja razgovaram s njim. Uostalom, takva prisnost sa studentima nije mu ni bila svojstvena.

Kruno je, pak, bio sušta suprotnost Jonkeu: okretan kao zvrk, jakih gesta, bio je izuzetno dojmljiv predavač. Ležeran, duhovit, pratio je reakcije svojega auditorija i hitro odgovarao. Pamtio je naša imena, pokazujući kako je zainteresiran za svoje studente. Da, upoznat ću to i sam: i družio se s nama studentima.

Fascinantni profa

Prvi naš susret, dolazak na njegov seminar iz Suvremenog jezika bio mi je fascinant. Mislim da je to bilo u jesen 1970., početkom druge godine mojega studija jugoslavistike i komparativne književnosti. S prvih nekoliko Pranjićevih seminara izostao sam; bio sam tada do ušiju zaljubljen u lijepu somborsku glumicu Rozu Levai i dosta vremena provodio kod nje u Somboru. Čuo sam od kolega da je Kruno rekao kako će svima dati potpise i da nikoga ne namjerava prisiljavati da mu dolazi na vježbe. Ako ste mislili kako je Kruno bio nezainteresiran za studente, ljuto ste se prevarili; kasnije ću tek shvatiti koliko je profesor Pranjić bio ponosan na atraktivnost svojih predavanja i vlastitu popularnost među studentima: zašto bi ih silom privodio, oni će njemu doći vlastitom voljom, zbog kvalitete predavanja, odnosno atraktivnosti njegovih seminarских vježbi.

Kruno me, doista, već na prvom svom seminaru očarao, shvatio sam koliko sam gubio izostancima. Dvorana, čini mi se četvorka, koja prima osamdesetak studenata, bila je poprilično popunjena za nastavnika koji nije inzistirao na obavezi dolaženja.

Sjeo sam u drugi red, Kruno me zamijetio, novo lice, pitao me odmah kako se zovem.

Prišao je prvaj klupi i sjeo na radnu površinu, razgovarajući s nama koji smo bili uz njega. U jednom trenutku izvadio je iz džepa košulje kutiju sarajevske *Drine*, bez filtera. Samo su rijetki i tada pušili cigarete bez filtera, uglavnom stariji ljudi lošijeg imovinskog stanja.

Kruno mi je kasnije objasnio da ga naša *Drina* podsjeća na francuski *Gitanes*, koji je pušio dok je bio na studijskom boravku u Francuskoj. Čak se i meni dopao taj intenzivan vonj duhanskih mrvica na jeziku i u ustima, ali već nekoliko cigareta bi me ošamutilo. A Kruno je pušio dvije–tri kutije dnevno.

Ponudio nas, dakle, profa cigaretama — danas bi to bio neviđeni prekršaj normi. Prije pedesetak godina, ne. Pušili su profesori za vrijeme predavanja, a neki su to dopuštali i studentima. Cigaretama nas, međutim, ipak na predavanjima nitko nije nudio.

Većina ponuđenih je odbila, neki zahvalivši se, neki objašnjavajući kako ne puše, nekima se ipak činilo nepristojnim takvo intimiziranje s profesorom. Ja sam cigaretu prihvatio, ali nisam zapalio, jer nije bilo pepeljare, a nije mi

se dalo praviti nekakve tuljce od papira. Zapravo sam slutio da nešto mora uslijediti nakon profesorova igrokaza i htio sam pridonijeti da bude što više različitih reakcija.

I doista, Pranjić nas je obavijestio kako ćemo na seminaru taj dan raditi »vrednote govornog jezika«, reproducirao je naše odgovore vrlo vješto oponašajući intonaciju, glasovni intenzitet, pauze, logičke akcente...

Imao je sjajan sluh i veliki glumački talent. Ubrzo sam doznao da je Pranjić godinama na Fonetici i Općoj lingvistici bio suradnik profesora Petra Guberine, sljedbenik njegove lingvostilistike; zapravo je Guberininu lingvostilističku metodu primjenjivao na korpus tekstova koji su pripadali novoštokavskome jezičnom naslijeđu.

A meni tada nije bilo čudno što Pranjić primjere za svoje analize ne nalazi samo u djelima Matoša i Krleže, već i Andrića, Selimovića, Dizdara i Tišme, pa niza bošnjačkih pisaca...

Kruno, očito, jezičnom standardu, a pogotovo jeziku književnosti, nije pristupao nacionalistički uskogrudno. Koliko se sjećam, bio je pristaša naziva »hrvatski književni jezik«; skloniji stavu kako je tu posrijedi jedan policentrični, »novoštokavski jezik« s nekoliko varijanta (koje nose nacionalna imena), nego nacionalističkom stavu da se tu radi o posve različitim jezicima.

Pranjić stoga neće biti među liderima hrvatske jezične politike 1971., ta mjesta su zauzeli Jonke, Brozović, Babić, Moguš, Finka, Ladan... Nakon slova Hrvatskog proljeća Jonke je umirovljen, Babić bio u nekoj vrsti suspenzije, a Krunoslav Pranjić je na Katedri za suvremeni jezik s Josipom Silićem ostao središnja figura, zapravo šef katedre. Međutim, dok su drugi o takvim šefovstvima maštali, žudjeli ih, Kruno je jedva čekao da sa svojih pleća makne taj teret. Nije se posve slagao s Jonkeom i Babićem, ali nije želio da profitira iz njihovih problema s političkom vlašću. Doveo je u toku sedamdesetih na Suvremeni jezik Samardžiju i Pranjkovića kao nove asistente, a zadarskog profesora Vladimira Anića pozvao da dođe za izvanrednog profesora i s vremenom mu prepustio šefovstvo najvažnije jezične katedre na Kroatistici. Međutim, odrekavši se »velikog šefovstva«, Pranjić je za sebe tražio (i dobio) utemeljenje Katedre stilistike.

Ispit

Ja sam — ne bih da ispadne razmetanje — ali uistinu bio izvrstan student, na sve sam ispite izlazio u prvim rokovima i dobivao najbolje ocjene (tako da sam i diplomirao za manje od 4 godine). Vjerojatno sam time svojim roditeljima, koji su bili zabrinuti zbog moje ljubavne veze i čestih izbivanja izvan Zagreba, želio pokazati kako ništa ne može utjecati na uspjeh mojeg studija. Utoliko više što sam izabrao studij Jugoslavistike i Komparatistike umjesto Medicine koju sam

planirao studirati cijelo gimnazijsko školovanje (čak mi je i tema maturalnog rada bio *Endokrini sustav*).

— Sine moj, predobar si ti učenik da bi otišao u Zagreb zbog studija književnosti! Što ćeš s tim? Vratit ćeš se u Split i biti profesor na školi? I kolika će ti plaća biti? — razočarano je zaječao moj otac kad sam mu u ljeto nakon mature rekao da sam promijenio odluku.

— Mene novac u životu ne zanima, želim se baviti književnošću, ako ne kao književnik, onda kao profesor književnosti! — odgovorio sam ocu drsko i nadobudno.

Zato sam im u ljeto nakon svake odslušane godine ponosno pokazivao indeks s očišćenim »uvjetnim ispitima«, mašući svojim peticama.

Osnovni dio usmenog ispita kod Pranjića bila je gramatička analiza odbranog (u pravilu književnog teksta). Tekst su birali sami ispitanici tako da su se mogli temeljito pripremiti. Pranjić je bio na glasu kao blag profesor, koji ne uživa inkvizitorski loviti studente u pogreškama, ali potpitanja su uvijek otkrivala stvarnu razinu znanja studenta. Dovodio ih je nerijetko u situaciju da oni sami konstatiraju kako nisu dovoljno pripremljeni te bi zamolili profesora za dodatnih desetak dana, ili izlazak u sljedećem roku. Kruno im je vrlo rijetko upisivao da su baš pali na ispitu.

Meni se Kruno izuzetno svidio kao predavač i očit sam i ja njega želio fascinirati na ispitu kao što je on mene svojim predavanjima. Kad nam je rekao kako nije nužno da interpretativni predložak bude književni tekst, ja sam ga upitao mogu li to biti novine. Nasmijao se i rekao da mogu, medij nije važan.

Ne znam što mi je bilo, nisam ja ipak toliki ekshibicionist, a ni tako superiorna lingvistička sveznalica, ali ja sam odlučio kako neću odabrati neke stare novine i još izabrati posebni članak koji ću interpretirati; kupit ću novine na kiosku i neka profa odabere sam članak koji ću interpretirati.

Kupio sam u ispitno jutro *Vjesnik*, list koji sam i inače čitao, i s neotvorenim primjerkom došao Kruni na ispit. U kabinetu je bilo još nekoliko studenata (kod Pranjića su uvijek ispiti bili u širem krugu). Bude li sramoćenja, bit će javno!

Za mene je Pranjić odabrao kazališnu kritiku Dalibora Foretića. Ja sam taj tekst koji sam vidio prvi put u životu interpretirao pola sata, najprije gramatički, a potom i stilistički, pa govorio o Foretićevu osobnom stilu i kazališnim preferencijama, potom o predstavi koju sam i sâm gledao.

Govorio sam s apsolutnom koncentracijom, u nekoj vrsti zanosa, nitko me nije prekidao. Nije bilo potpitanja. Kad sam završio, pogledao sam ispitivački u profesora. Kruno je sjao od zadovoljstva. Danas mi je jasno da su mu se moja hrabrost i nekonvencionalnost morale svidjeti, unatoč tome što je tu bilo i samodopadnosti. Što bi bilo da sam pokazao neznanje?! Izrekao neku glupost?! Laprdao bez veze?!

Kruno nije skrivao pred drugim studentima koliko je oduševljen, takvo nešto mu se još u karijeri nije dogodilo. Vidim u očima kolega pomalo i zavist, i strah (kako sada zadovoljiti Krunu nakon mene?!). Ali hvale me i oni, reklo bi se čak iskreno zadivljeni.

Ja sigurno pišem, veli Kruno, neka mu svakako donesem svoje tekstove, da ih on vidi: — Ako pišete kao što govorite, to mora biti fantastično.

Sad je meni pomalo neugodno jer i nemam baš nekih tekstova kojima bih se hvalio. Ja sam naprosto talentirani student koji puno čita, dosta toga zna, ali nisam pisac! U svim seminarima i na Jugoslavistici i na Komparativnoj glavni sam diskutant, imam izvrsne ocjene, ali ne pišem ni pjesme ni priče. A kritike i eseje mi je nekako apsurdno pisati »za sebe«; to mora netko naručiti od tebe, pa da se potruđiš.

— Imam nekoliko referata koje sam pisao u sklopu seminara. O Ivaniševiću, Mihaliću; da, nedavno sam napisao desetak kartica o *Seobama* Miloša Crnjanskog, to bi bilo najbliže onome što ja mogu u ovom trenu.

— Velimire, donesi mi to, što prije! — već je Kruno zahtijevao da predemo na ti. Kolege.

93

Druženje s Krunom

Donio sam mu sljedećih dana referate, odmah ih je pročitao. Komentirao je: ne samo da pametno govorim, dobro i pišem! Nešto od toga ćemo sigurno objaviti.

Javio mi se sljedećih dana, razgovarao je sa svojim znancima u časopisu *15 dana*: ima jednog baš talentiranog studenta. Otišao sam do redakcije časopisa koji sam često čitao, nije bio primarno književni, dosta se bavio vizualnim umjetnostima i arhitekturom. Urednici, Kovač i Matijević, naručili su od mene dva prigodna eseja, o srpskom nadrealistu Milanu Dedincu i o Franu Galoviću.

Nisam previše znao ni o Dedincu, a Galovića sam dobro poznavao jer mi je njegova novelistika bila i temom magisterija (posvećenog novelistici hrvatske moderne), ali posudio sam njihove knjige, pročitao sve što mi je moglo koristiti. I napisao korektne eseje, urednici su htjeli da nastavimo suradnju.

Moj referat o Crnjanskom imao je čudnu sudbinu. Kruno ga je predao Jovanu Deretiću i Vasi Milinčeviću, profesorima s beogradske Katedre za srpsku književnost. Gostovali su u Zagrebu u Klubu sveučilišnih nastavnika, na Sekciji za znanost o književnosti, koju je vodio baš Kruno. Uzeli su moj tekst, nisu ga zaboravili u hotelu, što se najčešće događa s tekstovima nadobudnih anonimnih studenata.

Nakon nekoliko dana stiglo je Deretićevo pismo, naslovljeno na Pranjica, u kojem je ishvalio moj tekst, posebno originalnost teza, ali i zahtijevao neka pojašnjenja i proširenja. Voljni su objaviti studiju u časopisu *Književna historija*, koji baš njih dvojica uređuju u Beogradu.

— Kako ne bih dopunio, rado?! Imam gomilu ideja!

Bio sam lud od sreće, a i Kruno se radovao sa mnom. Ipak sam ja njegov student, njegov odabranik.

— Najljepše je kad te tvoj učenik prešiša, tad treba znati uživati u njegovu uspjehu; to je i tvoj uspjeh. Kako ovi naši profesori to ne razumiju?! — govorio je Kruno.

Cijelo to ljeto radio sam na Crnjanskome; naposljetku je to ispio tekst od pedesetak kartica. Ne bih ga nikad napisao da nije bilo Pranjica i Deretića.

Kruno je cvao od ponosa; vodio me sa sobom po kafićima i gostionicama, na nogometne utakmice, predstavljao me svojim teniskim partnerima kao budućega genijalca o kojemu će se još puno govoriti.

Ponekad bi me navečer, nakon naših cjelodnevnih tumaranja, odveo sebi u golemi suterenski stan na Marulićevu trgu. Uzeo bi nešto hrane iz frižidera, najčešće bi ispržio jaja sa špekcom, otvorio flašu vina, pa bismo pričali, nekako intimnije, osobnije. Shvatio sam da je taj veseli, šarmantni profesor, kojega svi obožavaju, zapravo u dubokoj osobnoj krizi. Upravo se razvodi, i to od žene koju još uvijek voli. Sav novac koji je donio iz Amerike uložio je u taj veliki stan, koji će ostaviti gentlemanski ženi i djeci i otisnuti se u samački život.

— Vidiš, Velimire, ovu moju sijedu kosu, to sam ti ja posijedio u jednu noć nakon što sam dobio jedno njezino pismo!

Naravno da me zanimalo što se to Kruni tako sudbinski izdogađalo, ali nisam se usuđivao propitivati. Postojao je strahovit nerazmjernost emocionalnog iskustva, mene tek na početku nekakvoga ozbiljnog emocionalnog života i njegova, mog profesora, mentora, koji proživljava ozbiljnu emocionalnu havariju. Jer, nije to samo ljubavni brodolom nego i veza s dvoje djece, a Kruno je nastojao biti odgovoran otac. I volio je svoju djecu, upoznao me s Jelenom i Ivanom, uvjerio sam se koliko je brižan otac.

Mogu li se ja u tom trenutku, emocionalno skoro nevin, identificirati uopće s njegovim dubokim, gorkim i traumatičnim iskustvom? Fasciniralo me kako Kruno svoje evidentno bolne emocije prihvaća s nekom vrstom mazohističke naslade, bez osvetoljubivosti, bez agresije, trpeljivo.

Više puta sam ga znao čuti kako komentira kartaške gubitke iz svoje, specifične vizure: — Osjećaj gubitka nije nužno ružan jer kad gubiš, strast je jača!

Činilo mi se da je kod Krune slično i u ljubavi. Kad se ljubav raspada, strasti su dublje, snažnije. Patiš, sve te boli, ali ima u tome neke omamljujuće privlačnosti.

Dala bi se o Kruninim životnim ljubavima, pa i uzgrednim ljubavničkim vezama, napisati lijepa (i sadržajem bogata) ljubavna pripovijest, ali nemam njegovu punomoć da to činim, pa ću se ovdje zaustaviti.

Ja sam u svakom slučaju na Krunu naletio u pravom trenutku; u profesionalnom pogledu bio je na vrhuncu. Teorijski potkovan svojim boravcima na

stipendijama u Francuskoj i profesuri u SAD-u, a u tome životnom trenutku spreman da uloži vrijeme i energiju u svoje najtalentiranije studente.

Tih sedamdesetih godina masa nas studenata družila se s Krunom, možda ne tako intenzivno kao ja, ali zapravo je uvijek nekoliko nas bilo oko njega (Boro Radaković, Rada Borić, Nada Gašić, Zvonko Kovač, Duško Marinković, Ivo Pranjković, Joško Božanić, Ivo Žanić, Krešo Bagić...). Svi smo mi puno od Krune primali, nadam se da smo mu nešto bar emocionalno i uzvraćali.

Kako sam se ja u to vrijeme dosta bavio teorijom književnosti, počeo sam mu donositi knjige jer mi se činilo da njegova lingvostilistička metoda nije dostatna za cjelovitu interpretaciju teksta, nagovarao sam ga da proširi zanimanje na lingvistiku teksta.

Nije pokazivao zanimanje za moje pokušaje, možda sam se tu pomalo i razočarao, prerano je došao do jednog stupnja znanja i tu se zaustavio.

Mladi talentirani Visković

95

Na trećoj i četvrtoj godini studija o meni se sve više pričalo među profesorima na Jugoslavistici: više nisam bio samo talentirani student koji je izazvao pozornost svojim referatima i diskusijama, svojim ocjenama, bio sam i mladi esejist s 5–6 književnopovijesnih radova. Već potkraj treće godine studija profesor Suvremene hrvatske književnosti Miroslav Šicel rekao mi je kako sam ja najdarovitiji student kojeg je on sreo u svojoj karijeri i čim mu bude odobreno da otvori novo asistentsko mjesto, uzet će mene. Lijepa pohvala, moram priznati da mi se sveučilišna karijera činila ostvarenjem sna: želio sam raditi sa studentima, već sam se okušao kao dobar govornik i zanimljiv predavač, osim toga, želio sam, poput Krune, odlaziti na studijske stipendije i pozivne profesure u inozemstvo, upoznati svijet, naučiti dobro jezike .

Eh, i svome malodušnom ocu ću dokazati da nešto mogu i znam iako nisam liječnik!

Na četvrtoj godini studija već se pročulo da objavljujem eseje i kritike pa sam se počeo družiti s mlađim uspješnim piscima, ne samo kao dio njihove pratnje. Dio ispita s te završne godine položio sam već u svibnju tako da sam već početkom lipnja, s 22 godine i 3 mjeseca bio diplomirani profesor. Tako sam mogao odmah te jeseni nastaviti studij na postdiplomskom. Otac je, zadovoljan uspjehom, obećao da će mi nastaviti pomagati, a prijavio sam se i za stipendiju za nadarene studente (koju sam i dobio).

Javio mi se i profesor Šicel ponudivši mi posao na Klasičnoj gimnaziji: radio bih godinu dana dok ne diplomira njegova kći Merien, inače moja kolegica sa studija; onda bih joj prepustio taj posao, što će vjerojatno koincidirati s otvaranjem asistentskog mjesta na Fakultetu za mene.

Prihvatio sam ponudu, zapravo morao sam, ali nisam imao osjećaj da sam tu tek nekakav »tampon«. Klasična gimnazija mi se sviđala, odlazio sam tamo na hospitacije; nisam previše razmišljao o moralnosti činjenice da čuvam radno mjesto za nekoga, Merien je išla u tu gimnaziju, želi u njoj raditi, bila je solidna studentica, a za mene je to samo privremeno rješenje do nečega boljeg.

Iako mi Kruno više nije bio profesor, nastavili smo se družiti; nije više bilo potrebe da me preporučuje redakcijama; sâm sam već imao dovoljno poznanstava i profesionalnih kontakata pa nisam imao dovoljno prostora za nove obveze. Uređivao sam kulturu u *Studentskom listu*, bio kolumnist u *Oku*.

Ipak, jednu narudžbu iznimno važnog teksta dugujem Kruni i njegovu prijatelju Saši Flakeru. Godine 1974. ponudio mi je Aleksandar Flaker da budem jedan od dvadesetak autora koji će napisati tekstove za zbornik *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Saša me poznavao s postdiplomskoga, ali za poziv je sigurno bio zaslužan Kruno, koji je sa Sašom bio suurednik zbornika, ali je prepustio Flakeru kao vrhunskom autoritetu da me pozove na suradnju, znao je koliko će mi to imponirati.

Bio sam iznenađen i doista počašćen jer su svi drugi autori bili afirmirani profesori ili priznati književnici poput Šoljana. Ja sam bio daleko najmlađi. Odabrao sam temu meni blisku, pisao sam o hrvatskoj prozi nakon 2. svjetskog rata u komparativnom obzoru. Napisao sam tri arka teksta umjesto dogovorenog jednog, ali Saša Flaker nije htio kratiti, imao je niz sugestija kako da popravim i dotjeram tekst, zapravo je ispunjenje tih zahtjeva tražilo daljnje proširivanje, ali nije tražio kraćenje. Gotovo sam se onesvijestio od sreće kad sam čuo Sašu:

— Dobro je to, šteta da se krati!

Kao što je uobičajeno u takvim zajedničkim projektima, većina je autora kasnila i zbornik se pojavio tek 1978. godine izazvavši golemu pažnju javnosti i niz polemika.

Nadobudni kandidat

Unatoč svim mojim uspjesima, epizoda s asistenturom završila je nepovoljno po mene. Dijelom i zbog moje mladenačke nadobudnosti.

Naime, pozvali su me iz uredništva *Školskih novina*, ponudili suradnju. Nisam bio osobito entuzijastičan, imao sam već angažmana preko glave, ali obećali su dobar honorar, a i čitani su, primjerci idu u sve škole, cijela ih profesorsko-učiteljska populacija prati.

Dogovorili smo se da ću za njih prikazivati emisije o književnosti Školskog programa Radio Zagreba. Uz stvarno dobar honorar. Za početak sam iz njihove arhive izabrao deset emisija posvećenih Miroslavu Krleži. Iz tjedna u tjedan pisao sam analize koje su obično završavale kritičkom ocjenom emisije. Jedna od emisija bila je Šiclova obradba Krležine *Barake Pet Be*.

Emisija klasična, šiclovska, solidno pučkoškolski. Nešto sam u tom stilu i napisao, nisam baš plamtio od oduševljenja, ali nisam bio ni razorno kritičan. Bilo mi je glupo da pišem pohvalu svom budućem šefu, suzdržana korektnost, reklo bi se, bila je osnovni ton.

Međutim, kad sam dobio u ruke otisnut primjerak novina, prenerazilo me. Velikim slovima pisalo je: *Blijedi dojmovi*. Jedna neutralna recenzija o više-manje korektnoj emisiji pretvorena je u negativnu kritiku uredničkom intervencijom. Požalio sam se uredniku Anti Beženu, koji je opremao tekst. Samo se posprdno nasmijao.

Siguran sam da je znao kako trebam doći Šiclu za asistenta, a zašto je intervenirao na taj način evidentno nastojeći pokvariti moje odnose s profesorom, ne znam. Je li imao neke svoje interese, protežirao sebe ili nekoga svoga, pojma nemam.

Bio sam svjestan da me Bežen usosio, što da činim? Bolje da Šicel sve čuje od mene, odnio sam novine Šiclu, napomenuvši kako naslov i oprema (podnaslovi, lidovi) nisu moji. Šicel se zajapurio: — Pa, baš me ne hvališ ni u tekstu! — prostenjao je pročitavši što sam napisao.

Slegnuo sam ramenima, bez riječi. Otišao.

Još jedan sličan incident mi se dogodio tih dana. Profesor metodike Dragutin Roksandić zatražio je od mene da pregledam i recenziram novo izdanje njegove i Šiclove čitanke za gimnazije. Doista, kao izraz svoje posebne naklonosti. Trebao sam za to dobiti i vrlo solidan honorar.

— Jeste li što pročitali kolega? — upitao me Roksandić nakon nekoliko dana.

— Ima dosta pogrešaka! Neću o njima pisati u recenziji, ali vas moram upozoriti! — počeo sam ja, nabrajajući potom pogreške koje sam otkrio. Očekujući pritom da me profesor pohvali, ja pametnjaković.

Nije mu se to previše svadjelo, taj moj nadobudni ton, nepoštivanje autoriteta, valjda. Vjerojatno je mislio: — Baš težak karakter!

Hm, bit će da je pomalo bio i u pravu.

A ja sam zapravo samo želio pokazati koliko toga znam. Da profesor vidi kako sam pametan. Valjda da me pogladi po glavi i kaže: — Pametni dječake!

U načelu, oko moje kandidature ništa se nije mijenjalo, i dalje sam slovio za glavnog kandidata, ali profesor Šicel postao je nekako suzdržan u susretima sa mnom. Predao sam mu magistarsku radnju odmah nakon odslušanih predavanja, u svojoj dvadeset i četvrtoj godini. Držao ju je kod sebe dulje od godinu dana, odgađajući neprekidno obranu, nalazeći najrazličitije isprike za kašnjenje. Kao da mu je važno da do konkursa ne postanem magistar.

Napustio sam posao u Klasičnoj gimnaziji prepustivši ga profesorovoj kćeri, napisao magisterij, čekao bez stalnog posla svoj natječaj na Filozofskom fakultetu, a natječaj se neprekidno odgađao.

Na svu sreću, u *Vjesniku* sam vidio natječaj za mlađeg stručnog suradnika u Leksikografskom zavodu. Javio sam se i bio primljen. Komisija koja me primala bila je impresionirana količinom radova koje sam priložio u oveloj kartonskoj kutiji (među njima je bilo i tristotinjak leksikonskih natuknica, pisanih za beogradsku izdavačku firmu *Vuk Karadžić*, koja je upravo pripremala izdanje Larousseova *Leksikona* prilagođenog jugoslavenskom tržištu, ja sam sam obradio kompletnu hrvatsku književnost, na poziv svoga, sada već starog znanca profesora Jovana Deretića).

Zamjenik direktora Ivo Cecić ispričavao mi se što ću biti primljen na početničku poziciju mlađeg stručnog suradnika iako već imam dovoljno radova za najviša urednička zvanja.

— Hvala vam, nema problema, meni treba posao!

Zatajio sam kako ću se najvjerojatnije uskoro natjecati za mjesto asistenta na Filozofskom fakultetu, tko zna što se može dogoditi, u Leksu je dobro, tu je Krleža šef i masa uglednih urednika.

98

Brodolom na Filozofskom

I imao sam pravo: na Fakultetu sam propao, posve nenajavljeno, za mene neočekivano. Šicel mi nije ničim nagovijestio da je odustao od mene, da sam ga nečim razočarao. Raspisan je natječaj za čak dva asistenta; unatoč tome, ja nisam primljen. Kao, jedno je mjesto bilo rezervirano za asistenta u tridesetim godinama, a drugo za mlađeg čovjeka, u ranim dvadesetima, koji je tek završio fakultet.

Iako sam se negdje u primozgu pribijavao da bi mi se to moglo dogoditi, bio sam strašno razočaran, svjetovi su mi se srušili. Pogotovo kad sam vidio popratno pismo u kojem je obrazložena odluka. Žao mi je što sam negdje zametnuo ili izgubio to pismo u brojnim seobama (možda se može naći negdje u arhivima Fakulteta), ali fascinantno je kako Katedra na čelu sa Šiclom obrazlaže svoju odluku; naime, ja sam bio i sjajan student i već sam se afirmirao kao znanstvenik, leksikograf i kritičar, a Katedri je potreban mlađi čovjek kojega će ona odgajati i usmjeravati. Svojim dosadašnjim radom zapravo sam prerastao mjesto asistenta i Katedra treba pratiti moj daljnji rad i ponuditi mi da na Fakultet dođem u višem zvanju.

Hej, ljudi božji, ali ja imam samo dvadeset i pet godina, vrhunske ocjene, diplomirao sam za manje od četiri godine, imam gotov magisterij, desetak opsežnih studija i eseja objavljenih u ozbiljnim časopisima, imam pedesetak kritika, napisao sam tri stotine leksikonskih natuknica, a vi primate na asistentsko mjesto mojeg vršnjaka (isto godište), koji nema nikakvih publiciranih radova i upravo je diplomirao, nakon petogodišnjeg studiranja.

Kruno je bio izvan sebe. Upravo je u to vrijeme bio šef odsjeka, ali se sukobio s dijelom profesora zbog slučajeva plagiranja. Naime, jedan od profesora je

objavio pod svojim imenom referat svoje darovite studentice. Studentica je bila iz moje generacije, o njezinu referatu smo raspravljali naširoko na seminaru. Nije mi jasno kako se profesor uopće usudio publicirati njezin rad pod svojim imenom, pa toliko je bilo svjedoka među studentima koji su bili na seminaru. Kruno je tražio najoštrije sankcije, otkaz za profesora, koji je inače imao ozbiljnih problema zbog nedostatka radova. Međutim, loša sreća je htjela da upravo tada pogine u prometnoj nesreći maloljetna kći prokazanoga plagijatora, a Krunu su neki profesori optužili da u tome teškom trenutku nad njim provodi nasilje.

Uostalom, plagiranje, odnosno krađa tuđih tekstova i ideja, u to je doba bilo puno proširenije nego danas u doba interneta. A to da bi netko mogao zbog plagiranja izgubiti lukrativan posao na fakultetu, bilo je nezamislivo.

I u tom trenutku se dogodilo ovo s izborom za asistenta. Kruno je vjerovao kako je moj izbor siguran, kako čak i nije nužna neka njegova posebna podrška. Pogotovo u situaciji kad je sukobljen s dijelom profesora koji su se solidarizirali s plagijatorom, ta bi mi podrška mogla i odmoći. Uostalom, svi imaju uvid u naše biografije i bibliografije; to je jednostavno neusporedivo.

Međutim, ništa nije nemoguće. Prepričali su mi upućeni, sâm Kruno mi ništa o tome nije htio govoriti, kako je odluku o izboru asistenata na sjednici Odsjeka komentirao uzrujanim riječima, na granici vike, kako je normalno da mediokriteti biraju mediokritete, kako se brinu da ih odabranici ne prerastu, ne nadvise, kako je to strašno i kako studij i znanost zbog toga propadaju, a plagijatori su zaštićeni kao sasvim normalna pojava.

Na sljedećoj sjednici, na koju su došli i upravo primljeni asistenti, obratio im se javno riječima neka budu svjesni da je kvalitetniji kandidat odbačen samo zbog straha mediokriteta pred pametnijima i boljima.

Pozvao me poslije te sjednice da se vidimo i još uvijek, vidljivo uzrujan, ispričao mi kakvu je dobrodošlicu priredio odabranicima. Ja sam se negdje u sebi već pomirio sa sudbinom; nešto sam naučio o životu. Bolno je i gorko to iskustvo, ali tješi me ipak da sam imao podršku pravog čovjeka!

Družili smo se mi mnogo i kasnije, mogao bih ispričati niz anegdota iz našeg prijateljavanja, ali moj prijatelj i profa upravo je u ovih nekoliko ranih godina sudbinski utjecao na mene!

Mirko Galić

Matvejević i Kiš, memoarski zapis

100 O Danilu Kišu mnogo mi je govorio Predrag Matvejević prije nego što sam se prvi put otisnuo u Pariz, za dopisnika. Preporučivao mi je da ga svakako moram upoznati. Uvjeravao me da je to budući nobelovac. Sve što je govorio meni, Matvejević je i javno zastupao u polemikama s prvoborcima velikosrpstva u posljednjoj fazi Jugoslavije; kad su Kiša u Beogradu stali vješati po čaršijskim novinama i vući po bulevarskom blatu, on je u Zagrebu bio njegov dragovoljac–zaštitnik. Znao sam dobro taj dio Kiševa književno–političkoga angažmana, vezana uz Matvejevića i još neke hrvatske pisce. Stvorio sam o njemu već tada pozitivni stav čitajući njegove eseje i dostupne knjige. Nisam sudjelovao u navijačkim skupinama koje su se formirale u tadašnjim glavnim gradovima, kao da se igra nogometni derbi. Pokazat će se da su to bile predigre za neku drugu borbu.

Pisac o kome su se lomila koplja u zemlji već je živio u Francuskoj kad sam došao na dopisničku dužnost: radio je posao lektora kojim nije mogao obogatiti bankovni račun, a nije bio, ruku na srce, ni na razini na koju je Kiš imao pravo reflektirati poslije *Grobnice za Borisa Davidovića*. Postao je poznat na svekolikom književnom planetu, nešto i zbog »reklama« o plagijatu koji su mu pripisivali njegovi beogradski protivnici, a najviše vlastitom zaslugom što je iz pozicije obiteljske žrtve jednoga totalitarizma vrlo moćno pisao protiv drugog totalitarizma, zapravo protiv svakog totalitarizma. Kiš je pisao kao kritičar komunizma, ako ne i kao antikomunistički pisac.

Podučavanje francuskih studenata srpskom ili hrvatskom jeziku bio je i Kišu častan put da pobjegne iz zemlje i da preživi u inozemstvu. Grubo govoreći, on je morao napustiti Beograd, u Zagrebu se nije mogao skrasiti da ne pojača animozitete u sredini koja ga je tjerala, a radno mjesto lektora u Bordeauxu dobro mu je došlo umjesto azila, na koji bi bio primoran da nije našao egzil u Francuskoj. Desetljeće–dva kasnije, i Matvejević, koji mi je o tome često

pričao, našao se u poziciji u kojoj je prije njega bio Kiš, da bira između azila i egzila. I on je došao u Francusku, u Pariz, kao putujući profesor na Sorbonni, prije nego što je za stalno dobio prestižno mjesto profesora slavistike na sveučilištu La Sapienza u Rimu. U Francuskoj je zagrebački profesor književnosti uživao zavidnu reputaciju među intelektualcima na ljevici koji su raskrstili sa staljinizmom, ili mu nisu nikad pripadali.

S Matvejevićem sam u Parizu uspostavio komunikaciju koja je više koristila meni nego njemu. Njegove francuske veze otvarale su mi mnoga vrata, a njegova znanja o francuskoj kulturi služila su mi kao nastavak nedovršenoga, paralelnog studija književnosti. Uz stalni posao novinara, francusku sam literaturu studirao za dušu, u vrijeme kad je on ulazio u širu javnost u ondašnjoj državi kao borbeni ljevičar koji je ustajao protiv lijevih dogmi. Miroslav Krleža bio mu je referentna točka. U francuskoj kulturi bio je etabliran kroz suradnju s velikim hrvatskim piscem koji se teško probijao na francusko književno tržište, s nekoliko izdavača i s nekoliko prevoditelja. Povremena pisanja u *Le Mondeu* dizala su Matvejeviću značaj u krugovima koji nisu pripadali ni golistima, ni komunistima. Uvjerio sam se da ga Francuzi više cijene nego Hrvati; za Francuze, on je bio neovisni intelektualac, poludisident i liberal, kakvih je bilo puno na francuskoj ljevici, još uvijek razapetoj između staljinističke prošlosti, koju je održavala Komunistička partija, i antistaljinističke kritike, koja se širila izvan njenih redova. Da je stalno živio u Francuskoj, lomio bi se između Sartreova ljevičarskog aktivizma, koji je koketirao s političkom pobunom, i Camusova lijevoga slobodarstva, koje je egzistiralo na tezama o pobunjenome čovjeku. Ne bi mogao izabrati svoju poziciju: bio je na obje strane. Kod Hrvata i u vrijeme Jugoslavije, a osobito poslije njenoga raspada, nije bio uvijek dobro viđen, iako je kao malo tko branio protivnike Titova režima, najviše među tadašnjim nacionalistima, Franju Tuđmana i Vladu Gotovca, uz ostale.

Bio je jedan od rijetkih intelektualaca koji je uputio pismo Titu, onako kako bi to na Zapadu učinili hrabriji pisci ili filozofi, tražeći od njega da se povuče s političke funkcije i da ostane počasni ili moralni predsjednik države. Tad se u Jugoslaviji vodila kampanja da Tito bude doživotni predsjednik, čime je režim sam poništavao i ono malo demokratskog smisla koji je izborio u sukobu sa Staljinom. Matvejevićev kum Božo Gagro pričao mi je da se pismo vratilo njemu, u Socijalistički savez, a da ga u Maršalatu vjerojatno nitko nije ozbiljno ni pročitao; reakcije su mogle biti drukčije, puno strože. Matvejevićevi kritičari nisu dovoljno honorirali to što je on u ime obrane slobode, kao individualnog čina, ili individualnoga prava, zapostavljao kontekst nacije koji je njima bio važniji. A zato što se bavio izučavanjem fenomena jugoslavenstva i što je, poslije raspada Saveza komunista, pripadao marginalnim ljevičarskim strankama, prišli su mu etiketu nepopravljivog Jugoslavena; u nacionalističkoj obradi to je značilo protivnika Hrvatske. Hrvatski nacionalisti i dan-danas zapostavljaju da jugoslavenstvo nisu izmislili Srbi, i da je ono poslužilo više Hrvatima da se održe, poslije sloma Austro-Ugarske Monarhije, nego Srbima,

da ih prisvoje u Jugoslaviji. Matvejević je često osjećao potrebu da mi kaže, ili da se opravda, da ne postoji jugoslavenska nacija, da ne postoji jugoslavenska kultura, nego da postoji jugoslavenski kulturni prostor i da poslije političkoga sloma Jugoslavije na njemu treba graditi pomirenje. S njim se u tome mogao složiti svatko tko svoje političke stavove nije gradio na negativnim emocijama. Mržnje je bilo na svim stranama.

Da je netko drugi 70-ih godina branio Tuđmana i društvo od zatvora, vjerojatno bi se 20 godina kasnije pojavio s drukčijim potraživanjima od države i s konkretnijim pravima na državu. Matvejević se povukao u inozemstvo kad je u poštanskom sandučiću primio prve metke, kao upozorenje. Da i nisu bili njemu upućeni, bježao bi od rata u koji su pretvorila Jugoslavija. Iz Pariza, on nije vodio kampanju protiv Hrvatske, ali je teško podnosio nacionalizam, primitivizam i barbarstvo, koji su se vezali uz rat. Redovno sam se, godinama, nalazio s njime na jutarnjoj kavi u *Caffe du Trocadero* da mogu znati da on nije agitirao protiv Hrvatske i da na jugoslavenstvo nije gledao kao na upotrebljivu političku ili državnu formulu za rješenje krize; nije htio obnovu propale državu, nego otvaranje komunikacija, prije svega u kulturi, da se stvori podnošljiva atmosfera nakon silnoga nasilja. S njim je o tome bilo ugodno razgovarati; nije bio isključiv ni kad je zastupao drukčije mišljenje, najčešće univerzalne, prosvjetiteljske inspiracije. Njemu nije bilo teško dolaziti u rane sate u jednu od kavana na poznatome pariškome trgu s kojeg puca široki pogled na Eiffelov toranj; imao je problema s nesanicom, a ja s nedostatkom vremena, pa je i meni odgovarao rani termin. Obično bismo bili prvi, ili rijetki gosti u kavani. Jednom smo mogli stradati da policija nije bila uvježbana kod hvatanja neke kriminalne bande, koja je sjela za susjedni stol. Dva muškarca u odijelima i jedna žena s pelc kaputom, ušli su u kavanu vukući kofere, kao putnici koji čekaju vlak ili avion, pa troše vrijeme. Za njima je ušlo nekoliko mladića, u tenisicama i trapericama, napravili nekoliko krugova po kavani, prije nego što su viknuli »Police« i uhodano skočili svaki na svoju žrtvu, u tren ih oborili na pod i svezali liscicama. Valjda se ni u filmu operacija uhićenja kriminalaca na odvija brže. Da je došlo do pucnjave, s jedne ili s druge strane, mogli smo stradati. Sve se događalo metar-dva od nas, da nismo istog trena postali svjesni da je to policija uhitila narkobandu koju je prije toga pratila i dobro snimila. Na odlasku su nam se, vodeći kriminalce u liscicama, mladi policajci u civilu nasmiješili i ispričali. Nama nije bilo do smijeha.

I dalje smo se sastajali u istoj kavani; neće se valjda ista stvar dogoditi dva puta. Matvejević me je doživljavao kao neko poluslužbeno lice nove hrvatske države pred kojim je mogao otvoreno govoriti znajući da ja ne pripadam ni vlastima, koje ga nisu voljele, ni nacionalistima, koji su ga mrzili, ni protivnicima nove vlasti, koji su mogli imati simpatija za njegovo opozicijsko držanje. S takvim eruditom bilo je korisno razmjenjivati mišljenja, pogotovo što se nismo slagali u svakome stavu. Jedna američka sociološka teorija dokazuje da kad se dva čovjeka u svemu slažu, jedan postaje suvišan! Za mene je bilo najvažnije

da smo imali veoma sličnu analizu stanja u Srbiji i iste, tj. negativne stavove o Miloševićevoj politici. Prema Tuđmanu je bio kritičniji od mene, vjerojatno i zato što ga Tuđman, kad je Matvejević bio napadan, nije branio, nije mu vraćao ono što je on učinio za njega kad su njega zatvarali, a moguće i zbog toga što on nije bio spreman nacionalizmu progledati kroz prste ni kad je nacija bila napadnuta. Nisam se ni ja vidio među nacionalistima, uvjeren da svaki nacionalizam prije ili poslije degradira vlastitu naciju, ali sam neke manifestacije hrvatskog nacionalizma u to vrijeme mogao razumjeti, kao odgovor na napade na Hrvatsku. Ako bi prelazile u ustaštvo, što se u Hrvatskoj događalo, smatrao sam ih opasnim za zdravlje nacije. Tu granicu nikad nisam bio spreman prijeći. Matvejević je bio izrazito osjetljiv na svaku manifestaciju ekstremnoga nacionalizma, ne samo zbog svoga miješanoga porijekla, nego zbog uvjerenja da svijet treba biti otvoren i da jedna nacija nije vrjednija od druge. O ustašama je govorio s prijezirom.

Za Matvejevića sam znao znatno ranije nego za Kiša. U zaštićeni medijski prostor on je ušao u studentskim demonstracijama '68. godine, kao jedan od glasnijih ljevičarskih govornika s tribine u Studentskome centru protiv sistema koji je iskorištavao radničku klasu, na koju se ideološki oslanjao. Bile su to socijalne manifestacije, pod utjecajem tadašnjega studentskog bunta u Parizu koji je tražio nemoguće, a nije dobio ništa, osim sentimentalnih mrvica u vidu prava na ljubav i slobodu privatnoga života. Revolucija se svela na seksualnu revoluciju. Bio je to, ustvari, obračun djece s vlastitim roditeljima koji su im određivali kako smiju misliti i kako se trebaju ponašati. Studenti su uzdrмали autoritarizam u obitelji, a pokolebali su i autoritarnog De Gaullea, pa je u panici na jedan dan pobjegao iz Pariza, na okrepu u vojni stožer francuskih snaga u Baden–Badenu. Otud se vratio, vidio u Parizu neodlučne studente i pobijedio. Tito je lakše pokolebao svoje studente, prevario ih s nekoliko demagoških obećanja: jugoslavenski predsjednik je na studentima ojačao svoj autoritet, a da nije morao koristiti silu. Nastupio je roditeljski, a oni su se ponijeli kao prava djeca, vjerujući tadašnjem Ocu da ih neće ostaviti na cjedilu. U Beogradu su studenti izašli na otvoreni prostor, na trg, s kojeg su mogli imati šire perspektive od zagrebačkih studenata koji su bili zatvoreni u Studentskome centru. Kroz dvojna ulazna — i izlazna — vrata nekoliko boljih policajaca moglo je držati pod kontrolom svu buntovnu omladinu; vlast je u svakom trenutku mogla zatvoriti vrata i pogasiti svjetla (što se dogodilo tri godine kasnije). Takva opasnost objektivno nije prijetila; nitko nije pozivao studente da izađu na ulice.

Studentske demonstracije bile su mi jedno od prvih težih novinarskih iskustva. Izvještavao sam svakodnevno za *Vjesnik*. Moglo se dogoditi da po službenoj dužnosti moram smirivati studente, da mjesec–dva prije toga nisam izabrao između politike i novinarstva, i podnio ostavku na članstvo u Sveučilišnom odboru Saveza studenata. Ne znam ni sam kako sam tamo izabran, vjerojatno je odlučnije bilo to što sam koji tjedan prije izbora (i to s otvorene

liste) primio Rektorovu nagradu nego što sam bio posebno politički aktivan. Bilo je mi je dosadno na sastancima, činilo mi se da se na njima uglavnom mlati prazna slama, čak i s mladim ljudima. Dijelu kolega na Fakultetu bio sam sumnjiv što nisam osuđivao *Deklaraciju o hrvatskome jeziku*; iz mene nije govorio nikakvi budući nacionalist, nego student koji je znao nešto o tome što je jezik za svaku naciju, ne samo hrvatsku. S Celestinom Sardelićem, koji je tada vodio Sveučilišni odbor, uspostavio sam izvanredno dobre odnose, jer su i njega zanimale iste stvari o politici i društvu kao i mene. Postao mi je, i ostao, jedan od rijetkih prijatelja među političarima. Nismo se mi ni na čemu razišli, nego sam ja brzo otkrio da nisam stvoren za politiku: čovjek mora stalno hodati po jajima, ili gaziti po leševima, a ja to niti sam znao, niti sam mogao, niti sam htio. Kad sam ušao u *Vjesnikovu* novinarsku školu, prelomio sam sve dvojbe, ako ih je i bilo, o politici, dao ostavku u studentskome rukovodstvu i otisnuo se u novinarstvo. Nikad nisam zažalio.

Prvi put sam u Studentskome centru zapazio — i zapamtio — jedno novo lice koje je nastupalo s lijevih, rekao bih i ljevičarskih pozicija, veoma kritično prema vlasti i prema režimu. Predrag Matvejević nije govorio isto što i Marko Veselica i Šime Đodan, iako su se obraćali istoj masi studenata, koji su bili napaljeni i spremni na borbu. Matvejević je branio ideale, Veselica i Đodan su napadali jugoslavensku stvarnost, Matvejević je govorio o ljudskim pravima i socijalnoj pravdi, Đodan i Veselica o nacionalnoj nejednakosti i pravima nacije. Tri godine kasnije to će postati granica oštrijih političkih podjela, a 20 godina poslije toga ključ za rješenje jugoslavenske agonije. Ustvari, u Zagrebu su studenti '68. uvježbavali nastup za puno značajniju '71., godinu kad su na otvorenoj sceni branili sasvim drugu, nacionalnu politiku. Nije to bio isti program, iako su, recimo, Marko Veselica i Šime Đodan bili sa studentima i u jednoj i u drugoj prilici. Bili su veoma grlati u kritici socijalizma i Jugoslavije, s pozicije nacije koja se u njoj osjećala zakinutom, ili su oni tako doživljavali odnose u tadašnjoj federaciji. Kad su se prve studentske demonstracije osipale, Veselica i Đodan su, s trakom na rukavu, bili među redarima koji su ih smirivali. A kad je dvije godine kasnije na scenu stupio novi studentski pokret, s novim licima i s novim zahtjevima, dvojica profesora bila su među najistaknutijim vođama. Više to nije bio ljevičarski pokret, da bi u njemu bilo mjesta za Matvejevića, za njegove socijalne i univerzalne stavove, bio je to nacionalni pokret koji je postavljao druga pitanja o položaju Hrvatske u Jugoslaviji, i same Jugoslavije. Matvejević se isključio iz toga pokreta.

S Danilom Kišem je bila druga priča. Iz Zagreba sam 70-ih godina pratio njegovu borbu s književnom, znanstvenom, crkvenom i političkom ortodoksijom iz Beograda, koja će se za desetak godina prometnuti u stožer za obranu (veliko)srpstva, kako je pisao lucidni Mirko Kovač. Matvejević je obećavao da će me »spojiti« s Kišem, koji je bio na drugoj strani u toj borbi. U Parizu su prolazile godine a da Kiša nisam nigdje sretao. Živio je diskretno, nisam mu mogao ući u trag, osim kad bi objavio knjigu na francuskom jeziku. Tad je bilo

previše ljudi za ikakav razgovor s piscem. Imao sam za nj simpatije, ne samo književne, jer mi se njegova literatura činila svježijom od staromodne literature književnih seniora i u Zagrebu i u Beogradu, koji su tada diktirali književne ukuse. Bio mi je politički blizak zato što je otvarao pitanja staljinističke prakse koja je umjetnički bila zapostavljena, a politički potisnuta u pozadinu, kao da se to nije ticalo tadašnje jugoslavenske elite. Svojim je osobnim i osobitim stilom držao satove pisanja, ne samo polemičkoga, za novu generaciju pisaca i novinara koji su se htjeli osloboditi šinjela u koji su bili oblačeni, od škole do studija. Lokalnih dimenzija njegova slučaja nisam tada bio svjestan; nisam imao dovoljno iskustva da u obračunu s Kišem prepoznam nacionalističku strast beogradske čaršije, koja će u sljedećem desetljeću gurnuti u ambis i Srbe i druge narode Titove Jugoslavije.

Prije nego što sam u Parizu upoznao Danila Kiša, proučio sam dobro njegova djela i nisam mogao vjerovati da bi na kraju života mogao završiti u rukama svojih protivnika. Pročitao sam valjda sve što je objavio na hrvatskome i što mi je bilo dostupno na drugim jezicima. Kiš je bio jedan od mojih favorita među novim piscima. U tadašnjoj književnoj proizvodnji nisam mu nalazio ravnoga. Bio je jedan od miljenika hrvatske publike, što je i on morao znati kad se toliko navraćao u Zagreb, gdje je, konačno, mogao odgovoriti svojim beogradskim progoniteljima. Od Krležinih vremena, nitko se nije s toliko polemičke oštrine — i vještine — obračunavao s ideološkim protivnicima. Vjerojatno ga je Krleža volio i zbog te bliskosti. Radilo se o ideološkom sukobu između velikosrpsstva, koje je još bilo pritajeno, jer je Tito bio na životu, i europejstva, s kojim je Kiš nastupao protiv rastućeg nacionalizma. On se među prvima pitao kuda ide Srbija i kamo je vode njegove kolege koji su se gurali u politiku, kao borbena prethodnica Miloševićeva velikosrpskog pokreta. Kad sam ga konačno sreo u Parizu, bilo je to sasvim na kraju moga prvoga mandata, u svibnju 1984., koji mjesec prije povratka u Zagreb: djelovao je kao smiren i sretan čovjek koji je pregrmio najteže bitke u životu, i živio svoje zlatno doba. Na predstavljanju francuskoga izdanja *Ranih jada*, Gallimard je okupio kritičare i publiku, da im preporuči *Chagrins précoces* i preko toga djela skrene pozornost na pisca koji je razvijao drukčiju poetiku i branio drukčiju politiku od vladajuće linije u Beogradu. Tad sam prvi put uživo vidio Danila Kiša s kojim sam kao čitatelj proživljavao mnoge zajedničke tjeskobe u društvu koje je bilo zaraženo jednoumljem. I mene su doticali demokratski deficiti; od neslobode pojedinca račvaju se sve druge neslobode, pa i novinarske. Kiš je postavljao pitanje slobode, možda manje izravno od svojih starijih kolega, a književno veoma snažno. U njegovoj poetici nalazio sam vješto skrivenu politiku: on je branio pojedinca, a ne masu, čovjeka, a ne zajednicu; zato mi je bio blizak.

Kad sam prvi put sreo pisca, na prvi pogled, onako visok, mršav i koščat, s okruglom razbarušenom kosom veličine nogometne lopte, djelovao je impozantno i nespretno, ali susretljivo i pažljivo. Napisao mi je rutinsku posvetu »Mirku Galiću, s prijateljskim poštovanjem«, koju sam protumačio njegovom

sklonošću prema dopisniku jednog lista iz grada koji mu je pružio gostoprimstvo, dok su ga mučki tjerali iz Beograda. Kasnije mi je, možda i ciljano, ne samo usputno, kad smo i on i ja zaključili da nemamo vremena za veliki intervju u *Startu* (što sam mu predlagao, kao optimalan format), kazao da ga je posjetio dopisnik *Politike* (A. P.) i da je mislio da će se morati braniti od njegova nasrtaja za intervju, a u 30 minuta nije od njega mogao doći do riječi. Razišli su se, kaže, a da nije saznao po što je dolazio. Takve su indiskrecije djelovale kao ogovaranje, koje bih, da smo nastavili razgovor, i sam mogao nadopuniti iz osobnoga iskustva. Ima mnogo ljudi koji sebi ne znaju odrediti mjesto.

Do sljedećeg susreta prošlo je skoro pet godina. *Danas* je različitim kanalima pokušavao dobiti intervju s Kišem, koji je nastavio živjeti u Francuskoj, ali nismo uspjeli. Kad sam drugi put odlazio za dopisnika u Pariz, nadao sam se da ću konačno napraviti razgovor s piscem prema kome sam imao sve više afiniteta kako su se prilike u Beogradu pogoršavale u smjeru koji je i Kiš značivao dok se borio s tamošnjim demonima velikosrpstva. U međuvremenu, njegovi protivnici uključili su se u proizvodnju nacionalističke euforije koja je pokretala budući rat za Veliku Srbiju. I naivcima je to bilo jasno, ako se nisu iz interesa predali novim vlastima. Nisam mogao ni slutiti da će i Kiš upasti u njihove ruke. U veljači '89. njegov novi izdavač Bernard Grasset poslije *La leçon d'anatomie* objavio je i *La mansarde*, predstavljenu kao satirička poema iz njegove mladenačke faze. Je li se Kiš umorio od Gallimarda, koji mu je objavio sva druga djela, ili se Gallimard zamorio Kišem, uglavnom, Grasset je postao njegov posljednji izdavač u Francuskoj, gdje će Kiš umrijeti, nekoliko mjeseci poslije promocije *Časa anatomije*. Odlazeći na promociju, nisam ništa znao o njegovoj bolesti; vidio sam čovjeka koji je postao kost i koža, izgledao blijedim i umornim. Opet je prema meni bio ljubazan, dao mi je posvetu »Mirku Galiću, srdačno, ova stara poema«. Nekoliko dana kasnije, Matvejević mi je potvrdio da je veliki pušač obolio od karcinoma pluća i da su liječničke prognoze vrlo pesimistične. Nisam znao kako se postaviti kod prvoga sljedećeg susreta, praviti se da ništa ne znam i ništa ne vidim, ili vidjeti a ništa ne govoriti. Pozvao sam Kiša i Matvejevića na večeru; iznenadio sam se kad je Kiš prihvatio od prve, kao da se tome nadao. Trebalo se pripremiti i stvoriti normalni ambijent za razgovor, sa znanjem da je to, možda, naša posljednja, a ne samo prva večera.

Upamtio sam kako je Danilo Kiš došao sruženo na večeru s Predragom Matvejevićem, da konačno razgovaramo u miru o svemu i svačemu. Njemu se uvijek žurilo, nije dotad imao vremena, ili ga, vjerojatnije, nije zanimalo što jedan novinar može o njemu napisati. Sam je pisao ono što je smatrao važnim za sebe i što je imao reći drugima. Pokušavao sam nekoliko puta napraviti s njime razgovor, svaki put kad bi izašlo francusko izdanje njegove knjige; ljubavno bi mi napisao posvetu, s poštovanjem i sl., ali razgovor je uvijek odgađao. Nije odbijao, ali nije ni prihvaćao. Nije me varao kao Dado Đurić, koji mi je kazao točno vrijeme i kavanu u kojoj smo trebali razgovarati, a nije došao, niti je otkazao. Uvrijedio me da o njemu više nisam ni slova napisao. Gospodinu

Vladi Veličkoviću se to nije moglo dogoditi; nekadašnji polaznik Hegedušićeve majstorske radionice ušao je među 40 »besmrtnika« u Richelieuvoj akademiji, prvi i jedini s naših prostora; i Ruđer Bošković je bio samo član Instituta, a drugi hrvatski »akademici« u Francuskoj ispod toga. I Ljubo Popović je bio dostupan: nakon raspada Jugoslavije, sin pravoslavnog popa redovno se javljao hrvatskome dopisniku; nije njega Svetislav Basara u *Kontraendorfinu* slučajno stavio — ili slavio — kao suprotnost Desanki Maksimović. Novinaru je bilo teško doživjeti Kiševu »košaricu«, osobito kad se specijalizirao za velike intervju s velikim ličnostima, koje bi skupljao i objavljivao u posebnim knjigama. Doživljavao sam to i kao stanovito poštovanje s njegove strane; nije me muljao kao Dado Đurić. Stekao sam dojam da je bježio od novinara. Tad još nije bježio od sebe. U mome domu, za stolom s Kišem, njegov zagrebački prijatelj i zastupnik Predrag Matvejević mogao je svjedočiti razgovoru koji ni on sigurno nije očekivao ni želio. Iz Kiša je govorio netko drugi.

Svi smo znali da su mu dani odbrojani. Njemu prvome je to bilo pred očima. Dao si je oduška u svemu, da popije, pojede, popuši i priča i priča. Od njega se nije moglo doći do riječi. Bio je agresivniji nego inače, na moje veliko iznenađenje, najmanje je štedio domaćina. Udarao je nemilice po Hrvatima, da se nisu dovoljno ispričali za zločine ustaša. Odnosio se prema meni kao da sam ja ustaški ministar u izbjeglištvu, a ne uvjereni antiustaša. Znao je »spuštati« na račun *Danasa* i njegove kritičnosti prema tadašnjoj beogradskoj politici, znao je pretjerati u razumijevanju za Slobodana Miloševića. Mogao sam napraviti incident i skratiti večeru, koja se protegla do zore. Priznajem da to nije moje najbolje vrijeme, čak i kad nemam puno dnevnoga posla. Ušao sam u tu večeru umoran, a zadržao sam koncentraciju do samoga kraja. Slušajući ga, mislio sam da to iz Kiša izlazi njegova bolest, i da nemam pravo sprječavati ga da se prazni. A opet, slušao sam ono što nisam htio čuti, što se tada u beogradskim vladajućim krugovima naširoko prakticalo na račun Hrvata. Što je značio govor protiv ustaša u mome domu? A najmanje na agresivni način na koji je to Kiš činio. Nije ni Matvejeviću bilo svejedno što Kiš opterećuje razgovor temom kojoj nije bilo mjesto u takvome društvu. Pokušavao ga je prekinuti; nije ga uspio zaustaviti.

Je li Matvejević znao da je Danilo Kiš nekoliko mjeseci prije toga *dance macabrea* prihvatio članstvo u Srpskoj akademiji i tako najavio kako će konačno završiti? Istina, samo dopisno članstvo, ali i to je previše od jednoga pisca koga su ti isti akademici protjerali iz Beograda, u sklopu fizičkih i političkih priprema za zloglasni Memorandum koji je, opet, srpsku naciju gurao u novi rat. Velikome piscu protiv totalitarizma ni mrtvome nije bilo mjesta u tome društvu nacionalista i huškača. Što se Kišu dogodilo da se potkraj života predao svojim ljutim protivnicima i prepustio da od njegova mrtvoga tijela naprave svoju ikonu? To je »neriješena zagonetka« i za Mirka Kovača, njegova najboljeg prijatelja, koji je Kišev *salto mortale* najteže podnio. Godinama je tražio objašnjenje — je li se Kiš rugao s Bogom ili s čovjekom, da li je sam pot-

pao pod običnu ljudsku slabost da voli počasti, državni pokop poslije NIN-ove i Sedmojulske nagrade, da li se izgubio na putu od neizlječive bolesti do neizbježne smrti. Strah od smrti ne mora ni kod najmudrijih ljudi biti »početak mudrosti«! Uz sve napore da opravda prijatelja, ili baš zbog toga, i Kovač je umro a da nije oprostio svome prijatelju što je pristao na to da ga sahrane uz Matiju Bečkovića i Miodraga Bulatovića. Engleski biograf Mark Thompson misli, pak, da se Kiš vratio u grad svoje mladosti, gdje je objavio prva djela, gdje je stekao književnu afirmaciju, gdje je stvorio prvu obitelj, prijatelje, ime. Sve bi to bilo razumljivo da ga iz Beograda nisu tjerovali kao zvijer isti ljudi koji će ga sahraniti, da nisu osporavali njegovu književnu vrijednost i da, konačno, nad lijesom nisu razvili politički barjak ispod koga Kiš nije mogao stati a da ne ugrozi djelo, koje je, kao veliki monument, stajalo u opreci sa svakim totalitarizmom. Bilo bi malko razumljivije da mu na posljednjem ispraćaju nisu slovo držali Amfilije Radović, da ga preporuči Dragome Bogu, i Matija Bečković, koji ga je oslobađao grijeha pred srpskom nacijom. Jedan pop, a drugi pisac, koji su srpsku mladost slali na drugu mladost, u rat za Veliku Srbiju, a Kiša prije toga u emigraciju. Oni su pokojnika sahranili kao pokajnika.

Zbog popustljivosti pred »elitom« koja je »bila gora od rulje«, Kišu njegovi prijatelji i poklonici nisu opraštali što je pristao da nad njegovim grobom neka- dašnji protivnici prave orgije, da se domognu njegova tijela; njegovo djelo oni nikad nisu mogli doseći, iako su ga *post mortem* gurali u vulgarnu »kišomaniju«, koju je Kovač odbacivao s prijezirom. Kad je govorio da je nacionalizam »ideologija kiča«, Kiš je i sebe obvezivao da ne padne na tu razinu. Ako je izdao sebe, nije mogao izdati svoje veliko djelo, koje živi neovisno od obrata koji je počinio u zadnjemu činu. Ako je Peter Handke mogao dobiti Nobelovu nagradu a da se dva desetljeća politički prostituira sa Slobodanom Miloševićem, tko ima pravo svesti Danila Kiša na njegovu posljednju volju, koja mu se, možda, i omakla u strahu od smrti, koji su primjećivali svi koji bi se našli u njegovoj blizini. Danilo Kiš nije napisao ništa što se ne bi moglo objaviti danas u Hrvatskoj i u Francuskoj, a sutra i u Srbiji. U njegovoj posljednjoj večeri i u posljednjoj volji bilo je prkosa i prema Bogu i prema ljudima, a i prema sebi samome. Za večerom kod mene nije bio pravi Kiš, on ne bi mogao pokazati razumijevanje, ako ne i više od toga, za Miloševićevu politiku, i toliko kriviti Hrvate, kao da je i sam povjerovao u teoriju o njihovoj genocidnosti. Tko bi toga dana pročitao samo nekoliko stranica iz bilo koje Kiševe knjige eseja, pripovijetki, romana, polemika, taj uvečer nije mogao razumjeti da isti čovjek govori za Miloševića da predstavlja građansku Srbiju i da ima sposobnosti da bude vođa nacije! Skoro da je Sloba ispadao pozitivni lik, a ne budući (neosuđeni) ratni zločinac. Nadao sam se da su to samo provokacije, kojima je Kiš bio sklon, a ne nova uvjerenja s kojima je otišao u grob. Od svih teških uspomena koje je nosio od djetinjstva kad je u nacističkome logoru izgubio oca, Židova, njemu su se po glavi odjednom najviše motale ustaše, s kojima su tada u Beogradu plašili Srbe i pripremali ih za osvetu u sklopu priprema za rat. Ni u kome pristojnome

društvu ustaše nisu mogle biti »dobri momci«. Ali, gurati ih pod nos svakome Hrvatu bilo je previše. Moguće je da je Kiš gubio koncentraciju i da je i on potpao pod propagandu o ekstremnim sklonostima Hrvata, s kojom su nastupali i akademici koji su ga uzeli pod svoje. Ako je propaganda prodirala tako daleko i duboko, da uđe i u najpametnije glave, onda je jasno zašto je dva milijuna manje pismenih Srba slušalo Slobu na Gazimestanu i na Ušću u Beogradu, i gledalo u njemu čovjeka providenja.

U posljednjoj fazi života Kiš se promijenio, to potvrđuje njegov najbolji prijatelj Mirko Kovač, s kojim je dotad dijelio dobro i zlo. To smo doživjeli Matvejević i ja. Kad je Kiš ulazio u SANU, Kovač mu nije htio čestitati, iako su sjedili za istim stolom; to je dovoljan komentar što je mislio o toj promociji. Zaviještao je Akademiji i zbirku svojih knjiga i dokumenata; Mark Thompson piše da su najznačajnije primjerke pokrali oni kojima ih je povjerio na čuvanje. Teško je i u njegovu slučaju odvojiti književnost od politike, ali nije nemoguće učiniti tu granicu u korist Kiševe literature. Prava je nepravda da ni Kiš, ni Kovač nisu dobili Nobelovu nagradu, a da ju je dobio austrijski pisac koji je u političkom sukobu u Jugoslaviji izabrao najgoru stranu. Kiš je umro prerano, a Kovač nije imao rođaka u Nobelovu komitetu, kako je veliki cinik Fernand Céline, zločesti dečko francuske književnosti, objašnjavao zašto je nagradu dobio André Gide, a ne on. I Matvejevića je potkraj života grupa talijanskih intelektualaca — ne bilo kojih, i U. Eco i C. Magris, među inima — predložila za veliku književnu nagradu. Nije bilo dovoljno.

Koliko je »pritisak antisemitizma« mogao tjerati i Kiša da »udvostruči židovstvo« i da u hrvatskome nacionalizmu vidi najprije opasnost za Židove? On se trajno lomio između židovskih osjećaja i fluidnoga identiteta pokrštenoga djeteta koga je majka pravoslavka tako spašavala od smrti. Židovi su velika tema njegovih knjiga, a on nije mogao, ako je Mark Thompson dobro informiran, od izraelske države ishoditi dopuštenje da bude tamo sahranjen. Njegov je otac ubijen kao Židov, ali majka nije bila Židovka pa za Izraelce on nije mogao biti Židov. Moguće da ga je to frustriralo da odustane od svake borbe, i da mu postane svejedno tko će ga sahraniti, uz kakvu molitvu i u koju grobnicu. Je li dovoljno Thompsonovo objašnjenje da je u Beogradu živio duže nego bilo gdje drugdje, da je u Beogradu studirao, da je u Beogradu otkrio poziv pisca, da je tamo pisao i objavljivao radove, da je tamo ostvario najbliža prijateljstva, da se tamo oženio (i razveo), da je tamo vodio svoje bitke, da je pisao na srpskom jeziku (»srpskoj varijanti srpskohrvatskog jezika«). Engleski biograf zaključuje: »Njegovi dokumenti, kao i posmrtni ostaci, pripadaju samo jednom mjestu.«

Poznavajući prijatelja u dušu, Mirko Kovač ne vjeruje da je to učinio iz zahvalnosti na počastima što su ga u posljednjim godinama života obasipali bivši neprijatelji iz Beograda, koji su ga posjećivali u Parizu. »Ne može se tek tako objasniti« — problematizira Kovač — »zašto je izabrao vjerski pokop u času kad se taj čin mogao pretočiti u nacionalističku histeriju, što se i dogodilo.« Ne vjeruje da je to učinio iz osвете što mu Izrael nije dopustio da se pokopa u

Izraelu (jer mu je majka bila Crnogorka). Gledajući smrti u oči, Kiš je postao drugi čovjek a ostao isti pisac. Kovač je zabilježio što mu je na kraju puta rekao: »Moraš shvatiti da je meni sasvim svejedno za sve što se zbiva sa mnom i oko mene.«

Danilo Kiš umro je u Parizu 15. listopada 1989. Bio sam na malobrojnom oproštaju u jednoj kapeli u predgrađu Pariza. Sahranjen je u Beogradu u Aleji velikana, u blizini pisaca zbog kojih je bježao iz Beograda (Dragan Jeremić, Miodrag Bulatović). Od njega su se opraštali bardovi velikosrpsstva, obred je vodio episkop Amfilohije Radović koji je također potpaljivao ratne strasti. Kovač bilježi rezignirano: »Činilo mi se da me i najbolji prijatelj Danilo Kiš iznevjerio priklanjajući se u smrti onima koji su ga do jučer progonili i tjerali iz stresa u stres.«

110

Samo koji mjesec prije smrti Kiš je, za ručkom u *Grafičaru*, najavio svome prijatelju Mirku Kovaču da će biti još iznenađenja prije konačnoga oproštaja i na samome oproštaju. »Malo me štrecnuo, jer smo različito gledali na politička zbivanja u Srbiji. On mi je tad rekao: Mnogo se zalijećeš, ideš sam protiv svih, glavom kroza zid, a nisam siguran da si u pravu.« Jesu li ga na to pripremali pisci–nacionalisti, oni koje je svojedobno u Beogradu izbjegavao, a koji su hodočastili u Pariz? Kovača je zgrozilo »nekoliko pohvalnih riječi« o Brani Crnčeviću, koga je ranije izbjegavao u svakoj prilici.

U knjizi *Pisanje ili nostalgija*, Mirko Kovač bilježi i znakovitu razmjenu misli s Danilom Kišom na temu naše posljednje večere. Čini se da je progonila i Kiša. Na tu temu Kovač piše: »Također sam bio zatečen Danilovom pričom kako je na jednoj večeri u Parizu vrištao na Mirka Galića, dopisnika zagrebačkog *Vjesnika* iz Pariza, spočitavajući mu hrvatske zločine u Jasenovcu i vičući kako netko mora kleknuti i ispričati se za taj genocid. Tada sam mu ozbiljno prigovorio i rekao: »To nije tvoj stil. Kao da je iz tebe govorio Matija ili Mihiz. Našao si nedužnog čovjeka da mu to govoriš. Upao si u vlastitu zamku, u kontru tvojim briljantnim tekstovima na tu temu. Da mi je to netko drugi pričao, rekao bih da laže.« »Znam, u pravu si«, rekao je. »Žao mi je, bio sam malo više popio.«

Je li istina bila u vinu? Ili je vino skrivalo druge istine, nije vrijedno istrage. Svaki pisac se svodi na vlastito djelo. Po tome je Danilo Kiš književni velikan. Ostalo su sitnice.

Branislav Glumac

Dva djetinjstva

(ulomak iz neobjavljene knjige *Dva djetinjstva*)

Posvećeno mojoj unučadi Ines(ici) i Franu **111**

PRIZORI IZ PRVOG DJETINJSTVA 1938. — 1945.

Imao sam dva djetinjstva.

Može li se imati dva? Zašto ne! Osobito ako su pocijepana vremenom i, posebice, prostorom. Prostor ubrizgava važne sokove. Pejzaž, nebo (naizgled posvuda isto, jedno, a nije!), lica, mirisi. Što smo udaljeniji od djetinjstva, to nam njegovi mirisi bivaju bližim. Koža je naša zabilježila i zvukove. Djetinjstvo je kratko kao san. Zato ga kasnije produženo dosanjavamo. I dođe starost. S brda amorfnog vremena po još nevidljivim ljestvama spuštamo se u zatamnjeni bunar sjećanja i uspomena. Ništa bez ovih (s)likovnih konopaca.

Djetinjstvo su i ruševine koje trajno obnavljamo. Katkad uljepšavamo tu građevinu od krhotina i okrajaka. Runi se pijesak. Daske klimataju. Radnici izmiču, lica su im nejasna, no mi se osjetilno lijepimo za njih. Jedini smo vlasnici baš tog unikatnog rodilišta, gradilišta!

Moje prvo djetinjstvo raslo je na relaciji Smederevo — Beograd. Sedam godina.

Da pojasnim činjenicama.

Moj budući otac Aleksandar bio je državni službenik, školovani financ. Takvi trebaju svakoj državi, ona s njima raspolaže kako im se sviđa. Prvo njegovo financovanje zbivalo se na mađarsko-hrvatskoj granici (ondašnjoj Kraljevini Jugoslaviji), blizu Virovitice. Moj lički djed Mile, po majčinoj strani, u Virovitici je držao gostionu-hranilište, u Gajevoj ulici. Gostiona je bila na zavodljivom

mjestu, na samom raskršću četiriju strana svijeta. Navraćali su redovni i prolazni gosti. Išlo je. Hrana je moćno oružje u svim vremenima i nevremenima.

Moj budući otac skoro da je bio redoviti gost. Stanovao je kao podstanar u nekoj ulici na kraju grada. Da bude bliže nedalekoj granici Kraljevine. Zimi je ostajao u pograničnoj karauli. No proljeća, ljeta i jeseni bila su posve dovoljna i velikodušna da u gostioni upozna moju buduću majku Josipu, koja je posluživala goste. Između tanjura, hrane i mladih očiju vrcnula je ljubav. Bilo je to negdje 1930. godine. Mogu spomenuti bilo koje od tri godišnja doba stvoreno za ljubav. I bilo koji dan, i mjesec. No to bi bio moj izmaštani dodatak ljubavnoj priči. Otac mi je, po fotografiji, u gizdavoj državnoj uniformi i sa šiljit–kapom, bio lijep čovjek. Nosio je i bijele službene rukavice. A to nije bila mala stvar u ono vrijeme! Bijele, samtne ili kožne rukavice. I one zavode! Golicaju maštu.

Nekoliko godina potihlo je rascvjetavala djevičanska ljubav. Sve dok oko mog djeda Mile nije primijetilo da se između tanjura s hranom nešto događa. Iskusno oko: imao je već četiri kćeri i dva sina. Jednom moj djed reče mojoj budućoj majci: »Dobar je i fin taj dičak Aleksa...«

112

Naravno da je majci ispao tanjur iz ruku i naravno da je pocrvenjela. I naravno da joj nijedno slovo nije izašlo iz usta, a kamoli rečenica.

Pričala mi je o tome. I kako je brzo šmugnula u kuhinju, ne pojavljujući se tog dana u gostioni, sve dok »fina dičak Aleksa« nije napustio pozornicu.

Rečenica mog dide bila je presudna. Zakon.

Vjenčanje je bilo tog proljeća, ili tog ljeta ili te jeseni. Po staroj fotografiji siguran sam da je bilo ljeto. Uzvanici i rodbina u svečanim pozama fotografirani su u dvorištu djedove kuće. Crno–bijelo, dakako. Tu sam vjenčanu fotografiju mojih budućih roditelja objavio u knjizi pripovijedaka *Moj budući otac osjeća da ga gledam...*

Sretan sam što sam to učinio. Ne taštine radi, već rad onog vremena i prostora, važnih za ljestve od sjećanja...

Netom po vjenčanju i »medenom mjesecu« moj budući otac i majka bivaju službenim aktom izmješteni u Beograd, pa u Smederevo. Odoše. Moj djed Mile im u Šenoinoj kupi kućerak s velikim dvorištem i još većom baštom. Nek se »grunt« nađe, zlu ne trebalo. I ode moj djed Mile, po drugi put, sa svoja dva sina u »JAMERIKU«, da crnče i osiguraju »kruva« mojoj baki Mariji i mladim, još neudanim, kćerima. Djed se mnogo kasnije, poslije Drugog svjetskog rata, vratio u Viroviticu. Sinovi ostaviše istrošene kosti u Americi. I djed Mile bit će važna osoba u mom drugom djetinjstvu, u Virovitici. Kao i ono dvorište i ona bašta...

E sad, u Beogradu smo na kraće vrijeme, u kojem se 1935. rađa moj jedini brat Milan, a imperativnim državnim ukazom zatim smo u Smederevu u kojem dolazim ja, »kraljević« u Kraljevini Jugoslaviji. 1938. je.

U kojoj godini se rađaju živa sjećanja?

Freud će reći da se već sjeća početkom treće godine. Između treće i pete većina ih govori. Od Kierkegaarda do Krleže. A jedan će filozof zaključiti (izgubio sam mu trenutačno ime u nezapamćenju!) »da se čovjek rađa samo da bi se sjećao«. Lijepa je ovo dosjetka, posve blizu istini. I malo podalje od nje.

Po čemu prepoznajemo sjećanja?

- a) po svjetlosnim prizorima
- b) mirisnim valovima
- c) po zvukovnim »zmijama« (glasovi, smijeh, plač, pjev ptica itd.)
- d) po obrisima pejzaža, stvari
- e) (najvažnije) po ljudima, licima

Moje prvo sjećanje je svjetlosno. Slučajno se obitelj državnog službenika Alekse 1941. našla u Beogradu. Dan njemačkog bombardiranja. Pamtim kuglu žute svjetlosti koja je pozlatila nebo. Zatim prijeteće brujanje meni dotad nečeg nepoznatog: avioni.

Tu zlatnožutu svjetlost i to brujanje iz neba mogu i danas u nekom dijelu mozga reproducirati. Sve kao da je započelo i završilo u jednoj jedinoj sekundi koja traje još i danas.

Što se tiče mirisa, tu je na prvome mjestu majčino mlijeko, njezine grudi. Da, tu je i važan, dragocjen, dodir ruke. I očeve...

Iz pet *drugosvjetskoratnih* godina sjećam se i nekih oblika, prostora: stare ciglane na vrhu smederevskog brda, kuće na brežuljku u kojoj smo živjeli, okružene njegovanim cvijećem moje majke, i lozja bez grozdova. S ciglanom su nas plašili, ne znam tko: da tamo žive patuljci i da će nas zgrabiti i odvesti u crne rupe. Lica koja su mi to govorila potpuno su izgubljena u vremenskom retrovizoru.

Posve jasni predmeti: špekule/klikeri koje mi je svako malo donosio otac. U bojama i šarama. Skakuću mi i danas kroz glavu i prste.

Nažalost, ne sjećam se lica nijednog dječaka. Nijedne djevojčice. Ni danas ne razumijem zašto! A bez lica nema ni valjanog sjećanja, ni punoće djetinjstva! Da li zato što su strahote i tutnjave rata zavarile i začepile prijemne receptore? Strah? Kako sam uopće onda, davno, mogao pojmiti što je to rat i strah! Instinkt? Kao u splašene životinje? Trčanje u neke prostore koje su nazivali podrumima i zemunicama! Zbogom mojih pet ratnih godina! Ipak, sjećam se, sjećam i sjećam: dugačkih topovskih cijevi razbacanih po seoskim putevima, kad nas je otac vodio na sigurno, u obližnja sela. Moj otac cijeli je život imao prijatelje i njegovao prijateljstva. Da, sjećam se još i jednog vojnika bez lica s uperenom puškom u nas, kad smo odlazili, bježali, na selo. Pamtim i da sam imao i gnojni naboj na jednoj nozi, i da sam, kao, zaplakao pred uperenom puškom. Vojnik s brijega, ispred kasarne, brzo je spustio pušku i rukom nam dao znak da smo slobodni. Moja otac je otpozdravio vojnički, ta bio je u maslinastozelenoj odori financa!... Pamtim li još koje lice, lik?

Godine 1945., krajem rata, ruski su vojnici upali na naš brijeg. Pijani od pobjede i rakije. Nesretni jer su daleko od »domaje«. Koga je rat učinio sretnim? I tad me je neki *baćuška* zgrabio, podigao na ramena, kao da sam mu sin, imitacija, možda, njegova sina, i u ludom trku nosio me oko kuće. (Majka će mi kasnije u vremenu ispričati da je umirala od straha, trčeći za vojnikom! Po majčinu kazivanju vojnici su mi dali i gutljaj rakije! Sloboda ne bira zanose!)

A gdje su moji vršnjaci s brijega? Oni iz prvog razreda?

Ništa. Praznina. Samo vremenski okvir bez fotografija.

Visoku školsku ogradu i velika željezna vrata sam zapamtio.

No nikako ne mogu reći da je moje djetinjstvo bilo nesretno!

Naša malena četveročlana obitelj bila je *kraljevstvo*! I Šeherezada priča: otac nam je po povratku iz službe gotovo redovito ispričao poneku priču, a majka je tu istu priču, sutradan, nadopunjavala maštom. Priče su bile moje skrovište, neki drugi, treći svijet koji se odigravao tamo, tamo daleko, a opet tako blizu moje probuđene fantazije. Bilo je tu i nekih priča (svjedoči majka) iz onih *narodnih kalendara* koje nam je donosio otac. A odlazak na Dunav pamtim! Uh, kakva velika voda. Uz one tvrđave, koje i danas stoje. Velike lađe muvale su se stalno u suprotnim smjerovima. Bit će da su bile pune skrivenog oružja, alkohola i bačava baruta.

Oskudno je prijateljima bilo to moje prvo djetinjstvo. Zato ga ja i nazivam faktografskim. Skromnim mozaikom suhoparnih činjenica.

Ima još jedan grad u kojem smo, po imperativu očeve službe, boravili, kratkotrajno: Zrenjanin. Iz njega mi je ostala samo uspomena da sam ispao iz nekog brodića u neku vodu, i da me je otac, normalno, izvukao skočivši u rijeku u punoj uniformi! Eto, rijeke i vode su zarana ušle u moj život.

Dok ispisujem ove retke, na rijeci sam Kupi, u kućerku ilitiga vikendici od sedamdeset kvadrata. Vidim gorja i obronke Žumberka. Ljeto je. Kolovoz. I brežuljci su čudesno plavi. Slijeva, crkvice, zaziva čudesa i milost. Volim čudesa i velikodušnost majčice Prirode, ne oduzimajući nikome prava na mirakule i nadzemaljsko nepoznato i nemoguće...

Godina je 1946. Rat je završio. I malena obitelj sad se nalazi u dva marvena vagona i putuje za Viroviticu. Otac je zatražio službeni premještaj. I dobio. Lako. Ispostavilo se da je kao financ tajno pomagao partizanima. Taj smo hrabri podatak saznali mnogo kasnije, u dubokom miru... Opet je postao državni službenik, u novom režimu, socijalističkom, u novoj »uniformi« — civilnoj. A ni ja, ni moj brat, više nismo bili »kraljevići«.

Malo se tko danas može podičiti »titulom« da je bio kraljević bez kraljevstva!

OPREKE zvukovi

Ljeto je 2021. Sve kao da je zapečeno u nepokretu. Sunce je besplatno posijalo svoju zlatnu djecu u zelene livade i visoke žute kukuruze. Mir. Tišina. Tiho bubre i potajno piju korijenjem skrivenu vodu — šume. Moćne su. Nijemi, a katkad i poludjeli, svjedoci naše prolaznosti. U malenom polju trave, desno od mene i mog pisaćeg stroja moj je, osobni, hrast. Visok je skoro trideset metara! Mjerio sam mu visinu na stari grčko–egipatski način: popodne kad mu je sjena najduža. Nešto prije sumraka. Tako su stari Egipćani mjerili svoje piramide! Ništa bez tih drevnih, samoukih, pojedinaca matematičara. Genijalnih. Mi smo samo njihovi učenici... Kupski pejzaž ispred mene još uvijek je kao u jutarnjem polusnu. Vraga! Radi on u svojim radionicama ispod kore, površine. Samo zvuk moje umnice, već više od šezdeset godina odane prijateljice i ljubavnice, pisaće mašine — remeti savršenstvo tišine. U daljini vidim tri krave/šarulje i nekoliko junica. Volim životinje, svakovrsne... Moji bliski prijatelji na čelu s Alojzom M. (onaj iz trojke MGM!) rugaju se mojoj tehnološkoj zaoštalosti. A ja im odgovaram da je moj stroj lijep kao *pejzaž*, ljudskiji od onog tihog, »savršenog« na struju nabodenog stroja, kompjutora. Možeš od njega i poginuti! Ma, koješta! Svatko bira svoj instrument. Ja volim čuti melodiozne otkucaje mašine (ima i ona srce!) koji poetično podsjećaju na djetlićevo kuckanje i kljuckanje hrastove kore! E sad, o jedinstvu oprečnosti zvukova. »Udaranje« (nježno, molit ću fino!) moja dva uigrana kažiprsta u ljupka lica slova — ostavlja brazgotinu zvuka u prostoru. Proguta ga daljina. Iznenada povezujem zvuk svoje prijateljice s onim davnim zvukom/brujanjem aviona iz 1941. Bombardiranja Beograda. Apsurdno, ali povezuju se dva vremena. Dvije filozofije i ideologije. Prva rušilačka, i ova druga, moja, stvaralačka. Sjećanje je tu kapitalni veznik. U ta dva zvuka, s obližnje meni drage breze, posađene mojim rukama, ušuljava se bez pitanja pjev nepoznate ptice. Opet zvuk! I svaki od ovih ima svoju energiju, pa čak, ako hoćete, i silu koju priroda mora uvažiti, ili otrpjeti. Ne znam još uvijek sve pragove tolerancije i netrpeljivosti! Pa, zna se da stabla u gustim šumama, kad su vremenske krize i nepogode, brinu jedno o drugom. Ha, katkad znaju i, konkurentski, »ukrasti« ponešto jedno drugom. Zakoni života. Opstanka. Empatije. Supomoći. Nabadam o empatiji i solidarnosti u dobu sablasno krvavom i podmuklom. Evo, već skoro ulazimo u treću godinu njezinog okrutnog »Veličanstva« — korone/virusa. Ni svjetski vladar/Sunce kao da mu ne može biti dostojan neprijatelj i protuborac. Eto, povezujem tri različita vremena, dva oprečna stoljeća, u kojima sam živio i živim. I svjedočim trima režimima, koji su ostavili i ostavljaju — u mom potkožju i mozgu — posve suprotne misli, slutnje i provokacije. Udaljio sam se, formalno, od djetinjstva. Skačem u ponor. S dva kažiprsta. Po svilenim nitima uspomena... Usporenim okretanjem milostive tipkovne vrpce.

OSMODNEVNO PUTOVANJE OD SMEDEREVA DO VIROVITICE

I to je moj nebrušeni dragulj u prvom, oštećenom, djetinjstvu. Tamo gdje je zdrava, sretna obitelj, nema oštećenog djetinjstva! Postoji samo manjak jasnih slika, prizora i deficit lica. U mom ranom odrastanju baš se to izdogađalo. Deficit lica/likova. Da zaključim s tim: žao mi je što ne pamtim nijedno lice, nijedan osmijeh, nijedne oči mojih najdavnijih vršnjaka/vršnjakinja. Izgubili se negdje u ratnim viorima i odrasli...

116

Sjećate se — a poštujem čitaočevo pamćenje — u dva smo marvena vagona. U prvom obitelj. Stan. Dom. I štenac/pas Vučko. Slama i slamarice na podu. Nešto stvari, tek toliko da se podsjetimo da smo imali pravi dom i izgublenu, kakvu-takvu zavičajnost. U kutu, pamtim, otac je instalirao »furunu«, limenu pećnicu na kojoj je moja majka virtuožno kuhala grah i slatki crveni kupus! Liz, okus, tog slatkog kupusa negdje mi je i danas pod jezikom i nepcem. (Cijeli život usavršavam taj kupus, mislim da sam darovit kuhar, što mogu potvrditi i neki moji prijatelji.) Nacijepana drva pažljivo su pospremljena u vreće. Pećna cijev, limena, vješto je bila proturena kroz prozorčić vagona. Kreveti su bili — slamarice. Malo-malo pa protresane, prevrtane. Trbuh-leđa, leđa-trbuh. Uredna je i čista bila moja majka vascijeli svoj osamdesetpetogodišnji život. Radišnost i čistoća malo su i od genetskog stabla i iverja. Po kazivanju, i moja neupoznata baka Marija po majci, bijaše takvom. Umrta je dosta rano, od neke tuberkuloze ili raka ili infarkta — nisam točno zapamtio njezinu bol i umiranje. Ni s očeve strane nisam upoznao korijene. Znam samo djeda Jovu, nadimkom Kubura jer — po očevim prisjećanjima — bijaše dobričina oštra jezika i tvrda ponosa. Ubiše ga ustaše na kućnom pragu, na nogama je imao čizme koje kao da su bile »partizanske«. Kazivahu. Na Kordunu, u selu Primišlju, u kojem je rođen moj otac. Miješali su se muškarci i žene, vjere i običaji, krvna zrnca i boje očiju, obećanja i snovi. Ljubavi su poništavale ideologije i uzmućene, zle muljavine pameti. Tako je bilo i u slučaju moje Josipe, katolkinje i doživotne vjernice i mog oca Alekse, pravoslavca i ljudine. Njima isto imam zahvaliti na širini svojih svjetonazora i suljudovanja sa svim rasama i vjerama. Njima imam zahvaliti i što su moje djetinjstvo shvaćali kao zelenu livadu slobode, mašte, igre i sanjarija po kojoj nesputano trči mladi ždrebac utabavajući početnu životnu stazu. Naravno da me je pratilo njihovo brižno treće oko i zaštitna treća ruka. To treće oko, i tu treću ruku, upotrebljavao sam i u odrastanju svojih voljenih sinova, Borisa starijeg i Filipa mlađeg. Boris je, nepreboljeni i teški kamen moje nepresušive tuge, napustio ovaj svijet, prešavši tek pedesetu, kulmen života. Neprestani dječak, pametan, lijep, darovit. Slikar. Produžio je život u kćeri Ines, danas desetogodišnjoj mojoj prelijepoj i čigrasto maštovitoj unuci. Uvijek će joj nedostajati Borisovo treće oko i treća ruka u stvarnosti. U sjećanju i čežnji — bit će joj prisutni... Filipa, pravnika, moj će skriveni pogled i uvijek pritajeni spremni pokret ruke pratiti dok god

opterećujem zemlju. Nek prenese tu uzdrhtalu brigu i zaštitnu povelju na svog sina, unuka mi, Frana. Vidim da iverje nije palo daleko od starog stabla...

U drugom marvenom vagonu bile su životinje. Krava puna ljekovitog mlijeka, dvije sanske koze, također, mljekarice, kavezići sa zečevima/kunićima i nekoliko raskokodanih kokoši i gizdavi gazda pijetao. Kokoši su bile nosilice, jaja sa slaninom bili su nam krepki i slasni doručci. Ne smijem zaboraviti ni one ljepušaste i gegave japanske patke. Trebalo je održavati, higijenski, i hraniti taj naš putujući životinjarij. Ja sam bio zadužen za donos trave, zečevima i kunićima. Nije bio problem. Vlak je stajao na svakoj manjoj i većoj stanici. Dugo. Prestrojavali su samo naša dva vagona na sporedne kolosijeke. Čekalo se formiranje nove kompozicije. Ja bih iskakao iz vagona i hitro načupkavao travu uz prugu. Uz prugu uvijek rastu trave. I divlji cvjetovi. Kao da žele uljepšavati crne željezničke pragove i sjajeći čelik pruge. Vučka sam hranio mlijekom i komadićima slanine. Ta bio je još dijete... (Digresija starog pisca: znaju trave da o njima brigu vodi ne samo starateljica priroda i nebo već i moćni bradonja, američki pjesnik univerzalnog sjaja — Walt Whitman. I njegova knjiga *Vlati trave...*)

117

Brat Milan bio je izvoditelj koza na kratku rasterećujuću šetnju, otac je pak pažljivo, na povodcu, pomagao kravi da side niz one široko i sklopivo improvizirane, plosnate, »stepenice«. Kokoši i pijetao bili su majčin posao. Usitnjeni kukuruz i ostalo zrnje uvijek su bili spremni...

Nitko nas od željezničara nije požurivao, upozoravao da činimo neku štetu ili nešto nedozvoljeno. A mi smo samo čekali, čekali i čekali. Prekopčavali se na druge teretnjake, i putovali, putovali, putovali... Noć-dan. Dan-noć! Bilo je kasno, još uvijek toplo ljeto. Noćno nebo osuto i ispikano meni nepoznatim svjetovima. O zvijezdama sam već nešto znao, a i godile su mi očima. Da mi je malkoc biti na njima, snatrio bih još budan, gledajući ih kroz onaj neveliki vagonski prozor. Ili da mogu skinuti, bar jednu, najmanju, dovršavao bih sanjariju...

Bilo je to moje prvo putovanje vlakom. I podrazumijeva se da je sedmogodišnjak bio silno uzbuđen. I da je ustreptali dječak želio da se putovanje malo odulji. I da je taj dječak želio ubilježiti i oslikati u sjećanju svaku postaju na kojoj smo stajali. A bilo ih je! Najšarenije bih utisnuo u pamćenje, noću. Kad su stanice bile osvjetljene kao da je neki praznik. I kao da će se tu, uskoro, pojaviti nešto vrlo zabavno. Cirkus, na primjer. Dječak je posebno zapamtio svjetla na visokim tankim stupovima. Zemaljske zvijezde!

Još riječcu o željezničarima. Sjećam se da su svi bili veseli. Krcati smijehom i šalama. Donosili bi nam svježu vodu u bocama. I voće. Šljive su divljale od uroda tog ljeta. I žute trešnje. Neki su zadirkivali, posebice mene, da »bi li im prodao onog pijetla s crvenozutom krestom i da će mi za njega dati dva mlađa«... I tako. Namigivali su mom ocu, nemojte misliti, željezničari moji davni, da se ja ne sjećam vašeg namigivanja! Tornjajte se! Pijetao nije na prodaju! Ni pas Vučko. Ni koza Seka. Nijedan zec! Nijedan kunić! Sve je to »moje vlasniš-

tvo«... Ljudi, normalno, bijahu veseli. Mir je prelazio preko kugle zemaljske i došao do nas. Jest da se u daljini čuo još poneki zalutali pucanj i metak, jest da je, u ono vrijeme svježeg mira bilo skrivenih odmetnika po brdima i šumama, no i to je ubrzo otišlo u usputni zapis o ratu i miru... A mi smo opet bili na putu. I putovali, putovali... I sve do osmog dana istresali buhe iz slamarica...

A to koliko nam je značilo kozje i kravlje mlijeko, svježa jaja, zapečeni čvarci i slanina u kantama za mast, o tome maštajte...

Stigli smo u Viroviticu. Jutro. Sivkasto. Da li je to već stizala rana jesen?

Šenoina ulica broj 9

Iz dva otvorena kamiona kojima su nas preseljavali, prvo čega se sjećam bila je duga, vijugava i debeloprašnja ulica.

118

»Kolodvorska«, kasnije saznah. Niske kućice, onako prilijepljene jedna uz drugu, kao da su od karata, bagremovi i lipe uz cestu. Dug mi se i činio put do Šenoine. Kamioni su vozili kao da su na valovima. Već prema tanjem ili debljem sloju prašine. Bilo je i kamenja. Frcalo je. Artiljerija i rat ostavili su tragove. Kadli, na završetku ulice, baš na zaokretu, iz oblaka prašine izroni šuma, park s velikim, velikim stablima. I brijeg nad njima. I žuti veliki dvorac usred brijega! Kad smo zamakli u našu malu uličicu, od tepiha prašine također, i kad smo silazili s kamiona, žuti dvorac bio mi je takoreći pred očima.

— Ima li tamo vitezova i hajduka? — upitah oca.

Nasmijao se:

— Tamo ti je živio jedan bogati gazda... grof... Ispričat ću ti o njemu kad se sredimo...

Počeli smo s iskrcavanjem.

Još samo da reknem, da su se iz te dvije prašnjave ulice začeli moje drugo, suštinsko djetinjstvo i moj pupčani zavičaj.

Nema smisla prepričavati iskrcavanje.

Čekala su nas dva malena i tiha kućerka. U ulici koja je imala točno osam niskih kuća.

Prednja kućica sastojala se od dvije nevelike prostorije: takozvane »komore« i ljetne kuhinje. Dijelio ih je uski međuprostor u koji je bila utisnuta pušnica, za sušenje mesa. Moj otac je bio, ispostavit će se u vremenu, majstor za sušenje kobasica i šunki. Stražnja kućica bila ne nešto »raskošnija«: poveća i manja soba, dijelila ih je kuhinja i špajza. Kuće je razdvajao cvjetnjak. Šaren bojama. I razmetljiv luckastim glavicama cvijeća. Cvijeće i korov imaju svoje bratstvo i ideologiju. I kad su divlji. I kad su zli. Kao divno Baudelaireovo *Cvijeće zla*.

Klimavi, drveni zahod bio je iza kuće, baš kao što su bili ostarjeli i trošni svi drveni plotovi.

Mamina mlađa sestra Jela, moja tetka, ostala je živjeti u Virovitici i sestriškom je ljubavlju održavala naše buduće ognjište. Djed Mile još uvijek je sa sinovima crnčio po Americi. I slao svojim kćerima dvaput godišnje pakete i u njima nešto skrivenih dolara/»dolara«. Vratit će se on, čut će se još za njega... Od gostione ostalo je samo tanko sjećanje na nju. Stari bunar se nije predao.

Brat i ja smo se rastrčali po dvorištu. Zatim smo otkrili golemu baštu s voćnjakom! Ta dva prostora su nas omađijala, mene zauvijek. A tek štagalj za sijeno! A tek razgranati orah koji se hvalisao svojim krupnim plodovima, ratu uprkos, a našem dolasku i miru učast!

Useljavali smo, uređivali, čistili, prali, zakucavali čavle, krečili bijelim, popravljali zahod da ne propadnemo u jamu. Otac je, odmalena inficiran radom, na brzinu sklepaо krov kravi i kozama. Za zečeve i kuniće bilo je već lakše. Ljeto je izmicalo. Preko puta ceste kočoperila se škola, gimnazija. Gledajući je onako malo zagaravljenu i izrešetanu mecima, shvatio sam da će to u skorbu jesen biti moj drugi dom.

Zavičaj je otkrivao svoje ponude. Djetinjstvo se dalo u instinktivni galop i maštu.

Nije prošlo dugo, a već sam poupoznavao prva lica i likove djetinjstva. I njihova imena. Lijevi susjedi: Žukina, desni Šarić. Lijevi dječak: Vlatko. Desna djevojčica: Seka, a Tona joj brat. Treći, lijevi komšija Braja. S dvije lijepe mlade kćeri: Katom i Maricom. Na uglu naše ulice, desno, u povećoj i dotjeranoj kući obitelj Schubert, Židovi, koji su se prstom providjenja spasili od istrebljenja. Ugledna zubarska obitelj koja će hrvatskoj likovnoj umjetnosti podariti unikatnu kiparicu Editu Schubert... Cijela nas je ulica primila kao da nikad i nikuda nismo otišli, kao da smo samo bili na nekom kratkom ljetovanju. Da, ljetovanju, u ona vremena! Ta će se prisnost zadržati s generacije na generaciju.

Ja sam još jedini živi svjedok naše — i za moje odrastanje prevažne — ulice. Nevidljivu suzu spustit ću kroz grlo u nutrinu...

Dom se sporo rađa, gnijezdi, a još teže krpa, obnavlja. Nije inačica za novi život lako, već teško. Vertikalna je to u praksu poniranje.

Tek što smo malo sredili kuću i okoliš, a posebice majka svoj vrt/cvjetnjak dotjerala do savršenstva, spusti se jesen. Kiše. Magle.

Otac na posao, ja u školu. Drugi razred. Priznaše mi prvi, nedovršeni, falio mi mjesec. Brat Milan ušao je smjelo u peti razred...

Uđoh. Dotjeran, počestljan, u kratkim vunanim hlačama i na nogama s nečim što je nalikovalo cipelama.

Ja, mali stranac.

Vidio sam bezbroj radoznalih očiju.

I ubrzo začuo kikot, nešto kao ruganje.

Iz nečijih usta izleti: »Opanak... oooopanak...«

Smijeh.

Možda sam pocrvenio, možda me nešto štrečnulo, zaboljelo.

Ništa ne može biti tako okrutno iskreno kao zapažanja i dosjetke osmogođšnjaka.

Usred smijeha uđe u učionicu učitelj. Bužančić, nadimkom Šaco. S nekom knjigom, povećom tekom i šibom pod rukom.

Smijeh zamre, u tren. Šiba je u ono vrijeme bila u modi, kao i klečanje »u kutu na kukuruznom zrnju«. Svako vrijeme ima originalne kazne. One se usavršavaju. Od pamtivijeka do u vječnost. Kazne imaju svoje melodije, krikove i bijesove, pravde i krivopravde u sva tri vremena.

Učitelj me predstavi.

— Tko želi sjediti s Branislavom?

Muk. Pogledi ispod drvenih klupa.

— Hmm... taaako... — promrmlja učitelj. — Ništa, sjedi ti, zasad, Branislave, u ovu praznu klupu sa strane... Sram vas bilo!

Učitelj Šaco bio je inače odličan učitelj. Ali opako strog, do prečesto upotrebljavane šibe po dječjim dlanovima! A volio je djecu ko »kruv«, i onda kad nam je udjeljivao užarene packe!

120

Ništa ja tog dana nisam mogao učiniti. Bio je to za mene vrlo dug, tugaljiv dan. Za vrijeme malih odmora šetao sam hodnicima, sve zagledajući u svoj »opanak«, da vidim što to u njemu ima čudnog i vrijednog onog smijeha. Jest da su to bile cipele uvrnute u šiljak, ali nisu bili opanci. Možda zato što nisu imale pertle? A i došlo mi je da onom rugaču opalim pljusku! Vidjet će on već svoje...

Vratio sam se kući. Dočekali su me kao heroja. Brat je to već davno »odradio« u Smederevu. Na upit »kako je prošlo«, podigao sam samo unaprijed pripremljenu stisnutu šaku.

Mali stranac samo je rekao, uvečer: »Ove me cipele jako žuljaju«...

Nisam sutradan promijenio cipele. U inat svima! Mjesec sam ih dana nosio ponosno, s gvaljom u grlu. Biva da se rano šilji i njeguje dostojanstvo...

Dao sam se te prve nove jeseni u njuškanje okoliša. Žuti dvorac svrdlao je moju znatiželju. S oprezom sam se, kao ratnik, probijao kroz gusta, ogromna stabla. Na otkrivanju čuda iznenada spazih i bazen, ispod brijega. Prvi put vidim takvo što, dugačak, dubok, širok, od kamena. Prazan, mulj na dnu. I prvo sletjelo lišće što ga razbaca vjetar. Uspinjao sam se drvenim trošnim stubama. Kasno popodne, nikoga ne sretoh. Kad se ispeh na brežuljak, dvorac me je prestrašio! Kakve se samo tajne kriju unutra! Šunjabo sam se na podaljini, neki strahuljak me motao.

— Hej, momče, priđi bliže. Ne boj se. Ja sam čuvar dvorca i bazena, Pišta, nikad te nisam vidio do sada — presiječe neki topli glas moj strah.

— Nisam odavde... tu sam, u Šenoinoj...

— A, vidim, vidim *neblaka* ti junačkog da si se malo upiškiio od straha...

Tako se začelo i moje prvo odraslo prijateljstvo, s poslije, u vremenu budućem, nadaleko i naširoko čuvenim licem Virovitice — Pištom, čuvarem bazena

i tajnovitog dvorca. Malo mu je tko znao prezime, a i gradskoj legendi kao da i nije trebalo...

Vratimo se mi još na časak u drugi razred. Mali stranac u opancima, jednog je jutro osvanuo u bijelim patikama, nabijeljenim onda nezaobilaznim prahom »cinkvajksom«. Bilo je to razredno iznenađenje, gotovo veselje. Malo-pomalo padale su i cijele rečenice. Sjedio sam još uvijek sam u klupi, uza zid. Tad se neki čudotvorac jednog lijepog jesenjeg dana pobrinuo za mene. Učitelj »Šaco« uveo je u razred novog učenika. Kao da je došao iz vode, visok kao trska, viši za dvije glave od sviju nas! Bezegnuli smo.

— Ovo vam je novi drugar, Franjo Tot. Momčina, ha, zijevate od iznenađenja. I da znate, mađarskog je porijekla, ali dobro govori po naški, malo se samo katkad zabuni u padežu, jel' tako, Franjo...

— Aha — Franjo će, bez dodatka bilo kojeg glagola i proširene rečenice.

Svidio mi se odmah. I njegova bujna kosa, crvenkasta. Riđan!

— U koju bi ti klupu? — nastavi Šaco.

— Ja bih *tude*, uz zid, uz ovog...

— Branislav — uskočih ja brzo i sretno, da mi ga tko ne preotme!

— E pa zauzmi, mladi družo, položaj. I nek' ti je sretna škola! — zaključio učitelj.

Moji naredni dani, mjeseci i godine osrećiše se! Moja se sigurnost udvostručila... Djetinjstvo mi je bubrilo podvizima...

(Digresija starog pisca: pola stoljeća kasnije Franjo Tot će postati glavni lik mog romana *Odmrzlo ljeto*. Zaslužio je to, »životom i djelom«. Neskromno: preporučujem da pročitate knjigu, Franji u čast...)

Jedan od glavnih, nepromišljenih podviga, kakve može proizvesti samo razbarušeno slobodno djetinjstvo, bilo je da sam jednog dana kradomice donio u razred — pračku. Otkriće takvog što bilo je strogo kažnjivo, šibom i ukorima. Ja je donesoh. Pračke su u to doba bile stvar prestiža. Malo ih koji dječak nije imao. Natjecalo se u izradi i ljepoti! Mada je materijal bio skroman i jednostavan: rašlje od drveta, guma i kožnata kesica za »municiju«, kamenčić, ili glinena kuglica. Bilo je onih koji su dršku rašlji omatali tankim limom, ili krpicama u boji.

Pokazah je prvo Franji.

— U, sunce ti garavo, dobra ti je... opali... ne boj se... ja sam tu...

(Franjo je u svom našem mladom prijateljstvu i kasnije, u odraslosti, govorio »sunce ti garavo« i »vidaso semedre«, *pazi oči* po mađarski.)

Ja se potpuno opustih, ohrabrih. U vrijeme velikog odmora, odmotah pračku i naciljah tamo neku fotografiju na stražnjem zidu učionice. Vidio sam oko sebe ukočena lica. Znao sam da sam ih »zadivio«. Napuh, zažmirih na jedno oko, otpustih gumu s kamenčićem u »kesici«. Bum! Staklo se rasprskalo u komadiće! Djevojčice pobjgoše prve iz učionice. Dječaci za njima. Ostadosmo samo Franjo i ja.

I da vam ne pričam događaje koji su po mene mogli biti kobni i više nego strašni. Nisam imao pojma tko je na fotografiji!

(Digresija starog pisca: šezdeset godina kasnije, u 21. stoljeću, profesor sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Miko Kolesarić, moj ondašnji drugorazredaš i vršnjak, u jednom susretu u Virovitici, na skupu o virovitičkom i značajnom zagrebačkom novinaru Franji Fuisu (Framafuu), pride mi i reče: »Brana (tako su me skraćeno, po mikeski, 'virovitički' okrstili, i ostade zauvijek!), sjećaš se kad si onda, davno, u drugom, opalio pračkom Titovu fotografiju?!« Zdrmao me temeljito Miko sjećanjem...)

Da, bilo je svega. I da me se izbaci iz škole. I da mi se oca pozove na službeni razgovor u partijski Komitet. Stvar je sredio opaki, strogi, dobri učitelj Šaco. Naime, ne znam uopće kako ni kada, on i moj otac postadoše prijatelji! Pravi, pravcati. I sastajali bi se u gradskom hotelu »Slavonija«. O čemu su divanili, nikad nisam saznao... E, i Šaco je potihom otišao u Komitet (bio je partizan, prvoborac) i jednako potihom sredio stvar... Naravno, dobio sam ja žarke šibe po dlanovima i porciju klećanja u kutu na kukuruzima da su sve koljena bila u ranama! Za opomenu, ostalima i cijelom svijetu, da se nikad više i nitko ne usudi gađati u Titovu fotografiju! Ja onda nisam imao pojma tko je Tito, neka mi bude oprošteno...

Talila se polako okrutnost šutnje i netrpeljivosti prema malešnom strancu. Uistinu sam bio sitan kao dječarac. Evo još jednog medaljončića lukavo »kupljenog« zbližavanja.

Poslije završetka nastave, znali bi se dječaci okupljati u velikom prostoru iza škole. Bila su tamo i improvizirana igrališta za odbojku, mali nogomet i rukomet. Pronašlo bi se uvijek kakvo pogodno mjestasce za igranje na rupu ili rošu. Klikerima. Špekulama. Mahom se igralo na obojene glinene i dobro pečene špekule. No i one bi se znale razbijati, vremenom igranja ostarjeti i oslabjeti. Pa bi pucale. Aha, dosjetih se, donijet ću ja njima one svoje staklene, šaraste i prelijepe klikere! Pa ćemo zaigrati! Makar i izgubio.

Stajao sam iza grupice igrača. A onda sam kao slučajno izvadio iz džepa drvenu kutiju i kao slučajno su mi iz nje ispali klikeri! Zaustavila se igra, igrači razrogačili oči. Ispale im skoro!

— I ja bih igrao na rošu...

Zagledavali su se, nešto došaptavali, pravili valjda neku urotu...

— Može... može... — glasovi će skupno. — Ali mi igramo zaozbilj...

Počeli smo. Isprva sam se pravio nevješt, pa sam koju špekulu i namjerice izgubio. A onda sam počeo šarati palcem i kažiprstom! Bacao sam što bliže rupi i satjeravao njihove glinenjače u rupu... Bio sam pobjednik. No svakom sam na kraju vratio »oružje«. A tri sam klikera poklonio — najmanjem među njima, onom moje visine, Željku. Oh, s kakvom ih je radošću primio!

Klikeri su me uveli u odabrano društvo. A valjda, nešto, i pobjednička titula onogavnog dana...

Nećemo sad prepričavati razred po razred. Sva su djetinjstva u odrastanju pomalo slična. Osim onih nesretnih. A bilo je i takvih djetinjstava. Razlike su započele rano. Počev od odijevanja pa sve do pameti i ostalih darova poput sportskih, i onih »zavodničkih«, što se tiče cura i curica... Rano izrastaju trn i ruža zavodništva. Ne u svih... Nekako me zarana htio taj trn...

OPREKE

Dok ispisujem profesionalnu riječ »zavodništvo« mislim na nevinost prvih emocija i udara ljepota djevojčica/djevojaka... U nas dječake, koji rascvjetavamo od zagonetne tjelesne vatre i još zagonetnijih žudnji... Zarana su me opržile i proklinjale čežnje spram druge strane obale. Trebalo je dara i hrabrosti za preplivavanje rijeke... I znati nešto maštovitije »muljati« s riječima!

Zaljubio sam se u trećem razredu u Gordanu. Što mogu, imala je plave oči kao more, a plave pletenice kao konopčice za spašavanje potopljenih dječakovih želja. Ja više nisam sjedio u klupi uza zid. Franjo i ja zauzeli smo ponajbolje pozicije, kako bismo mogli okretati glavu i poglede na sve strane. Tako sam ja Gogu mogao gledati ispod oka, kriomice, ali i lukavo okretati glavom ustranu kako bih joj dao do znanja da baš nju gledam. Brzo bi obarala glavu, ali bi je isto tako brzo podizala tražeći moje oči. Uskoro su nas u razredu proglasili »zaljubljenim parom«... I počeli su i naglas pjevuckati: »Branko i Goga zaljubljeni par... aha, ahhhha...« Odnijela ih voda sjećanja! Svi smo bili zaljubljeni u nekoga. Netko je samo pokazivao više drskosti, a neka je samo slobodnije i raširenije otvarala svoje oči...

Dok kazujem ovakve retke o prvim »udarima«, upravo danas su mi navršene osamdesettri godine. Ne crvenim, dapače. Bolan sam od i zbog ljubavi. Upravo me je usred žeženog ljeta i virusnih oblaka ostavila osoba s kojom sam doživio petogodišnju istinsku ljubav. Zašto se usred ljeta najviše lome i događaju ljubavi? Šta ima to u ljetu nadkemijsko i magijsko što izluduje tijela, žudnje, preljube, pohote i koti duboku potrebu da voliš i budeš voljen? Svako je godišnje doba prevratničko i podarljivo i spremno za ljubav i voljenje! Ko da je proljeće nevinašce, a jesen i zima stidljivice i škrtarice emocija! Ma!

Pet godina smo se imali i voljeli. Jest da sam ja imao nešto ispod osamdeset kad smo se dogodili, a ona blizu četrdeset, ali ništa u prirodi nije neprirodno. Čak i ono tzv. nemoguće kad se dogodi... Ipak, bolno je biti ostavljen ljeti kad ljubav curi iz svakog stabla, iz svakog lista, ljiljana u dolu, u vodi i u zraku. Svaki je gubitak stres na svoj način. STRESOBAN još nisam izumio.

Ovu bol i patnju povezujem s djetinjstvom i Gogom. Jer i ona me je u četvrtom razredu ostavila i zaljubila se u drugog. Da li sam tog drugog mrzio? Jesam! Da li sam ga htio »razbiti«? Jesam! Kako je iz današnjeg vremena divno i lako pričati u ugaslim »porazima« i »osvetama« iz davnina! Sa smiješkom! Vrijeme je onda moglo »zaliječiti rane«, ali danas više nemam vremena za tera-

piju rana i gubitaka. Starost je isto neka vrst unaprijed izgubljenog djetinjstva. Podjetinjimo za Nemogućim. Poligon želja se proširi, a energija i snaga na tankom ledu. Al zar nisu pisci Moravia i Salinger imali ljubavi i brakove od po pedeset godina razlike! Da ne govorimo o Chaplinu! I tolikim drugima. To ne ublažava moju žalost... Velika ljetna tihost prirode koja me oplahuje trenutačno je melem patnji. Ili je još više produbljava? Opreke. Same opreke. Vascijeli život. I nikad jasnih »kemija« zašto se muškarac i žena pronalaze, leguriraju, i isto tako razilaze i tope kao svijeće na suncu i u hladovini življenja. Stari Čovječe, ti si samo slatkogorka tvar i saće stvoreni za sanjarije, iluzije i čežnje za Nedosegnutim. I djetinjstvo i mladost, u paraboli početnog i završnog trajanja, rođeni su i umiru u željama za Nemogućim... Iz plitke starosti zagazio sam iznenada u duboku. A u njoj se želje utrostručuju, a moći i energije spuštaju ka — nuli.

124

Stvarnost je ravnodušni padobran koji nas prizemljuje... Slomila mi je klijetke, nešto je još ostalo za disanje i preživljavanje... Sve najvažnije žene mog života, panično su me voljele i panično bježale od mene. Ljubomorni Demoni i mračni Anđeli su se pomiješali.

Idemo mi u djetinjstvo. Ono je tako toplo i neizdajstveno. Uvijek nam je vjerno. I kad nas peče, ožiljučuje. I onda kad je prepuno iskričavih, neugodnih, iznenađenja...

Kako su me tukli moji voljeni roditelji

Kaznu za razbijenu Titovu fotografiju morao sam odraditi i s roditeljima. Nisu me puno grdili, samo su mi oduzeli pračku (nakratko) i jednog mi sunčanog podneva rekli »neka svučem hlače i gaće«. Svukao sam. Otac je otišao u vrt i odlomio tanku grančicu dunje. (Ta zanimljiva i snažna voćka još uvijek je u našem virovitičkom vrtu i plodi onim zamamnim žutim »loptama«.)

Otac će: — Ti ga, Pepo (Josipa), drži za glavu, a ja ću za nogu.

Brat je gledao »gozbu« izdaleka.

Majka: — Ajde ga prvo ti.

Otac: — Ma daj ga prvo ti. Ja ću ga jače, tvoja ruka je slabija...

Majka: — Bolje će biti da ga ti jače, a ja poslije nježnije...

Otac: — Ma nemoj mu sad praštati... znaš što nas je sve moglo snaći da nije bilo mog Šace...

Majka: — Bog će mu to vratiti...

Otac: — Pusti sad Boga, opali ga, šta čekaš!

Majka: — Šaco je zbilja dobar čovjek. Moj Ličanin! Moje gore list.

Otac: — Ma šta sad tu vrdaš s Likom i lišćem! Šibni!

Majka: — Ma ja to nako, *sitila* se svoje Like... Nego daj ti potegni, bit će mi lakše. Mićo (bratu), oš ga ti držat?

Miće: — Aaaaa... žurim na ping-pong... dogovorio sam s dečkima.

I klisne.

Otac: — Ti vjeruješ u Boga, i znaš da je šiba izašla iz raja...

Majka: — Pa i ti malo vjeruješ u Boga... Nisi ti nikad bio bezvjernik.

I tako. Dok je moja gola guza sjala na suncu i već joj je postalo vruće od sunčevine, ja se, između njihova razgovora i dogovora, izvukoh iz ruku, na brzaka obučem hlače i klisnem za bratom.

— Idem i ja na ping-pong...

Mnogo, mnogo kasnije, kad je um već zagospodario nad instinktima, shvatio sam roditeljsku dvojbu, i tugu i ljubav spram golog malešnog tijela. To je bilo i njihovo meso, njihova koža. Njihova krv...

Nikada me moj otac i majka nisu tukli! Ne sjećam se čak ni one blagotvorne majčine pljuske, koje je, možda, i bilo. Ima li djetinjstva koje prođe bez takve, nježne, pljuske? Ima, ima... Znam očeve i majke koji su kaiševima do krvi tukli vlastitu djecu. Neka im bude (ne)oprošteno... Nisam siguran da su im to i njihova djeca zaboravila, pa i oprostila...

A odnekud mi je iz glave, ne znam kako i otkuda frcnula rečenica: »Mama, sjeti se što piše na onoj tvojoj kuhinjskoj krpi iznad šporeta!« A pisalo je: »Srce moje i tvoje u ljubavi stoje.« Ručni rad moje majke, a »umjetnički rad« sastojao se od dva, crvenom i plavom svilom, izvezena srca i dva cvijeta, ruža i tulipan. Obrubljeni žutim koncem i sve na bijeloj podlozi. Držala ga je u kuhinji cijeli život. Prala ga i čistila, i uvijek je ta »umjetnička« krpa izgledala kao da je, nu, danas postavljena na zid. Tog dana, kad su me »istukli«, ja sam se dosjetio da je jedno našiveno crveno srce tamo na zidu — i moje. Ne samo tatino... Bit će da je to bio početak mojem pisanju! Nisam čekao mamin odgovor, još sam brže klisnuo kroz dvorišna vrata. Dirnuo sam je u samo srce, bio sam siguran u to... Kasnije sam, kao odrastao, tu svoju dosjetku često koristio kad bih naljutio majku ili kad bi se ona naljutila na mene.

Nisam ni ja tukao svoje sinove.

Jesam. Priznajem.

Jednom Borisa: pljusnuo ga.

I jednom Filipa: izdevetao ga po turu.

Razlozi?

Davno, kad je Boris imao devet godina, povedoh ga na kratki izlet u Viroviticu. Bilo je obostranog veselja, Aleksa i Josipa se rastopiše od sreće. Nisu znali što bi mu sve dali i čim bi ga ponudili! Majka ga je stalno ljubila i gladila po onoj njegovoj lijepoj i bujnoj kosi. I češljala ga! Moj otac volio se šaliti. I ne sjećam se, danas, baš kakvu je točno šalu ponudio Borisu. Tek pamtim da mu je Boris »oštro« rekao: — Deda, ti se jedan seljak!

Lecnulo me nešto.

— Sine, jel' ti znaš šta je to seljak?

— Paaa... tata... mi to jedan drugome često govorimo u školi...

— E, vidiš, deda ti nije drug iz škole... deda ti je deda... pa mu se sad lijepo ispričaj...

Nije htio. Imao je i on svoj ponos za izgovorenu riječ.

— Nećeš?

Zanijekao je glavom...

I tada je moja sljepoća progovorila silom: opalio sam mu pljusku... I nikad više! Nikad! Nikad!...

Aleksa se naljutio na mene. S pravom... Nisam mu to nikada stigao priznati, a toliko puta mi je to bilo na vrhu jezika i sjećanja. Danas mu govorim da je bio u pravu, kad ga više nema, i kad mu se na zakoračaj približavam... Mada sam i majku i oca počesto znao, šalovito i veselkasto, podsjećati na njihov neuspjeli pokušaj šibovanja...

A ono, Filipu po dupetu?

Tu je stvar već malo ozbiljnija.

Deset mu je godina.

126

Živimo u zagrebačkom naselju Središće. Na drugom katu.

Stan nam je takav da gleda na dvije strane svijeta: istok — zapad. Deseterokatnica. Jedino prvi i drugi kat imaju hodnik dugačak gotovo sto metara. To je zapravo dugačak, urbani selski »ganjak«.

Toliko je otprilike dugačak i zaštitni zid, visine sedamdesetak centimetara.

Došao dječak iz škole. Bacio torbu i izletio na hodnik. Jadranka je na poslu. Vrata našeg hodnika, otvorena, gledaju u taj zaštitni zid. Najednom, užasan prizor.

Filip zajašio zid, polegao na njegov tanki rub, a rukama se drži za pregradni stup: strava, dubina, dolje desetak metara. Kamene ploče. Jeza.

Što da učinim?

Ako poviknem, ustrašit će se i past će dolje! Jao!

Iskustvo života i informacija zna poslužiti.

Primičem mu se i govorim:

— Budi miran, ja dolazim pa ću leći na zid iza tebe... Samo miruj i čekaj...

Prolazim kroz hodnik koji kao da je dug tisuću metara! Toliko je duga moja strepnja. Beskonačna... Već sam mu na pola metra blizine. Zgrabim ga objema rukama i skinem sa zida! Da li da plačem od sreće ili da ga izdupetam?

Što biste učinili vi, čitaoče?

Izdevetati ga dobro po turu!

To sam i učinio, da se sve prašilo!

Zapamtio je tu zgodu. I moj naknadni strah. I sreću.

Ali se ni danas, kad je i on otac jednog divnog superFrana, nikako ne može sjetiti da sam mu čestito isprašio dupe! Zanimljivo... (Isprašit ću ga danas, odraslom 37-godišnjaku, da ga podsjetim na davnu, pogibeljnu zgodu...)

I nikad ga, nikad, nikad više nisam nasilnički taknuo!

Pokušao sam još jednom, ali nisam uspio... Potrčao za njim, a on majstorski skočio kroz unutarnji balkon u drugu sobu, ja to isto pokušao, zapeo za prozorski okvir i — slavno pao! Filip se bacio u sretni i pobjednički dječjački smijeh. A onda i ja...

Nije to slabašna i loša uspomena. Taj moj neuspjio preskok, pad i zajednički smijeh. I rukovali smo se, i izljubili. I smijeh je pilula svakovrsnim nevoljama i porazima, ma bili ovi od većeg ili manjeg značenja, slabokrvnije ili vatrenije taštine... Nije li ono Aristotel govorio kako je »neprijatelja najbolje tući smijehom«!

Postoji i neko genetsko zrnje, veza, između moje praćke i Filipova zida. Izazvati sudbinu, ne uračunavajući posljedice?! Kao što nalazim i (s)rodstvenu nit između onog Borisova ponosa (neisprike dedi Aleksu) i mojih, kasnijih, emotivnih i čojstvenih vertikala. Vrag odnio i te zamučene vertikale, treba se ponekad znati i moći i ispričati! Svejedno tko kome: mlad starom i obratno.

Dorta Jagić

Putovanje jednim stanom

128 *Gdje putovati u doba korone? Tamo gdje se može putovati svakoga dana. Stanom. Ovaj je tekst nastao u vrijeme prije pandemije, kad me počela zanimati forma mikroputovanja, mikrogeografije svakodnevnog prostora. Putovanje stanom je introvertirano kretanje, istraživanje zatvorenoga, intimna prostora u kojem ljudi — uglavnom — misle da se ne putuje. A što se u stanu radi? Kreće se i zastaje kao i napolju. Gleda. Hoda, jede, sjedi i premješta.*

Kad se vratim s dugih šetnji po uleknućima i izbočinama sunčanoga grada, čeka me ravna, zavojita šetnja neobičnim stanom.

Spletom sretnih okolnosti ili, točnije, neke divne milosti, prostrani stan koji sam unajmila na nekoliko ljetnih mjeseci pravi je zgoditak. Na četvrtom je katu stare palače iz doba kasne renesanse. I još k tomu, nedaleko od Narodnoga trga. Već mu i predsooblje mošusno miriše na pustolovinu, škripav mu stari pod na prekomorski put. I unatrag i unaprijed u vrijeme.

Antikna kupaonica

Na tom putu — čini se — najvažnija je kupaonica. Ona je prva i posljednja postaja dana. Kupaonice su najčešće pune mirisne pare i filmske atmosfere. Nemilosrdno samotne ispovjedaonice. Većinom čame sredinom dana. A ostatak — budu nam malo hram, a malo utroba natopljena, nagravana znojem i prljavštinom krivnje preko dana. U njenoj smo utrobi kakvi se i rodimo i kakvi umremo. Goli, prašni i sami. Prvo u maternici, pa u jami.

* * *

U tom ljetnome stanu u centru morskoga grada kupaonica je otmjeno uređena, lijepa. Imitira potporanj antike. Drži se za naše vrijeme samo šarama naših

ručnika, četkica, sapuna, a brani se upadnim detaljima, korjenčićima staromodne, bakrene intime. Ova je kupaonica oblika staroga čajnika ili drevne koračnice. Dominira bijela kada koja je duboka i obla, maternična. Keramička koračnica nekog bića što se izleglo iz vlage, naglo naraslo i zauvijek, s plovkama, pobjeglo na opasnu slobodu. Recimo, preko glavnoga trga do rive s orguljama.

* * *

Nakon izleta na otok, preko kože mi se navukla umorna legura soli i znoja. Ulazim u kadu, pjevušim, smiruje me topli bijeli šum vode i pare. Čini mi se da sam sama, ali ne. Nisam. Netko me tvrdo i zeleno promatra. Boja pogleda je duboka zelena, takozvani viridijan. Samo su neke pločice kupaonice one otmjeno blijedo zelene, boja *eau de nil*. Dakle, sumpornom, prljavom vatrom rožnice nešto zuri u moje golo tijelo. Kao u trileru, okrenem se k zrcalu i u zaparenom kutu naletim na nacereeno lice, ugrađeno u stijenku kade.

Izbuljeno, nalik zelenom beskraj starih tamnica. Tako zamišljam boju zidova Piranesijevih »Imaginarnih zatvora«. Keramički grifon je, natekao i dobro uglavljen, tu kao lice svake izmučene podsvijesti. Ne znam, nalik mi je morskom krastavcu kojeg poljubila je ukleta žaba.

Odakle taj prljavi zmaj u eteričnom hramu čišćenja?

Zaključujem da ga je stanodavac, inače ljubitelj bizarnih starina, uzidao za ukras. Dakle, gazda je pan, strogi i pohotni satir-vladar. Procjenjuje i gleda ravno kroz svoju podsvijest.

* * *

A možda vlasnik stana za tog satira uopće ne zna. Recimo da je grifon u kadi polako nastajao poput plijesni, od raznih utjecaja; od vlage i otrovnih čakula što putuju kroz cijevi morskoga grada.

Razmišljam, u ovakvim lijepim i dramatičnim kadama umrle su bez po muke kći britanske kraljevske cvjećarke, i sav topljivi zemaljski prah crne pop kraljice Whitney, plave Dolores O’Riordan, pa da, i Brittany Murphy. Poplavjelo je tijelo lijepe indijske glumice Shridevi.

A grifon u kupaonicama dežura, u velu pare kuha smrt drevni tamničar.

Boss i narkodiler, *Killer clown*.

Starinski ormar

Puno je svakojakih ormara i ormarića u ovom stanu. Čak i neki u kuhinji, prepuni začina, izgledaju kao da su iz bajke. Što reći, pa svakome je poznata čarolija i utjeha starih ormara. Oni su drvena utočišta i deminutivi ideje skloništa, tople kuće. Arhetipi prolaza u onostrano, do svakakvih Narnija. Čak

su i makete filozofskih i umjetničkih samostana; Wittgenstein je nadahnuto pisao o ormaru svoga djetinjstva. Kad je vani kišno, i nikud ti se ne da, treba raskriliti tu utrobu, pa gurati maštu i prste u gustu kašu malih, prohujalih obiteljskih povijesti.

* * *

Osim vješalica koje su tanki smjerokazi sleglih ramena, zateklo nas je malo čega. Po stranicama ormara puno je mikrootisaka otišlih stanara. Po pregradama vijugaju crvotočine i nešto kao mrlje rastopljena šećera, jantar nekog tragičnog ljubavnoga karamela.

Izvana, stari ormar je hrapav. Djeluje odrješito, tvrdo, nalik je čvrstom kolaču od oraha. Doduše, posut mrvicama sivog praha. Perut starih, nepokretnih stvari.

* * *

130

Kad smo stigle u sunčani grad, sestri koja i kod kuće živi u tamnim slatkišima ustupila sam najstariju, sjenovitu sobu na kraju hodnika. Sobu s tim velikim ormarom što se diže odmah ispred kreveta. Razmišljam o ormaru, kao i o svim stvarima kad ih se ne gleda. Djeca pitaju — što rade predmeti kad ih se ne gleda? Ormar se, kad smo na izložbi ili u slastičarnici, vjerojatno preoblači u sestrinu preslanu haljinu s plaže. I laže joj poslije da nije.

Ormar se noću glasa kao samotna kornatska uvala, i mjesečina istanjena u riječnu trubu, u neki još nepronađeni noćni instrument. Pišti svoje male visokofrekventne melodije, muca ostarjele štruce i korice jezika staračkoga, dementnoga namještaja. Refrene dalmatinskih napjeva. Stari je ormar, sudeći po škripi, bio tajnom sobom za glazbene eksperimente. Svjedok dječjeg učenja nota, harmonije, odlazaka na komorne koncerte.

Otpuhnete su sada simfonije majčinih krznenih kaputa. Otpuhnete u velikim jatima k smetlištima. Utroba mu je sad prurušena u zamalo ništa, u suha drvena usta. Takva usta posred trbuha dobiju ribe kad im se izvadi utroba. Na dnu samo trunje iverice, stari plan grada, slomljena štoperica.

I sjene davnih lica. Sjene nosova–korneta s kapima sladoleda od vanilije.

* * *

Otvoriš li krila ormara u sumrak, onako slan i mokar nakon plaže, vrata zasviraju našeg a–a–a–a *Galeba* kao pokvareno violončelo. I izbací se zadnja ladicica kao isplažen jezik, kao vlažna špilja puna ledenih bisera i zimskoga tamjana. Sigurna sam da noću u njemu stvaraju državu i plaćaju poreze mali ljevoruki ljudi s peharčićima, vježbaju marš stonoge i mimohod anđela čuvara s izbljeddjele sličice s našvrlljaním datumom. U najnižim ladicama nataložile se pod čarapama stare planinarske iskaznice, knjižica štednje, upaljači, uprljan konac.

U ormaru bjesni tihi rat protiv moljaca; s prečke vise male mumije naftalina, one u ponoć jedu vrijeme. Odjeću čuvaju lavandom od usta vunoždera. Od sablasnih gaćokradica. Ako zažmiriš, vidiš da su obješene i mošusne, opojne Evine lokne, drevne egipatske *DNK* zavojnice i krckaju ticalima Escherovi mravi. I neonski se plave, jarko se, ultramarinski plave sve još nepostojeće stvari.

* * *

Stari ormar ujutro, prije odlaska na kavu kod samostana benediktinki, nalik je početku knjige Postanka. Sve je briznulo unutra. Ako te nema a želiš postati, razvijati se i ostati, tiho uđi u njega. Zaustavi tijelo. Zažmiri. Pričekaj.

* * *

Istina, ispod naših oćufanih deka u limenoj kutiji za bombone kriju se stare maslinove grančice, prašne krunice i požutjele svete sličice. Ali i svakojaki Darwinovi lažni ostaci. Školjke u pekmezu fosilnih ostataka njegove neuspjele vodozemne djece. Staklenke pune ugljika i bjelančevina. Nikada naraslo žito i vino, razlozi za uzoranu crnicu i glinu. Život u gradu na moru sapeto je blaženstvo. Ormar je ovdje dovezen iz sjevernih šuma.

U zabačenju futroli malog crnog kišobrana kiša kuha kontinentalne gradiće, nastaju neke nepostojeće Koprivnice, Humovi i Daruvari.

* * *

Na kraju ljeta, kad nam je s jako pocrnjelima i sretnim tijelima poći natrag na kopno, među potomke Huna i Vizigota, prvo vadimo odjeću iz ormara. Tek onda pospremamo kuhinju. Tada, kad izvadimo i zadnju košulju, u ormaru zazjapi mogućnost prijelaza u zemlju vila i dječjih prijestolja. Ormar napući dupla usta i otvori vrata do svijeta u kojem vriju i kipe novi paunski rajevi. S druge strane prolaza čekaju: začini, šareno perje i perle, kazuari, zlatne pustinja, krune, zvijezde, bunari, Tuarezi, dimenzijske pukotine, deve s četiri grbe, rubinima optočene ruke, jabuke i vino; veliki Rog svih stvari.

Stara svjetiljka diva

Nakon plesnog festivala, kina pod zvijezdama i jazza, dođe vrijeme za ključanje vanjskih vrata, gašenje svjetala i za knjigu u krevetu. Kuhinjski stol, stari dalmatinski djed izjeden crvotočinom, nema više posla. Radi samo visoka svjetiljka u spavaćoj sobi. I stoji i giba se. Ona je vrela jegulja od kovana željeza — na vrhu gori stotinu iglica četinjača. Zaštićen ugarak, žar. Baca svjetlo sve

do ruba blagovaonice. Iza je ono što zovu horizont događaja, ništavilo puno lonaca, tanjura i noževa.

Kako su mirni fenjeri te visoke sobne svjetiljke! Ničeg oštrog, opasnog u njima. Ništa od psovki susjeda u stanu ispod. Od tutnja ljetnih oluja.

Nježnost. Blag miris staroga duhana i damskog parfema na širmu. Takve lampe su dobrodošlost neke izmaštane, noćne Venecije. Starinsku sam svjetiljku, kupljenu u zabačenoj antikvarnici, postavila do uzglavlja. Kao svijećnjak-svjetionik.

* * *

Ne smije ih se doživljavati samorazumljivima. Ili gajiti nezahvalnost. Starinske lampe čuvaju nam sunčeve baklje za slučaj duge nesаницe. Naravno, zdravih sunčevih zraka po tamnim tundrama tugaljivog iskustva i čežnji nikada, nikada dosta. Zahvalna sam što je s prašnoga platna žutoga širma svih tih noći sipala kao šećer žuti snijeg svjetla. Ili, točnije, papar za juhu od ljetne sreće.

132

Njezin je stalak kao blago uperen kažiprst, kao nagovor na čitanje prije spavanja. Evo, lijeno čitam »Dobar dan, tugo«. Posve mladenačka, ljetna knjiga. Pa Desnicu. Pa poeziju, stare Ruse, neke dnevnike. A ona zasvijetli nad knjigama, kao prometni znak za gorke limune Cipra, naslov putopisa Lawrencea Durrella.

* * *

Večeras odlažem načas sve knjige, gledam tupo u lampu. U nju kao stvar-posebi, koja uporno blista. Bez uspona i padova, bez želja.

Večeras mi je slomljeno srce. Ne vraćaju mi se *SMS* poruke, one pune pogrbljenih upitnika. Kad ne pogledavam u mobitel, pokušavam čitati pjesme. Teško je. Kao odjednom narasla krila u patnji trzaja podzemne krtice. Krtica debela pod zemljom, u izdubljenoj rupi, gle, krilima zalepeće. Ali let je neće. Nebo bića koja nemaju krila neće. Svjetiljka stoji kao da dežura, moja medicinska sestra. Pazi na mene, čeka da otpatim svoje. Prestanem ležati gola na čavlima pokrivena dekom, usred ljeta. Usred grada punog sunca i cike.

Da, svjetiljka je slobodna, nema ništa osim svjetla. A ja zatrpana pod granama osušenih ljetnih dana, s poviješću grada i slavnim biografijama kraj uzglavlja. I pod brokatom preteških ljubavnih nada. S okoštanim talozima samoačke kave u isturenoj kosti brade.

A lampa kraj kreveta ima samo dugu crnu kičmu. Gore svijetleći žuti šešir od fine tkanine. Malo ili ništa organa. U njoj slobodno fijuče svjetlost.

Kad bolje pogledaš, pokraj tvoga položenog tijela stoji šutljiva i elegantna stara francuska dama. Zbog te smirenosti ženstvenija je od mene. Lijepa je poput plamenca, bdije nada mnom ta tiha ptica prokrvljena svjetlošću.

I ne čeka ništa.

Krevet pun povijesti i podsvijesti

Krevet u stanu je golem i kićen. Kao za kraljevnu na zrnu graška. Perine i čipkaste prostirke. Mogao bi na njega stati cijeli jedan bogat i zamršen svijet. Ovaj je ukrašeni krevet stari venecijanski balkon obasjan mjesecinom okrenut prema skliskim noćnim obzorima. Prostran i težak, srušen je lansirni toranj dana. Nevidljivim vrhom strši prema radio-postajama tisuću gradova–snova. Izmišljenih pustinjaških gradova, cyberpunk urbanih krajolika. Kovanim viti-cama hvata kao radarom i prenosi u sve cjevčice vena i likvor, u sporu krv i tijelo spavača. Čini mi se da je krv u ljetnome spavaču puna algica, planktona.

S cifrastog uzglavlja kreveta rune se, naravno, stari kristali od snova davnih snivača, na jastucima podstanara prije mene. Sanjam i njušim nešto slatkasto i teško. Nalik je pjenu trulih jabuka u šećeru i kiselina iz ranjenih pupkova starih i nesretnih ljubavnika.

Možda neka magma, nešto kao gorki sokovi nekog davnog razorena ljubavnoga gnijezda. Ispod madraca, iz podnih dasaka diže se stari povjetarac iz pohabanih papuča davnih poludjelih pralja i dadilja, pustolova i revolucionara.

Spavam i udišem te nespokojne priče. Ujutro gledam kroz poluotvorene škure u panoramu, budim se i pišem dugu, nespretnu pjesmu kraj prozora. Crveni gradski krovovi i zvonici.

Ali te neljudske, stabilne noge. Nepokretne. Čvrste i male noge kreveta nalik su na tijela radnika patuljaka, nekih koji su predugo spavali umorni od zahtjeva visina i neshvaćanja onih drukčijih.

Valjda svi mi koji živimo i radimo, pa onda odmaramo, pospani smo od parazita briga. Krevet je ona troma i divna posljednja, silazna stanica. Zadnja stanica gdje ne trebamo dokumente, biografiju i, da, noge. Svemirska stanica za levitaciju. Te nožice kreveta postaju naše prave noge; pouzdane, dežurne noćne noge što nečujno kloparaju ritam nekog transkontinentalnog vlaka.

133

Stari kovčeg

Kovčeg čeka odložen kraj masivnih ulaznih vrata. Nevoljko postaje dio namještaja, napadno sličan nekom manjem ormaru, ali onomu koji ima kotače, nožice da ode.

Kovčeg je jedan od najljepših predmeta koji postoje na svijetu. Možda i šire.

Iako tako izvana izgledaju, kovčezi nisu tvrdi i mrtvi. Niti su, ako ne putuju, tupi i prazni, školjke tame.

A osobito su lijepi oni koji su mnogo toga prošli s nama; kovčezi izgrebani, natučeni, stari. Kao iskusni ljudi. U njima je i kokoš i jaje, prva opća panorama. Osim na prvu svjetsku oguljenu koru banane, na Tanzaniju i Oman, na

Norvešku i Odesu, mirišu na sve prašine običnoga puta prema morskome gradu s pet bunara i sivo-plavu čađ juga.

* * *

I kad sam duže kući, i kad se ne spremam na put, ujutro se — na neki način — počinjem pakirati. *Kovčegirati* se. To je treperenje, titraj iznutra nakon tek popijene kave. Izdisanje para borovine sa zarasle staze u duboku šumu kraj sececijskog, napuštenog hotela.

* * *

134

Da se koncentriram na širinu života, na više perspektiva, silazim ujutro u kovčeg. U to zatišje i sklonište. Kovčeg, moj stan. Pažljivo slažem previše odjeće i stvari kao triješće za ogrjev. U maloj vatri najdražih i najnužnijih stvari sve pažljivo postavljene zamke našeg zapovjednog svijeta baš eto lako izgore. U trenu. Pa krenem.

Kovčeg je sitna a beskrajna kuća s puno tajnih soba. U pretincima krije moje davne odluke, raštrkana bijela stada raznih izbora, svu moju materijalnu i putničku esenciju. Sjećanja. One opstajuće i nekvarljive stvari. Osim sve četiri strane svijeta, u kovčegu je, u klupku čarape, moćna kinetička energija. Sila redukcije na голу istinu upotrebnih kvačica života, sve što trebamo kad bježimo i selimo. Njega i perone. Aerodrome i kolodvore.

* * *

Čudno, u smislu zasićenosti, kaže se u narodu »Pun mi te kufer.« Reci mi je, dragi.

Jer, meni je to divna rečenica. Zaručnička, ljubavna.

Monika Herceg

Ubio sam Almu

(monodrama za ansambl)

E.H. (35) koji je jučer iz pištolja brutalno ubio svoju suprugu Almu Kadić (34), uhapšen je nakon što je po izvršenju zločina pozvao policiju i kazao im: »Ubio sam Almu, idem da vidim dijete«.

135

S.K. (42) iz Novog Sada je u petak ujutro nazvao policiju i rekao kako misli da mu je žena mrtva, piše Blic. Policija je došla i vidjela da je D.K. (43) ubijena udarcem sjekirom po glavi. U trenutku ubojstva u stanu je bila i kći (5) koja je spavala u drugoj sobi. Očevid je u tijeku.

U obiteljskoj kući u Galižani nedaleko Pule, u subotu navečer muškarac je usmrtio ženu, nakon čega je i sebi pokušao oduzeti život, izvijestila je Policijska uprava istarska.

Neslužbeno se doznaje da je riječ o bivšim supružnicima 50-tih godina. Ubojstvo u obiteljskoj kući u Fažanskoj ulici u Galižani dogodilo se oko 18 sati, a policija je dojavu o tome zaprimila od njihove kćeri koja živi u istoj kući.

1. Je li vam tko rekao koliko ste lijepi

Nazepst će vam leđa, djeco.

Opet ne pazite.

Ako vas propuh ošine, boljet će vas bubrezi.

Ajde barem da navučesh tu majicu.

Preko bubrega samo. A?

Pa da mogu ostaviti prozor otvoren.

Pa da mogu ostaviti sve otvoreno.

Ostavite prozor otvoren.

Neizdrživo je ovih dana. Nikad dovoljno zraka. Nikad dovoljno.

Što ste jeli u školi za gablec? Jesu li vam dali dovoljno kruha? Znam ja kako oni rade, štede, vazda štede. Na vama, na djeci. Recite da bi još kruha, ako vam fali. Nemojte da ostanete gladni. Nemojte se sramiti. Jeste dobili koju ocjenu danas? Šta nije bilo ispitivanje iz hrvatskog? Kod tebe da. Nije te otvorila? Ajde dobro onda.

Ja nisam voljela ići u školu. Rekli su mi da nisam dovoljno pametna. Moji. Da šta će mi škola. Nije to za sve. Pa nisam ni završila. Ali vi morate. Vi ste moja pametna djeca.

136

Jedan iz matematike? Ma nema veze. Ispravit će se. Samo da sjedneš doma učiti kako treba.

Mora se to vježbati. Nema druge. Sjedneš i ako nema druge, vježbaš dok ne znaš napamet. A lako meni pričati, znam. Samo kažem što je dobro za vas.

Ne morate mi skrivati jedinice. Ma znate vi to. Uvijek mi sve kažete. Kažete, mama dobio sam jedan.

Znam da nisi učio.

Znam.

Znam zašto nisi učio, znam. Znam. Znam. Znam.

Opet je buka. Buka je nadglasala svijet. Buka je nadglasala beskralježnjake, prirodne brojeve, glagole, sve zakone ovog svijeta nadglasala je buka udarača, jedini zakon.

Znam da nisi mogla učiti. Znam.

Ta buka misao pred raspad ta kost koja se neprestano zabija u meso to meso koje zamišlja kako ipak nadilazi ovu stvarnost moj jezik koji tek sad zapravo shvaća slobodu jezika i koliko je bitno da je sve otvoreno da sav mrak uđe u nas da sam mrak izađe iz nas iz mene govore sve one govore govore vrište govore zašto smo pristali na taj mrak ili je on pristao na nas u svemu ovome nebitno je što moje tijelo zaista više ne pristaje na mene što sam napisana napisana sam samo sam jebeno napisana i pričam vam da utješim taj zrak koji

ulazi kroz otvoren prozor i to srce koje pumpa litre ljubavi dnevno nemojte dati da vam netko izreže to srce nemojte nikada pustiti blizu te oštrice

Buka. Toliko je buke da nisam sigurna kako da govorim.

Mahune. Za ručak danas mahune. Sutra. Opet mahune. Nemam što drugo skuhati. Meso se zapilo. Mlijeko se zapilo. Sve se propilo i ova kuća dobro da još stoji na nogama jer su joj svi temelji zapijeni, jer je iz nje sve izneseno i bačeno da gori i da ta vatra poslije proždire cijeli svijet.

Jest, sve je zapio.

Buka. Tijelo propada u sebe.

Opet razbijam tu tugu.

Pod sobom. U sebi. Ona razbija mene.

Opet ste trčali što dalje je moguće. Opet ste bježali.

Ali živa sam. Opet sam živa.

Ma nije jedinica ništa. Ispraviti ćete. Uvijek ispravite.

137

Znate da me sve zanima. Jeste li danas što čitali u školi? Ma znam da uvijek čitate, samo je li bila neka dobra priča? Nekad mi doma pročitate. Nešto iz čitanke. Ili lektire. Moja slova zapinju. Zapinju za moje tijelo. Znam da vas je sram. Mene koja zna premalo.

Je li kruh bio suh? Uvijek vam podvale suhe kruhove. Valjda misle da djeca ne kuže.

Je li vas zapalo mesa? Je li bilo žilavo? Je li vam bilo teško sjediti sve te sate? Zadaća, jesmo je dobro napisali? Već sam zaboravila, znate. Zaboravila sam sve ono s razlomcima. Ni povijesti se ne sjećam. Jesi pitala kako da se podijele razlomci? Znaš da smo se dogovorile da pitaš jer sam ja zaboravila. Ma objasniti će ti učiteljica, kuži onda da ne možete sve odjednom shvatiti.

Idete van s prijateljima? Ma bolje da niste uopće doma. Vani je druga vrsta buka, ona koje se i može preživjeti. Ali pazite. Ima svakakvih ljudi, znate. Svakakvih.

Jesu li dobri vaši prijatelji? Vjerujete im.

Ma djeca svima vjeruju. Čak i onima koji ih bole. To je najteže. Znati da volite čak i one koji vas toliko bole. Tako ih vjerno volite. Šutite. Grizete sebe vlastitim zubima jer volite. Neprestano. Hrdavo. Ali volite. Toliko da šutite. Šutite. Hrdate kao da neprestano stojite na kiši.

Samo to je bitno. Da niste sami. Ovako, kao ja. Da imate nekoga.

Da niste sami.

Nadam se da ste se zaljubili.

Još se sjećam tog osjećaja da letim. Kad pomislim da će trajati zauvijek to šarenilo i taj grč. Nijemost. Prepala sam se. Prepala sam se i kad ste došli. U početku vas nisam znala držati. Bojala sam se da ću vas strgati. Bojala sam se da ste tako krhki da će vas moje ruke slomiti. Nitko ne povjeruje u svijet dok svijet ne povjeruje u njega. Vi ste vjerovali u mene. Moje mlijeko. Moje tijelo. Moja leđa. Moje ruke. Moje usne.

138

Reći ćete mi, kad tad.
Mami uvijek sve kažete, jelda?

Predvidiva sam. Umorna sam. Ali od čega?
Od vječnosti? Od tišine? Od mira?
Od sebe.

Stalno vam mijenjam pelene, ali to sada je vječno sada, i dok vam mijenjam pelene, učim vas i pjevati i razgovaram s vama o prvom seksu. Sve je istovremeno. Promiješano. Ja sam promiješana. Zapela. Ovdje je tako, homogeno. Vi gugućete i smijete se po prvi put dok lamatate nogicama, učite hodati, šaljete me u pičku materinu jer sam vam zabranila izlaske i izgovarate svoje prvo mama. Svoje prvo kaka. Mama, mrzim te. Mama, ti si sve kriva. Mama, zašto se ne maknemo? Mama, kako možeš samo na sve to šutjeti? Mama, slaba si. Mama, ne znam više kako da ti pomognem. Kako da nam pomognem.

Govorite prve rečenice. Pa brojite do deset. Dvadeset. Odjednom znate i koliko je dva plus tri. Reći nešto na nekom drugom jeziku. Šminka. Lopta. Potukao si se. Netko je nešto krivo rekao. Nisi znao suspregnuti šaku. Naravno da nisi.

Sve je istovremeno. Ima dana kada nisam više sigurna. Ni gdje sam. Jesam li zaista tu?
I gdje je tu?
Gdje sam?

Tijelo, jednom kad ode, pokušava dohvatiti život na sve načine. Ovdje je naporno biti svaki dan, ali ne mogu otići dalje. Uvijek sam u ovoj sobi, s vama, s vašim buđenjima, odlascima u školu, dolascima. Trpim život onako kako sam ga trebala trpjeti prije, da bude smrtno dosadan i ne znam koja je svrha takvog života poslije smrti. Jesam li ga ja sama ovako iskonstruirala? Da živim napokon mirno. Da svaki dan provodim u bijeloj sobi ničega? Da napokon ne osjećam kako tijelo može povrijediti tijelo. Čemu da lažem? Da nisam htjela biti ovdje? Jesam. Svaku bih se vječnost vratila vama.

Gdje ste? Jel škola već završila?
Što ste danas naučili?

Je li vam tko rekao koliko ste lijepi?

Je li vam itko rekao koliko ste dobri? Jaki. Pametni. Koliko je veliko vaše srce kad me pitate kako sam i kad kažete da ćete sad vi oprati to suđe. Taj pod. Tu tišinu koja se prosula i ljepljivi su i zidovi i podovi, i ja sam ljepljiva. Zašto šutiš, mama?

139

Ne mogu vam reći, ili vam ne znam reći da ponekad riječi u grlu zapnu kao bodeži i da naprosto ne mogu izaći, ako me neće ubiti. Od svih stvari svijeta, da me ubiju riječi.

Od svih stvari.

Zar da lažem da bih radije bila igdje drugdje nego ovdje?

Ne, ovo je moj privatni raj i moj privatni pakao. Sigurno je tako oduvijek i zamišljeno. Kada nas nema, tamo smo gdje smo i dalje najnemoćniji. Ipak, želimo ostati.

Želim da čitamo tu slikovnicu još sto puta. Želim da još sto puta otpjevamo onu pjesmicu. Želim vas podragati po glavi i reći da vas volim. Još toliko puta dok naprosto ne izbljedim. Osim tako zaista ne postoji vječnost?

Postoji li?

Može li jedno mjesto istrpjeti toliko ljubavi?

Može li?

Tužna sam.

Iako ne znam što znači kad kažem tužna sam.

Nikad to prije u životu nisam govorila.

Tužna.

Tužna sam.
Toliko sam tužna.

Jesmo li smjeli biti tužni?

Bila sam uplašena. To jesam.
Sve mi je izgledalo besmisleno.
Tužna. Ja nisam bila tužna.
Tužna je riječ za neke fine žene.
Ja sam bila sjebana.
Toliko sam bila sjebana
da je zaista bilo malo trenutaka
kad jesam postojala.

140

koliko sam puta rekla da se zidovi ljušte u moje tijelo i da sam samo kreč koji sakriva one najružnije pukotine a pukotina je najviše ostalo na vama i slijevam se sad u sve što sam prešutjela ja sam to prešućeno ja sam taj tumor ja sam to što izrasta iz ove sobe i guši nas

pregledavam koliko noć ima izraslina i koja od njih je moje crnilo moj maligni bijes moje ništavilo mrzim se sve što znam dobro raditi jest mrziti sebe tako sustavno i iskreno da nikad nisam ni povjerovala da imam šanse

Mrzim se.
Znam da sam trebala reći nekome. Trebala sam pokušati. Napokon u
mojoj je
glavi cijeli planet i pametna sam za sve milijarde žena.
Sve one, sve ja.
Iste, bezbojne. Krvave.
Istinite.
Umorne.
Sjebane.
Beznadno je. Ionako je sve beznadno.
Barem sada.
Ili sanjam? Je li to moguće?
Da je ova navodna vječnost samo još jedna noćna mora?

Treba li ovaj stol baš biti tu? Trebam li ga premjestiti? Niste li već prerasli te stolove? Nismo li ih bacili? Možda sam umislila. To su oni mali stolovi. Vi ste

već veliki. Skoro odrasli. Šta ću s tim stolovima? Trebam li ih kome dati? Šta ako ste ipak maleni? Tamo smo uvijek crtali. Svatko za svoj stol.

Što si to nacrtao?

Tebe, mama, vidiš? Ovo ti je glava. Ovo su ti ruke, da. Ovo tu su tvoje noge. Ali imaš i haljinu. To je ovo preko svega. I sunce. Tu. Imaš i sunce, mama. Veliko, pusto, vruće, masivno sunce koje neprestano proizvodi tu svjetlost.

Spavate tako mirno.

Ponekad imam osjećaj da biste sve prespavali.

Da se svijet urušava.

Da nas probudi neka neočekivana katastrofa.

Nekoliko se puta dogodilo, nešto bi strašno tresnulo, prozor radi propuha ili vrata, ali vi biste ležali kao da ništa nije došlo do vašeg sna. Ne biste se čak ni trznuli. Ponekad bih vas pitala što ste sanjali. Ali niste se sjećali.

141

Uvijek ste tako spavali.

Čak i kad je buka razbijala svijet, a krhotine su padale po svima nama.

Kad je buka nadglasavala sav razum.

Trudila sam se.

Da ne plačem.

Da ne vrištim.

Da ne bolim.

Najviše sam se trudila da ne bolim.

Ti si jaka. Ti si stijena. Ti si nevidljiva. Ti si kamena. Ti si jača od toga da povraćaš svu svoju bol na bilo koga. Ti si jača od toga da boliš one koje voliš.

Trudila sam se biti nečujna,

kisela tišina

na koju se spuštaju rojevi udaraca.

Htjela sam vikati. Jesam.

Možda bi tako bilo lakše.

Možda bi netko ranije čuo.

Ali vi spavate. Tako lijepo spavate.

I mene je sram.

Toliko me je sram.

Da sam dopustila
da netko digne tu ruku.
Opet.
Na mene.

I vi spavate.

Tko sam ja da ukradem taj mir?
Spavate.
To je bio moj jedini spas.
Vi spavate.
Svijet može opstati, naizgled.
Može.
Ako ja šutim.
Ako ja šutim.
Ako ja šutim.

Ili ste se pravili.

Jeste li se pravili da spavate?

Jeste li se pravili da spavate dok sam vrištala?

Ali trudila sam se vrištati u sebe.
Uvijek u sebe.
Da vas ne probudim.

Gutala sam svoj vrisak.
Tijelo bi eksplodiralo.
Tijelo bi se sasulo.
Tijelo bi se rasprskalo po zidu.

Ali ja sam šutjela. Vikala sam u sebe.
Grizla svoja usta i svoje usne.
Vrištala svim svojim organima.
I šutjela.
Šutjela.
Tako dobro šutjela
da sam postala zid
u koji sam udarana.

Zid.

Zid.

Zid.

2. *Tata se samo šali*

djeca su gore spavala
mislila sam
ma neće ništa
djeca su tu
barem djecu nikad nije dirao
rekla je
mama idemo
rekla je to toliko puta
da sam mislila da svijet može
uskrsnuti u toj riječi
idemo
idemo
idemo

143

djeca su gore spavala
kad mi je ovdje završio metak
ili je to bio nož
ili sjekira
ili ne
ne znam
bio je to planet zaguran u moje tijelo
i ono više nije imalo mjesta
za postojanje
ne gledajte
ne
ne
ne

je li bio metak ili nož

ne sjećam se više zapravo

metak nož nož metak
metak nož nož metak
metak nož sjekira sjekira
nož metak metak sjekira
ma tko bi ti dao pištolj

sjekira nož
nož sjekira

nisam sigurna na kojem mjestu
zaista umremo
je li to bilo
nakon prvog šamara
nakon drugog šamara
nakon što si me uhvatio
pred njima za kosu
rekao da mi jebeš mater
da sam ja tvoja žena

tvoja
žena
tvoja

tvoja je žena

gutala tvoju šaku

tvoja je žena pljuvala krv noseći tvoju djecu tvoja je žena izgovarala molitve svim bogovima tražila da prestaneš plakala i molila te na koljenima sam te preklinjala da me makar ne tučeš pred njima da me ne rastvaraš pred njima da me ne tjeraš da budem slaba i da oni misle da je ovo svijet koji čeka ja sam šutjela dok si u mene gurao sav svoj bijes i molila sam se da nikad ne pomisliš da ga predaš i njima

otkuda je bio taj tvoj bijes kako je najednom ispuzao iz tebe nisam to razumjela prvo je bila nježnost kontrola ali nježnost i kasnije u jednom trenutku ja sam bila na podu i pljuvala krv i pomislila sam ovo je možda sad taj trenutak tvoje slabosti nije ti lako znam da ti nije lako i onda sam opet pljuvala krv gutala pljuvala gutala i moje modro tijelo prestalo je brojati da bi na kraju prestalo i postojati

želim te mrziti
zaista to želim

želim da oni znaju da ovo zaista nije taj svijet
koji ih mora čekati

svijet nije rana
svijet nije rupa
svijet nije krv
svijet nije bol
nije nije nije
svijet nije blato
svijet nije crnilo
svijet nije taj mrak
svijet nije beskonačna noć
i nije ta bol
i nije ta tuga
svijet zaista nije samo ta jebena rana
ne može biti

145

nije nije zaista nije

htjeli smo trebali smo otići zašto nisam bila hrabrija zašto sam čekala i
čekala i čekala

čekala sam da jedna noć postane preduga
čekala sam da postanem hrabrija
već sutra osjetila bih
sutra će biti drugačije
bit ću hrabrija
sutra ću mu reći
ne neću mu ništa reći
samo ćemo otići
ali što ako mi ne da vas uzmem
što ako mi vas uzme
prijetio je

toliko si puta rekao
da idem
ali ćeš mi njih uzeti

i neću ih nikada više vidjeti
neću ih dodirnuti
nikada više
čuješ li nikada više
nećeš vidjeti svoju djecu
kurvo prokleta
samo odi odi
idi šta čekaš
ostat ću bez njih
za to ćeš se pobrinuti

i kuda
kuda ću

146

znao si da nemam kuda
znao si da ne znam kuda

zid koji sam postala
nije se mogao pomaknuti

mama idemo znam ljubavi ići ćemo mama mama mama bože kako
ću vam sada reći koliko vas volim ako sam ovako otišla tko će vam reći koliko
vas volim tko će vam ikada više reći da vas voli

tvoja je žena gutala sav tvoj mrak
mislila sam ljudi se mijenjaju
mislila sam ovo je jedanput
mislila sam ma ovo je samo dvaput
mislila sam neće ovako biti uvijek
sada nisi dobro
rekao si neću više
pa opet
pa neću više
pa opet
rekao si oprost
jesi rekao si oprost
oprosti
pa udario
pa opet rekao
oprosti

pa gledao kako se savija po podu noć koja samo što nije postala zemlja
disala sam teško

gledao si me uzeo moju glavu i vikao da sam ja kriva kriva sam kriva sam
ti nisi ovo čudovište

ti nisi to čudovište
ja sam te tim napravila
ja sam te neprestano izazivala
ja sam to izvukla iz tebe
ja sam to tražila
jesam
ja
ja
ja

tvoja
jesam tvoja sam
tvoja
tvoja
i šta s tim
tvoja

147

izvuci mi rebro po rebro
potrgaj mi ruku po ruku
evo ti
evo ti
trgaj

trgaj!

tko će ih sačekati kad dođu iz škole
tko će im pomoći složiti stvari za sutra
tko će im oprati odjeću
tko će im dati večeru
tko će s njima pogledati taj film
koji je možda ipak prenasilan za njihovu dob
ali oni su ozbiljna i pametna djeca

tko će im reći da ja ovo samo krv
samo krv

samo smrt
ništa strašno
samo krv
i jedan ni po čemu značajan kraj

jesi li se zapitao tko će ih okupati
tko će ih počesljati
tko će im reći
da je lako otrpjeti udarce
da je teško nastaviti živjeti

jesi mene pitao
jebem ti mater
koliko sam puta htjela otići
znaš li koliko sam puta držala taj nož
na zapešću
koliko puta
sam gledala u taj odraz u ogledalu i shvaćala
da ja nisam od onih koji odu
čak ni kad je pametno otići
nitko me to nije naučio
otići na vrijeme
otići na vrijeme

tko će njih naučiti otići
na vrijeme

ja sam imala muda ostati
ili ja nisam imala muda otići
i rekla sam za njih
za njih
i lagala
za njih
sam trebala otići
za njih smo trebali otići
ali kako
ali kuda
kad sam znala samo te zidove
i sve izvan bilo je toliko strašno

čak i strašnije od udaraca
koje očekuješ

tko će ih pokrivati
tko će ih nahraniti
tko će im reći
da svijet ne živi samo u ovakvim ranama
tko će ih poljubiti
tko će im reći da ih voli
da su pametni dobri da su predivni

tko će izgovoriti da si seronja
i da te ne moraju voljeti
ne ne ne morate voljeti
one koji vam nanose zlo
ne morate voljeti
one koji vas ne znaju voljeti
ljubav nije mrak
ljubav nije hrđa
ljubav
je sve
osim toga

i hoćemo
hoćemo
otići ćemo
uskoro
hoćemo
svi zajedno

idemo mama
mama
idemo
mama

mama
idemo
gdje da idemo
toliko sam im puta htjela reći
gdje gdje nemamo gdje

kako da im kažem
da ne znam gdje se može otići
i kako
kako
kako

gdje da idemo
naći će me
gdje

ne gledajte
ovo je samo krv

150

krv
oprati će se
oprati će se

tata se samo šali
tata se opet šali
ne misli on tako
dobar je otac
jest
dobar je otac
on vas hrani i oblači
bez njega bismo bili gladni
bez njega bismo bili žedni
bez njega bismo bili sigurni i sretni
i sve ovo ne bi bio stalan strah
stalan rat

idemo
mama
mama idemo

i što sam trebala kad si mi rekao
da sam kurva
neću šutjeti
što sam trebala kad si kćeri rekao
nemoj biti takva kurvetina

i zamahnuo rukom
i da nisam stavila svoje lice
ispred njenoga

neću šutjeti

i ja tebe volim, sunce moje
jesi, jesi ti si moje sunce
vi ste moja duša

idemo mama
znam ljubavi ići ćemo
ići ćemo

tko će im reći koliko je velik taj ponor između tko im izgovara da ih voli
tko ih voli i koliko je već sad prošlo tko će im reći da život nije krv i da sve to
ionako raznosi voda plačite djeco suze će nas očistiti mama ne plače koliko sam
vam puta rekla da je sve u redu mama ne plače

ali trebala sam vam reći da plačem i da je dobro neka voda ispire pogotovo
slana voda ta voda koju smo sanjali pobjeći ćemo mama na more ćemo pobjeći
i kupat ćemo se svaki dan koliko sam puta rekla susjedima ma sve je samo
nesporazum znate

i ta masnica
i ta slomljena ruka
i to slomljeno rebro
i ta oštećena jetra
i taj sjebani život

a trebala sam reći plačem plačem plačite i vi nemojte dati da vas bijes
pojede nemojte dati da vas iznutra razbije to šaketanje plačite plačite dok ne
presušite i onda opet plačite

3. Ovo tijelo, to nisam ja

Ovo tijelo, to nisam ja.
Ja sam ptica.
Ja sam riječ.

Ja sam skok.
 Početak prve stanice.
 Ja sam pjesma.
 Izmišljena sam. Očekivana sam.
 Preiskrena sam. Ja sam trebala znati ustati.
 Trebala sam otići. Trebala sam se vratiti.
 Trebala sam tebi vratiti. Ja sam preslaba.
 Početkom jeseni, uvijek me zaboli srce kao da nešto u meni eksplodira.
 Nešto se pomakne.

Zvijezde. Zamisli, odavde možemo vidjeti toliko dalekih svjetova. Zvijezde su jedine koje znaju pretvarati manje elemente u veće elemente i time kroz veliki svemirski mrak šalju svjetlost i toplinu. One su kao velike svemirske majke. Ne razaraju, poput nas, a daju svima uvjete za život. Kad su i razorne, na kraju svog života, iza sebe ostave novi početak. Zamisli, jedna eksplozija zvijezde može osvijetliti cijelu galaksiju, a nakon nje na tom istom mjestu često se rodi nova zvijezda. Tako je i naše Sunce dijete neke starije, velike zvijezde. Mi također. Sve što jesmo, svi naši elementi došli su od nje.

Ovo ime, to nisam ja. Ja sam sve riječi odjednom. Dolutala iz glasnog svemira.

Ja sam postotak svijeta koji se ujutro raznježi kad ugleda svoju djecu.
 Ja sam njihova umnožena ljubav.
 Ja sam pokušaj da se rastvorimo svi. Čuješ li?
 Ja sam trebala prihvatiti ovu nemoć
 i reći sama sebi da mogu napokon ipak zavoljeti sve to, svoje,
 kao što sam i njih voljela.

Moraš se voljeti.

Moraš znati koliko su tvoje ruke, tvoje noge, tvoje dlake, tvoje dugi nos,
 tvoje strije, koliko su tvoje i nebitne. Ono što kucka u tebi jedino je što nas
 može spasiti.

Koga sam mogla voljeti ako nisam sebe?
 Jesam li to propustila?

Reći sebi da se volim.

Da sam lijepa.

Da sam pametna.

Da je u redu.

Ako ne znam matematiku.

Ako ne razumijem strani jezik.

Da je u redu, ako dobijem dva.

U redu je, zaista jest.

Sve je u redu.

Da je u redu ako pobjegnem kad me netko želi udariti.

Da je nekad najhrabrije otići.

Ne biti pristojan. Ne trpjeti. Ne čekati.

Nego reći ne.

I otići.

Pobjeći.

Otići.

153

Nisam brojka, ja nisam jebena brojka. Ali sustav me učinio brojem. Sustav se potrudio da na svaki moj bijeg reagira šakama. Sustav me ubio. Sustav je njegov pomagač. Sustav. Zakon. Sustav. Zakon. Sustav ne daje mogućnosti. Sustav ne daje priliku. Sustav ne daje zaštitu. Ako nešto kažete, sustav kaže da lažete i da je na vama da trpite svoje batine. Trpi! Trpi!

Ja sam sustav i ja sam tvoj bog, i ja ti zapovijedam da trpiš. Jer ti ne mogu i ne želim pomoći. Ne tražim način kako da umanjim nasilje. Ja ga proizvodim. Jer samo nasilje omogućuje stalno stanje straha, a uplašenima je lakše vladati. Ja želim tvoju žrtvu. Želim tvoju nemoć. Na kraju, kad i odeš, tvoja smrt je samo kratkotrajna vijest u crnoj kronici. Tvoj ubojica je nekoliko godina iza mojih rešetaka. A tvoja djeca ulaze u Sustav. Moj Sustav. Koji će im opet pokazati što je nemoć. I da nikome, nikome tu nema spasa.

Ja nisam ovo tijelo. Ja sam sva tijela.

Ja sam svaka rana.

Ja sam sve mi.

Ja sam šum koji se generira pulsiranjem svih mojih stanica.
Ja sam nepismeno srce.

Ali sam srce koje može preraditi svaki svijet i napraviti ga cijelim.

Ja sam srce koje zaista može voljeti.

Iskreno, duboko, potpuno.

To sam. Srce. Poderano. Raščupano. Dlakavo.

Izmišljeno srce.

Tko će te voljeti, ako se ti nećeš voljeti?

154

Tko će reći da je dosta?

Tko će otići na vrijeme, ako ti nećeš otići?

Ovo nije krv.

Nije. Nije.

Ovo je samoobrana.

Ovo je pokušaj da nas uvjerim.

Da smo stvarni.

Da imamo izbora.

Ovo je pokušaj da nas lažem.

Da možemo bolje.

Drugačije.

Ovo tijelo, to zaista nisam ja.

Ja nisam bila unutra kada je provaljeno.

Ja sam pokušala pobjeći kada
su unutra nahrupili provalnici.

Ja sam držala vrata toliko dugo dok mi nisu ruke počele trnuti.

Onda sam rekla da više ne mogu.
Onda sam dugo plakala.

Onda sam shvatila koliko je teško bilo
držati uvijek ruke spremne da nešto zaustave.
Koliko sam umorna.

Koliko sam jebeno umorna.

Volim li se?

Mogu li se više ikada voljeti?

Jesi li se ti ikada voljela?

Jesi li?

155

Kad navale u mene sve te gomile, taj mravinjak prstiju, kad osjetim koliko sam prljava, kad se sjetim. Udarci prljaju tijelo. Zato se nisam mogla voljeti. Udarci prljaju srce. Godinama nisam pogledala svoj odraz iz ogledala.

Što ako tamo bude netko tko će me ipak voljeti?

Nitko me nije učio.
Da tijelo nije vreća za udarce.
Da ništa nije grešnije nego pustiti
nekoga da te neprestano gazi.
Nitko me nije učio da ljubav ne smije boljeti.
Da pobjegnem na vrijeme.
Da onaj koji voli i poštuje.
Da je ljubav nešto toliko drugačije
od bilo čega ružnoga.
Toliko dalje.

Ljubav zaista ne smije boljeti.

Je li tome cijena usamljenost?
Pristajati samo na one prave vrste ljubavi?

Je li sve ovo cijena toga da sam toliko očajno htjela da me netko voli
da me na kraju upravo
ta lažna ljubav sabila
u jednu prokletu točku?

Volim svoje ruke.
Volim ih.
One nose djecu.
Volim ovaj glas.
On im može govoriti stotine priča.
Volim što sam jaka.

Što sam toliko jaka da sam mu jebala mater
iako sam znala da sam sama
i da će svi šutjeti
da nitko nikada neće pomoći
da nitko nikada neće progovoriti
dok jednom
ne bude kasno

Volim što nisam šutjela.
Volim i što sam šutjela.
Kada ste spavali.
Što sam mu vraćala barem riječima
kad vas nije bilo.

Sad volim
svoje sitne usne.
Svoj veliki nos.
Svoju sitnu pičku.
Svoje debele noge.
I neravnine na trbuhu.
Njih najviše.
I svoju smrt.
Ljepšu od cijelog svog života.

Tijelo može trpjeti. Tijelo se savija kao pruće, njegove kosti kao malene šibe pucketaju. O, kako su pucketale moje kosti. Kako su samo glasno pucketale kada bi im prilazio.

Šutjele su kosti, prije svega. Čak i kad su bile slomljene.

Više se ne sjećam ni tvoga lica.
Zamisli, toliko godina braka, a ja sam te izbrisala, toliko efikasno da je ostala samo mrlja.

Ne sjećam se ni kakve si ruke imao.
Ne sjećam se ni tvoga glasa.
Ni tvoje šake. Nestao si.
Nestao si kao da nikad nisi bio stvaran.
Ostala je samo ta lokva krvi.
Ti si ta ljepljiva tekućina koju sanjam.
Nisi ništa više od toga.
Ja sam te pustila iz tvog tijela.
Ja sam te oslobodila tebe.

Ovo tijelo, to nisam ja.

157

Ja sam ono što će ostati kad sve istrune u ovoj samotnosti.
Ja sam ono što će ostati kad se moje ime ispljuje.
Ja sam ono što će niknuti iz dnevnih novina
kad nestane ona vijest
da je ubojica među njima.
Da je on taj uzoran muž i otac, dobar muž i otac.
A ja sam bila lajava. Ja sam bila problematična.
Ja nisam znala šutjeti. Kurvetina.

smijem li vam sada reći da će biti dobro? imam li to pravo uopće imam li pravo ikada više išta reći nakon što sam toliko šutjela ali odavde sada vidim da je toliko života i toliko mogućnosti kojima možete pripadati vi niste moja djeca vi ste svoja djeca niknula usprkos tim stisnutim šakama vi ste taj svijet koji treba dočekati vi ste to svjetlo i vjetar je i zima je pokrijte se djeco

leđa će vam opet nazepsti

tu je mama
ne brinite
mama je tu
tu sam

Ljiljana Filipović

Smrt u kavani

158 Prvo je njezino pismo Z. M., profesor sociologije na jednoj višoj školi, primio upravo kad je počeo raditi. Na početku radnog staža, nadobudan, sa željom da što više toga pruži svojim studentima kompilirao je različita područja i predavao je ne samo sociologiju nego su se tu spleli i Grimmelshausen, Spinoza, njega je obožavao, Strindberg, Bergman, stari glazbeni majstori ... ma tko god mu je uletio u ruke. To je uglavnom zbunjivalo studente koji su od predavanja pamtili nevažne pojedinosti koje su im se dopadale iz nekog njihovog razloga, rado ga slušali, ali za ispit nisu znali što bi trebali pripremiti. Naučiti. No bio je poštovan i omiljen profesor premda mu je to što nije bio osobito strog umanjivalo vrijednost. Živio je sam. Imao je dugu i bolnu ljubavnu vezu koja je okrenula leđa profesorskoj plaći, umišljenom ugledu, polunamještenom i oronulom stanu i nakon velike studentske ljubavi, fino se situirala. Tako je to bilo s profesorom Z. M. kad je stiglo pismo.

Dragi profesore,

Ne poznajete me, i žao mi je da Vam pišem ovako anonimno i time prostački, ali to što me ne znate olakšava mi pisanje. Jednostavno želim neku nedodirljivu vezu, utjehu u nepoznatome. Pismo možete i baciti. Nepročitano. To ionako nikad neću doznati.

Pisat ću Vam sutra.

Međutim ni sutra, ni prekosutra, ni sljedeći tjedan, pa ni za mjesec dana, pismo se nije pojavilo. Profesor je zaključio da se radi o šali njegovih studenata. A možda i studentica. Na pismo je zaboravio.

Godine su prolazile. Sve je kasnije dolazio na nastavu i ranije završavao. Predavanja su mu još uvijek bila zanimljiva ali automatizirana. Pa sve je to već po ne zna ni sam koji put ponovio. Spremao je doktorat ali to se razvuklo kao

kauguma. Izgubio je tako i volju za temu koja ga je godinama zaokupljala — sociološki aspekti u europskom filmu pedesetih godina. Sve mu je to dojadilo i postalo nezanimljivo, iako je već imao dovoljno materijala. Trebalo ga je samo srediti. Posložiti. Nije imao volje. Povlačio se po samačkim šetnjama, stupio u još jednu neuspješnu vezu i tada sasvim odustao od romantike. Eto tako je proteklo desetak godina. I onda je stiglo drugo pismo.

Dragi profesore,

Ne znam jesam li sanjala, ili sam mislila da ću to učiniti, pa nisam, ili sam uistinu napravila. Jesam li Vam prije desetak godina poslala jedno pismo u kojem sam izjavila da ću Vam pisati svaki dan? U svakom slučaju, ako to nisam napravila onda to sada radim, i valjda ću zapamtiti da sam to i učinila. Deset godina. Melodramatično. Još uvijek djelujete kao napušteni pas. Ispričavam se ako je to slučajno i istina. Ništa ne znam o Vašem životu, osim što Vas vidam stalno samog, u kazalištu, na koncertima, u kinoteci ... Ne sjećam se što sam Vam, ako sam, pisala prije deset godina, ali razmišljajući o tom razdoblju ne može se ništa osobito o njemu reći, osim da je to uobičajeni smiješan i mučan život. Znam da bi bilo pristojno da se predstavim, ali nemam hrabrosti. Mislim, i bojim se, da bi Vas taj način upoznavanja odbio, a i da možda baš ne bismo znali što bismo započeli s našim novim prijateljstvom. Volim Vas dizati na svoje pija-destale i držati za osobu koja možda niste. Ispričavam se.

Zašto ne doktorirate? To bi me radovalo. Ovaj put Vam neću reći, pisat ću sutra. Reći ću, možda ću Vam jednom ponovno pisati.

Profesor Z. M. je nekoliko puta pročitao to pismo. Prvi ga put uopće nije shvatio. Zatim ga je razumio. Iznenadeno je ustanovio da se sjeća prvog pisma, i to mu se učinilo gotovo nekim znakom. Tada ga je počelo mučiti tko je to mogao napisati. Očito više nije studentica ili student, ili ne daj Bože kolega. Stresao se pri pomisli da možda ništa ne zna o sebi. Ali može biti i bilo koja njemu nepoznata žena. Tu i tamo je održavao javna predavanja, malo i objavljivao... Hodao je ulicama i zagledao se u lica ne bi li u njima prepoznao pismo. Češće se brijao, počeo razmišljati o svome odijevanju pa i prelistavati svoje papire. Čitajući ih zaboravio je na pismo i za godinu dana doktorirao. Sljedeći dan stiglo kratko pisamce:

Čestitam.

Profesor ponovno u početku nije shvatio o čemu se radi, a kad se dosjetio bilo mu je lijepo i ugodno, jer zapravo druge moguće tople i prave čestitke nekoga koga voli i nije bilo. Nedavno mu je nesretno poginuo čak i kanarinac. Njegovi roditelji baš i nisu marili za taj doktorat: — Sebi radiš sine.

I tako je pisamce jedino bilo uistinu živo. Prava čestitka. Jedina toplina oko srca. Sjeo je i držeći ga u ruci proveo nekoliko sati. Svaki je dan od tada grozničavo otvarao sandučić za pisma. Počeo se i više truditi na predavanjima. A onda jedan dan... nakon gotovo desetak godina...

Dragi moj profesore,

Vrlo sam nesretna. Nije se ništa osobito dogodilo, uobičajeno potonuće. Kako je dobro da se ne poznajemo. To Vam se inače ne bih usudila reći.

Pismo se naglo prekidalo. Profesor se izbezumio od straha. Odlučio se povjeriti jednom kolegi psihologu. Ovaj je zaključio da se radi o neurotičnoj ženskoj osobi srednjih godina za koju se ne može pouzdano reći hoće li mu se ponovno javiti, a to je profesora najviše zanimalo. Utješio ga je. Neće se ubiti jer ne bi uokolo pisala. Čak nije vjerojatno da je usamljena nego da to prije samo tako osjeća. No narcisoidna je, visoke školske spreme i gotovo je sigurno da je i sama javna osoba. Vjerojatno i poznata. Uostalom, najbolje bi bilo za Z. M.-ino zdravlje da ne obraća pažnju na ta pisma, da ih pročita ako već mora, ali da ih odmah potom baci, a ne da uranja u njih. No onda je zaredala prava poplava pisamaca.

Pogledajte onaj francuski film u Kinoteci.

Ili –

Jeste li čitali ...?

Ili –

Kako je tjeskobno ...

Unatoč savjetima kolege, profesor je bio potpuno zaokupljen neznanom. I onda su odjednom pisma prestala stizati. Smisao se dana izgubio. Uхватила ga je panika. Što ako ju je potpuno izgubio? Psiholozima se ne može vjerovati. Da je tako, zaključio je, dokaz je sve veći broj samoubojstava. Zašto ne pomognu ljudima, ljutio se. Pa to im je posao. Penziju zarađuju na tome. Kupuju ljubavnicama poklone dok netko gleda u bezdan. Otišao je u čitaonicu i počeo prelistavati crne kronike od dana kad su mu pisma prestala stizati. Tražeći ni sam ne znajući što. Uvjeren da negdje mora postojati neki trag, neki odgovor. Tu je provodio dane grozničavo i po nekoliko puta čitajući izvještaje o samoubojstvima i nesrećama, jer ni te nisu slučajne. Ako je uopće nešto slučaj ...

Primijetio je kako pored njega u kavani uvijek sjeda neka mlada poletna djevojka. Pravi dašak svježine, pomislio je. Zatekao se kako sve više gleda u nju, a manje u novine. U klimaksu sam, kiselo se nasmiješio sam sebi. Ali ipak ju je i dalje gledao. Jedan joj je dan ispala članska iskaznica za knjižnicu. Podignuo ju je i dodao joj. Pročitao je ime i adresu. Ona jedva da ga je pogledala. Osjetio je njezin miris. Danima ga je proganjao.

A onda joj je jedan dan počeo pisati pisma. Neredovito. Držao ih je u džepu danima. Bilo mu je teško baciti ih. Ipak su to njegova slova. Nakon nekoliko godina, sav crven u licu od uzbuđenja, kupio je marku, zalijepio je i poslao pismo. Nakon dva dana i gotovo još kojih desetak godina u sandučiću ga je čekalo pismo. Ruke su mu drhtale.

Dragi profesore,

Hvala Vam za sjajnu priču koja nikad neće biti roman Smrt u kavani. Evo sad prilike da kažem nešto o sebi: ja sam ta što je prebirala po klaviru dok ste podizali člansku iskaznicu nekoga tko sam mogla biti ja. Tko Vam je prilazio ispod velikih kestenova dok ste Vi šetajući se sređivali svoj život, držeći u ruci meni najdražu knjigu. Dok ste pisali pisma neznanki koja sam mogla biti ja.

161

Koja je ipak dobila Vaša slova, doživjela trenutak leta u nebo sretna zbog nevidljive veze s Vama.

Oprostite što dugo nisam pisala. Ne mogu Vama pisati besmislena pisma. Vi ste meni veoma važni. Ne brinite za mene. Nikud ne idem. Svijet je mali i nikakav. A ipak čaroban.

Odjurio je u kavanu. Nikakvog klavira tamo nije bilo. Više nije ni pomišljao da piše pisma djevojci sa članskom iskaznicom. Sramio se. Nije se ni usuudio misliti tko mu piše. Povrijedio ju je. Znao je po naslovu pripovijetke koju joj je ispričao svojim ponašanjem da je to bilo posljednje. Bio je nestrpljiv. Žurio je drugoj. Eto mu sad.

Prošle su godine. Desetljeća bez pisama.

Mrak je hladan i zgusnut. *Bože daj da umrem*, mrmrlja sebi u bradu. Ponavlja kao litaniju. Podvukao je noge do glave. Hladno mu je, ali to hladno stoji negdje u njemu i vani, a opet ne dotičući ga. Tupo je buljio i ponavljao svoj slogan. Više i nije mislio da je to grijeh.

— *Opet san, mučenje, praznina. Morao bih možda osmisliti život* — razmišljao je naglas da se uvjeri da je još živ.

I o tome je prestao razmišljati. *Onda, ponovno jutro. Bezlično buđenje u kojem ne znaš gdje si, koji je dan, dižeš se, ponavljaš neke iste pokrete, kao stroj.*

— *O čemu se sve tu radi?*

Te iste noći počeli su ugodni snovi. Nekoga je sanjao. *Ali tko je to bio?*

Premetao je po glavi uspomene. Promatrao žene koje je sretao. No ili nije bila jedna od njih, ili je nije mogao prepoznati.

— *Star sam i senilan. To je to. To se i meni dogodilo. Uostalom nije važno. To je neko snoviđenje. Neka utvara.*

Snovi su i dalje bili ugodni. Odjednom se sjetio onih pisama. Gdje ih je pospremio? I ta su pisma bila tako ugodna. Donosila mu radost. Bar jedno vrijeme. Jedno za svakih deset godina. Nasmiješio se. Kao kad nekog voliš. Ispričao bi ga nekom. San. Ali odavno je prestao razgovarati s ljudima. Djevojka iz sna se željela udati za njega.

— *Kako?*

Pa on je star. Groteskno je oženiti se za nekoga takvog. Lijepu vrlo mladu djevojku.

Sjeo je za stol, uzeo šalicu masnu od mlijeka, *nisam je dugo oprao*, predacio je sebi, nasuo je mlijeko, ledeno, *tko bi ga grijao*, i sjedio tako gledajući u prazno u hladnoj kuhinji. Sni su čudni. Osjetio se zaljubljenim.

— *Zar se još netko može tako osjećati? U starosti.*

Digao se od stola i sve zaboravio. Tumarao je po stanu. Noge su mu bile plave. *Oduvijek su takve. Bože daj da umrem*, ponavljao je kao da do njega i ne dopire pravo značenje. Vjerojatno i nije. Odavno to mantra. Od prvog osjetljivog razdoblja, pa onda prije ispita, zatim kasnije kada je počeo držati predavanja, a sada jer mu je bilo teško podnositi te staračke dane.

Ponovno je sjeo. Ispuhao nos. Jedva. Bio je zaleđen. A onda se sjetio bombona i otišao ga tražiti. Slatko će ga ugrijati, razbiti tu monotoniju. Bombona nigdje. *Bože daj da umrem*, ponovno mu je izletjelo.

Vrtio se po sobi. Na kraju je zaboravio što traži i sjeo umoran i jadan. *Bože daj da umrem.*

Zašto da umreš, pitali su to prvo majka i otac, zatim cure, pa još neki ljudi. Valjda neki prijatelji. Kad bi se zaboravio i to rekao čujno. I sad bi još poneko. Iz samilosti.

Ipak se uspio izvući iz kuće. Drhturio je od slabosti.

— *Kako je sve to ponižavajuće* — čuo je svoj glas.

Oteturao je u obližnji restoran. Jeftin i loš. Želudac ga je uvijek na povratku mučio.

— *Ima li još soda bikarbone. Bože daj da umrem.*

Vratio se kući. Tražio tu sodu. Bljak. Umjesto nje pronašao je bombon. Halapljivo ga je pojeo. Odjednom se rastužio.

— *Bože daj da umrem.*

Ostatak dana proveo je gledajući djecu kroz prozor.

— *Djeca su pokvarena. I ja sam bio. Odrasli ih tome uče. Nije dosta biti učitelj. Moraš ih čuvati. Da ne padnu. Da ih ne gurnu u ništa.*

U mislima se posvađao gotovo sa svima kojih se sjetio. Koji su imali djecu. Koje je gledao kako ih uništavaju svojom ljubomorom i zavješću. Vlastitu djecu.

— *Bože daj da umrem.*

I dan je prošao.

Noć. Budio se nekoliko puta. Opet su ga željeli strpati u starački dom. Pitali ga gdje je sakrio novac.

— *Sve je to žalosno.*

Došla je tek pred zoru. Ona shvaća da je on starac, ali ona ga voli takvog. Već je sve organizirano, on samo treba pristati. Nije ju želio uvrijediti. On je voli. Ali bolje za nju, jer ona je mlada, vrlo vrlo mlada, da se ne žene. Držala ga je za ruku i šutjela.

Otvorio je oči. Bio je zaljubljen. Opet je premetao po sjećanju.

— *Čije je to lice?*

Digao se. Nalio mlijeko u istu već danima neopranu šalicu. Srknuo. Zatim sve gadljivo ispljunuo.

— *Ukiselilo se.*

Mora kupiti novo. Prebrojao je novce. Ponižavajuće. Sjetio se gdje je još jedan bombon, našao ga i pojeo.

Ujutro se odvukao do dućana. Bila je gužva. Jedva je disao.

— *Bože daj da umrem.*

A onda se sjetio sna. Nasmiješio se.

— *Baš sam glup.*

Nekako se doteturao do stana, otključao vrata, sjeo na krevet, bacio stvari na pod, izvukao čokoladne bombone i jedan po jedan stavljao u usta.

— Sve sam nadživio. Strahota — nacerio se i dočekao tako večer. Znao je da ga ona čeka. Zadovoljno se namjestio i prepustio snu. Stalno ju je sanjao.

— Mjesec dana? Ili je to bila već godina?

Uporno je odbijao da se oženi za nju. Napokon je pristao. Odvela ga je u kavanu gdje je sreo djevojku kojoj je ispala članska iskaznica. Netko je svirao klavir. Nikad ga prije nije tamo vidio. Radosno se nasmiješio. Krenuo prema njemu.

Ujutro nije otvorio oči.

Siniša Vuković

Kozlić već je sijed čim se rodi

(ulomak iz neobjavljenog romana *Majka od kruha*)

164 *Majko, _____...*

Iza kuće bio je zagon u kojem je nono držao kenje, koze, kunce, kokoše i, katkad, pivca. Kako bi se kojem pivcu glava otkotrljala s panja, a operušano tijelo završilo u bronzinu, pod pekom ili na ražnju, stigao bi drugi, mlađi i nadobudniji. Što je pivac nadobudniji, to su susjedi sve to ranije izjutra bili — budniji...! A što je kokot bludniji, to će i pilići biti i budniji i brojniji... Prošle godine sam i sâm zaklao pivca, onako kako sam vidio da nono to čini u dva poteza: glavu na drvenu trupicu, i, okomiti zamah marasom kao kad se siječe grana smrče kosorom. Dobro sam predvidio mjesto na koje bi svrh vrata, odmah iza glave, valjalo čeličnim sječivom udariti i presjeći, ali sam previdio ono što je uslijedilo poslije udarca marasom: taman što se glava pivčeva zabalunala u suhi zemljani gnoj po kojem je do maločas uznosito koraćao trozupcima svojih nogica, pustio sam mu tijelo iz ljevice kojom sam ga držao za krila kako mi ga je nono bio dodao... Iz prerezanoga vratnog batrljka štrcao je mlaz višnjaste krvi snagom kao kad sam kao dječarac vadio iz rasporka pišulinca i popišnuo se u jerulu pred kućom... a onda se ono što je od pivca ostalo stalo prevrtati po zagonu u luđačkoj vrtnji sad lijevo sad desno, kao jajasta lopta za ragbi što mijenja smjer pri svakom doskoku drugačije od onoga što čovjek predviđa i očekuje. Nono je poput ragbijaša trčao za oživjelim mrtvim pivcem cik-cak, kao da lovi fazana što bježi... Kad ga je najzad dohvatio, bio je sav po bluzi ištrcan ejakulatima škure pivčeve krvi.

Još dva-tri puta pivac pokojno zaklepeće krilima u nonotivim njedrima, i upokoji se donavijek...

Gledao me je, nono, očima u čijem je pogledu bio ucertan maras, i kojim bi mi evo baš sada odrubio glavu kao ja maločas pivcu, koliko sam blesav i smotan. Ma vidi molim te: obezglavljenoga pivca pustiti, a ne zadržati ga pod dlanovima ili pod koljenom, dok ne istoči se iz njega i zadnja kaplja crne krvi

guste kao bijelo sjeme čovjekovo... dok ne trzne najposljednji put i umiri se smrtno kao trlja u pajeru na koči ili peškariji. Gleda me nono, gleda, i... kako je duh odlepršao iz pivca kojega smo mi zvali *galo*... tako je iz nonota ishlapio sav onaj bijes, te se preko njegovog dobrog lica navukao osmijeh onako kako pčelar navuče vizerinu na glavu da ga u obraze i čelo ne bi pčela ubola, pa se tako ubila...

U istom ovom našem zagonu držao je nono i koze. Obično dvije, kao i dvije kenje. Kunaca je bilo na desetke, kokoša tek nešto više od deset... Kako je nono bio pedantan čovjek, najgornja je prostorija u zagonu bila namijenjena teglećim magaricama, već imenovanim gospođama kenjama, srednja je bila za koze, a u najdonjem dijelu zagona bile su izgrađene tapunere za kunce, na dva poda, da ih može više stati i da ih se dadne lakše razvrstati na mužjake i ženke kad za to dođe vrijeme. Kunci su incestuozni, k tome još s pojačanom seksualnom požudnošću, pa pravovremeno valja odijeliti mošnjice od stidnica. Oni su, kunci, a naročito kunice, u svojoj pohoti vrlo — seksplacitni...! Sav ostali nenatkriveni prostor bilo je dvorište po kojem su šetuckale kokoše i pivac, i gdje su oni imali mjesta da se poseru i ta njigova blijeda govanjca da se usiru, čineći sa zemljom, mokraćom i lišćem idealan humus za pod biljke po vrtlima i jerulama.

165

Najvažniji naš proljetni tor bio je onaj u kojem su prebivale koze i koje su okotile svaka po dva poput kamene prašine bijela kozlića. Kozlić već je sijed čim se rodi... Pastiri ne vole da ih se zove čobanima, iako ovdašnja zemlja u starim kartama čuva svoje vlastito ime Čobanija: s velikim Č i bez ikakve sramote... Slutnju srama namrli su sami sebi kasniji unuci i praunuci, kad su shvatili da nisu uspjeli prebaciti laso ponosa i vještine od prekjučer sa svojih pradjedova na preksutra u ruke praunucima...! Nedorasli evolucijskom izazovu, oni riječ čoban ili čobanin ne mogu progutati kao ni suhi list česmine. Ti pastiri, čiji su bižnonoti bili duhovno magistrirani i doktorirani čobani, nisu bili sretni kad bi im koze ili ovce izlegle dva ili, vrlo često, tri janjeta ili jareta... sve stoga što su obično imali podosta toga blaga, pa je jedno blašće po kozi ili ovci bilo dostatno za do u pečenje ga dovesti ili pak za produžiti racu, a ono drugo ili treće — nedajbože četvrto! — došlo se mlijekom što je bilo predviđeno za škutu ili sir. Zato su seljaci višak kozličâ pojili mlijekom na dudu, sve dok ga za mjesec dana ne bi doveli u stanje da mu se pod vrat može zaguditi nožem. I onda su govorili, masteći brke mladom kozletinom ili jaganjačetinom, kako »ovi ni bi ugriza« jerbo nije ni došao do uzrasta da može brstiti mladu aromatičnu travu po škoju. To je bio kozlić ili jaganjac »od mlika«, koji se samo požio mlijekom svoje matere koze ili mlijekom što mu se davalo sisati na ćuču.

Mi smo uglavnom u zagonu imali dva kozlića po kozi. Nismo činili ni škutu ni sir, pa nam nije bila muka što se dva kozlića doje na jednom vimenu. Ionako bi ostalo mlijeka i za nas, pogotovo nešto kasnije, kad su kozlići bili stasali i kad smo ih u nekoj svečanosti — odblagovali. Nona je znala mlijeko i zamrznuti u skrinji, tako da ne propadne a da potraje.

Kao dječak uživao sam u onim tjednima poslije okota koze. Gledao sam šušu — tako smo zvali kozu bez rogova, samo s onim dvjema dlakavim roćinama na podvoljku, za razliku od roguše — kako se šeće po zagonu dva–tri dana s crvenilom krvi otpozadi, izvana od uskih i oštirih bedara poslije koćenja, i nekako sam se sažaljevao svejedno znajući da ju ništa ne boli. Bilo mi je mučno gledati tu skorenu sukrvicu i inkordanu krv kako lijepeći pramenove kostrijeti visi niz kozje stegno poput musura za zime niz ploču balkona.

Različito od tih ranjenih slika one su što se tiču kozlića. Ne bih dočekaao časa za stići kući nakon nastave u školi, pa da, ručavši, otiđem u zagon na družbu s kozlićima. Vazda se skrivajući među majčinim nogama, provirivali su znatiželjno svaki put kad bih prokroćio u njihovu prostoriju: sve dok ne bismo sprijateljili se nakon nekoliko dana. Onda bi doskakutali meni u skute čim bi odzvonio krakun oslobodivši i sebe iz zida pa time i vrata od zida, poslije čega bismo se mazili i grlili dokle god bi nas bila volja. Mi djeca uživala smo kozlićima uperiti kažiprst u čunkicu, jer bi ga onda oni ćućali kao da je on mliječna sisa na vimenu. To je druženje za sobom povlačilo pojačani osjećaj prisnosti, te nam je svaki put bila mučnina kad bi došao dan da kozlić mora bit zaklan; u meni ostavilo je takvu traumu da, i danas kao i prekjucher, niti mogu okusiti kozletinu, niti se mogu založiti janjetinom...!!! Ni lešo, ni ispod peke, ni ispečeno na spici u komadima, kao ni na ražnju u komadu... To meso ne mogu prinijeti k ustima i — kvit!

A možda bih i mogao jesti i jaretinu i janjetinu da nisam u toj odrastalačkoj dobi kao ćosavi dječarac hitao svake godine u zagon poslije škole i igrao se s tek okoćenim i na lelujavim nožicama onako trapavim kozlićima, kao da su im te nožice bile ispuhane od stakla. Klimali su oni na svojim klecavim krhkim hodalicama, klimali kao lutak na koncima. Poput marionete vrtjeli su se i klipsali u nemuštom hodu jarčići po zagonu, vazda tražeći zaklon od majčinog tijela i stalno u blizini nadutog vimena. Odrastali smo skupa: ti kozlići, i ja...

Nisam imao ni brata ni sestre, pa su ove prinove u kozjem toru bile i moja braća i moje sestre. Mazio sam ih i grlio, hranio i timario, ljubio u razdeljak navrh čela čekajući hoće li se pojaviti nekovrsne otekline iz kojih će doskora izbiti rošćići. Kozlić ima svoj miris. Svaki kozlić je drugaćiji, ali miris je isti. Kao onaj miris u zabavištu gdje se djeca igraju i u igri znoje. Uvijek miriše isto: pamtimo taj vonj kad smo se tamo i sami kao predškolci tukli kao tukci za drvene bojice i flomastere ili fete kruha namazane maslom pa povrh toga marmeladom, i prisjećamo se tog vonja kasnije kad odlazimo u obdanište po mlađeg brata ili sestricu, a naroćito onda kad u vrtić idemo po svoje dijete, sinćića ili kćerkicu, iz vlastitog testisa posijano djetešće ili iz svojeg tijela kroz rodnicu porođenu djetešćicu. Zar se može reći da je taj ustajali miris dječjih igara i znojenja u njima smrad? Može li dijete uopće smrdjeti, opereno vodom nevinosti i vonjom znoja iz igre? I kozlić je dijete. Novorođence i dojenče, ni pola tjedna nema da je živ... Baš kao što sam dijete bio i ja, kad sam mu tada svakodnevno odlazio u pohode za igrarije i maženja; ponešto stariji od njega,

al' ipak mladunče... čovječji mladunac. Dijete on, dijete ja... Pa kako da jedem to dijete kad mi ga, djetetu, serviraju u pijatu na prekićenom stolu ispečenog nataknutog na ražnju ili raskomadnog pod pekom, skuhanog u bronzinu na lešo ili u teći s bižima? Bižim ja od takvih zalogaja...!

Sjećam se zgrade, ustvari nezgode, od prije nekoliko godina kad je barba Vojko — službeni koljač Zadruga i dežurni dželat po kućama kako kome ustreba — došao kod nas doma »ubit kozlića« (čuj fraze: »ubit kozlića«, kao da je posrijedi smrtonosni rizik golorukog svladavanja ljute friške mame lavice, nosorogice ili grizlijice, a ne dvomjesečne bravlje nejači koja ti skakuće u susret misleći da se ide s tobom igrati ni ne sluteći da će se, evo za stotinjak sekundi, već zaglaviti u šumnom hropcu svoje skore smrti). Došao... da se vratim... dakle, barba Vojko zaklati kozlića i otiđoše on i nono iza kuće u zagon. Prošao je Vojko brusom nekoliko puta duž oštrice noža, jedan put s jedne, drugi put s druge strane... pa onda ponovi opet povlačaj brusom s one prve te odmah zatim i s druge bande i: vidjelo se da to radi ne gledajući spretno i ne misleći mehanički, kao mornar kad driješi voljno zapetljani čvor s omče barke na konpu i konopu.

167

Nono moj, dok je Vojko čelik sječiva oštrio kremenom brusa, uronio je u kozlinjak i ulovio moju živu krznenu igračkicu nevino osuđenu na klanje. Nosi ga i donosi na prsima, grleći ga objema rukama kao djetesce. Beštijica nesmotreno mlatara nogicama i vrti glavom kao da kani nešto reći. Vojko je na zidić korak od sebe odložio nož i raskoračio se pripremvši se za prihvatiti uskomešano živinče... Sad je već i kozliću jasno da je ovo zadnji zrak što mu je dano da ga u se upuše, a meni ništa nije jasno, nego, momentalno se obrosivši suzama zaletim se poput sprintera na olimpijskom tartanu prema onome paricanome nožu što se ima začas uvaliti u vrat kozlića što mi je još jutros sisao kažiprst, ljubio me toplim dahom meketa i mljackao jezikom po licu djetinje čednom kozličnošću milo i nježno... Zgrabim ga, taj nož, u ruku kao bombu i zahitim ga svom snagom što sam jače i dalje mogao, onako kako sam vidio da to s kašikarom čini Boško Buha u filmu... Pao je, rečeni nož, negdje duboko u ogradi susjeda, među redove njegovih njegovanih čokota u vinogradu. Znam da su taj nož kasnije našli, iako su krv mojega kozlića pustili s drugim. Nono me je pokušao stići da bi me namlatio... ali... utekao sam mu kao pantagana pred mačkom. Premda me nije bio stigao, ne osuđujem ga nimalo: i ja bih me nalemao da sam me uhvatio...

Ruku na srce, ne samo ovaj put: premalo sam platilo, koliko sam zgriješio...

* * *

Jutros sam pred butigom u selu sreo tetu Višnju koja mi je rekla da popodne u pet sati dođem do nje doma, jer da mi ima nešto dati za krizmu. Dar. Bože dragi, nije valjda i ona kristalizirala, sublimirala i destilirala kemijski proces što se odvio, ili odvija, između mene i njezine kćeri? Ženska intuicija...? Opet? Je li

ovo njezino »krizma« samo izgovor koji ima isprovocirati susret u kojem će me nasamo ošpotati »na mrtvo ime«, i na živo prezime, očitavši mi bukvicu pritom? Hm, kad se sjetim one epizode u don Popa doma, čini mi se da baš i nije u poziciji prijetiti mi... Prije će bit da ja nju držim u šaci... ovaj... u šahu... Ali, svejedno, nisam se osjećao baš lagodno: ne volim ovakve nedorečene časove iz kojih unaprijed ne vidim kakav će ishod izići. No, baš me briga... nerečena punica zove me nasamo i... ne samo da sam spreman, već mogu reći da pomalo i drhturim iznutra zbog toga. Vrag sam ja, to mi je govorila i majka moja, dobra mati Nikolina, potcrtavajući kako ću se ja u svakoj situaciji dočekati na noge kao mačka bačena s vrha kuće...!

168

Ne volim kašnjenja pa sam, zajedno sa zvonom što je u kampanelu odrebativalo pet otkucaja označavajući punu uru, petu uru, koljenčićem desnog srednjaka jednako toliko puta sporo kucnuo na hrastova vrata doma tete Višnje. Drvena su vrata smeđa, a posred njih, okomito, ugrađeno je usko kaučukasto narančasto–žuto staklo s krugovima u sebi kao dno pivske boce kroz koje se ne vidi, već se samo nazire. Osobito se prozire osoba u pokretu, kao sad teta Višnja što korača u pravcu mojega kucanja, i koju prepoznajem po konturama oblina, ali i po samome hodu. Ima ona decentan kret, zavodljiv, pun umiljate senzualnosti i putenog ženstva... Ups...! Teta Višnja je bila najzgodnija žena u selu. Svi smo to govorili... pa i oni što su to samo mislili... Kažem »teta Višnja«, ali nije imala više od 35 godina... Možda 33...? Kao Isukrst... A možda je imala i 40... eto na!... baš me i briga koliko ima kad izgleda... kad izgleda... kao da mi je vršnjakinja.

Otvorila je vrata i široko se nasmijala mesnatim vlažnim a lijepim ustima prepunim zdravih bijelih zubiju, kao u crnca maratonca. Recimo, iz Kenije... Njezine usne simbol su ženske plodnosti...! Krasna je kao što samo žensko stvorenje može biti krasno, i zgodna je bila onoliko koliko se i sam Bog iznenadi pri susretu s vlastitom kreacijom... Lijepa je žena gospođa Višnja, i sanitetski pametno lice je njezino kao u svršene studentice medicine... Bila je odjevena u jednodijelnu crnu veštu pripijenu uz tijelo kao ronilačko odijelo, s predubokim dekolteom — potresno predubokim! — a donji dio vešte svršavao je... dobro, završavao je još u gornjoj polovici bedara. Njezina su bedra bila jêdra poput jedra kad se u nj vjetar zaglavi. Imala je vitke kukove rođenjem skalupljene u eleganciji amfore. Osjećao sam da ništa ne osjećam... Mislio sam kako je najbolje ne misliti ništa... Vidim da ništa ne vidim... no... Činilo mi se da bih svašta mogao činiti, ali je najbolje da mi se i dalje čini kao da je ovo jedan divan početak još divnijega prijateljstva... takorekuć filma... S nekom od onih pluskvamseksipilnih glumica nasadenih ili presađenih na njemu... mislim, na filmu... Uteklih, iz tamnice ženidbenih veriga i okova...

Oči su joj širom otvorene poput škura na prozoru, a iz njih obje zjenice suču u me paležni pogled pomalo prijeteći, kao u vuka... Osljepilo me sunce njezinih očiju. Iz svakoga oka strijelja me nemilo po jedna ognjena kugla... Pozdravljam ja, pozdravlja i ona... otpozdravlja ustvari... i rukom mi daje mot

da neka uđem. Izgleda kako nema nikoga, a to mi i potvrđuje nonšalancija tete Višnje. Korak... drugi korak... treći... Sjedoh za stol, na masivnu drvenu stolicu, hrastovu ili bukovu... ne da mi se sad provjeravati... zacijelo izrađenoj u mjesnoj stolariji; tä, muž joj je drvodjelac, marangun — bit će da ju je on, ovu masivnu drvenu stolicu, i sâm vlastoručno blanjom, kolom i pilom potpisao...

Jes za bićerin? — teta Višnja će, filmski.

Ja van ne pijen — zbunjeno ja ću, loše filmski.

A moga si jedan bićerin? Evo, ja hoću...

Ajde... dobro je onda...

Oćeš rožulin oli travaricu? Jeman ti i gorčice, pa orahovice... evo jeman i višnjevače...?

Je to no crno?

Je, je!

E, ondac mi dajte u bićerinu višnjevače. Od Višnje, višnjevaču...

Koji si ti...? — dobaci Višnja toplo.

Jeste je sami činili?

Bome... Ol mojih višanj, domaćih. Sama san jih, bome, ubrala.

A, lipo...

Prvo san učinila sok, višnjak... znaš? A ondac san, pokle san sok otočila, u te višnje bila ulila rakiju. Isto domaću.

Bogami... u vas je sve domaće...

U gracioznom hodu donosi teta Višnja iz viseće kredence na stol srebrnu gvanćericu na kojoj je bilo ručno ispleteno elipsasto merlo, iskačkano taman po mjeri veličine poslužavnika, a na njoj su metnuta trbušasta ukrašena staklena boca s naftnocrnom ili afrocrnom tekućinom unutra, te dva kristalna bićerina na stopu sa zlatnim prstenom pri vrhu zvonolikog otvora. Piće je, rekoh, crne boje... crne boje katrama ili stare krvi, ali kako se ljulja u grlu boce tako se u vlastitoj tankoći vidi da je ono, ustvari rozasto... a ne naftno–afro... mravlje crno. Elegantnim pokretom ruke, kao da je kakva pariška dama ili versajska kurtizana, teta Višnja vadi stakleni čep s brušenim tupim klinom iz grlića boce uz zvuk staklatosti što izaziva gricule, ter nalijeva prvo bićerin moj, onaj meni bliži, pa bićerin svoj, onaj njoj pred ljevicom čijom je podlakticom oslonjena o stol. Uto odloži bocu nazad na gvanćeru pomalo uznemirenim i žustrim pokretom pri čemu zaigraju njezine grudi oble i obilate poput sirnica, što su se zanjihale namjerom kao da se hoće preliteri i prevaliti van iz dekoltea... Meni u naručje... božemioprosti... Pa, podiže pripadajući joj bićerin i, gledajući me fišo u oči zjenicama i šarenicama mokrim kao da joj to nije prva višnjevača danas, šapne mi teta Višnja dahćući gotovo zavodnički izbliza:

Živi ti meni!

U vaše zdravje! — reteriram joj pristojno.

Ne moraš mi govorit vi... Moreš mi lipo reć — ti...

Ma... kako ću... morete mi bit mama?

Pa ča jema veze? Nisan ti ja nikakova stara baba...! Ja san ti s materon hodila u razred...

S mamon... — ispravim je i nastavim — Ne volin tu rič »mater«... nikako mi grezo zunzi u ušiman.

Oooo... pa ti si i romantičan... Nisan znala... Bravo! — detonira teta Višnja olako pretplatnički iz glupavluka kao od krumpira odvaljena, pa mi ulije još višnjevače u bicerin, govoreći — Voliš crno, an?

E, volin crno jerbo san to već bi prova. I, sviđa mi se vo ča niste metnuli puno cukra u liker.

Ni ja ti ne volin puno slalko. A ti... reka si... voliš crno?

Volin... a... ako smin primijetit, volite vi i pinkicu bumbit, an?

Kogod pije da zaboravi, ma kogod pije da se zabavi... — poentira teta Višnja gimnazijalistički promućurno, smiješeći se zagonetno kao postavljač pitanja u kvizu, pa ustraje dosadnjikavo kao obad:

170

Crno...? Crno ti je drago...?

Obožavan...! Volin ja crno. I košuju i gaće. Vengo... vidi san ja u don Popa doma, ono, da i vi volite crno...? A... ovega... kako se to ono reče na hrvatski... ovega... vidi san ja i no vaše... crno... no doli... ovega... — rekнем to i nasmijem joj se frajerski u lice odajući joj da sam prokužio »crnizam« njezinih nimalo sakrivljivih aluzija. E... a i čini mi se da se ona može zamantat i opit i već od same kišnice... mejsusovosvetobilo i gospemioprosti...

A, biš ti to želi vidit opet? — izgovori sad ovo teta Višnja gugućući ispotiha i trudeći se biti prekovviše senzualna. Očito je shvatila da sam preuzeo servis, pa ga želi postupno vratiti sebi.

Ča? — pravim se blesav, puštajući joj servis.

To... to crno...?

Počeo sam primjećivati nemir u sebi. Odjednom mi je u trbuh nešto dolutavši doletjelo, kao da mi je tenisač servisom uvalio as, kao da me je indijanac pogodio zapaljenom strijelom u drob, dolje desno, u susjedstvo slijepog crijeva... Koncentrično, kao bol, samo što to nije bila bol... koncentrično se iz trbuha od tog mjesta indijančevog lukostrijelnog pogotka počeo širiti osjet... srh... ćut... drk... izdrk... svakako nekakav neobičan eto osjet... — eko-osjet, prirodni teniski, zacijelo i zapola — nešto kao bogomdana i slabost i mučnina u isti mah... vragomdana poslast i slador uznesenoštrašća neuberiv u ovozemnim nikad dovoljno zalivenim voćnjacima... Pa se počela premještati zvjezdasto i... i penjati se prema prsima pa... pa... pa salijetati se nizdol u obje bedre kao speleolog kad roni dolje u špilje... Već je u vratu...! Dopentrala se dogor... Sad već ne mogu ni disati... otežano usisavam zrak i čujem krv, krv čujem kako mi izbija u glavu i... ne samo u glavu... i u glavić čujem kako mi nadire pa, kao da će se sve rasprsnuti poput petarde... Evo, u gaćama mi je već tijesno... gužva je kao na kolodvoru... nema više mjesta... Iznutra... iznutra

vulkan kisne i sad već... evo... čini mi se kako će i potres doskora sve rastresti i rasporušiti... U gaćama nema mi mjesta više ni za jednu dlaku... tako se ponudio prostor... Krv je udarila... Bože moj, pomози... pomози...!!!

Jes kad vidi gole ženske sise? — pijanovskom opuštenošću obrati mi se teta Višnja i mirnom gestom digne se sa svoje stolice... kao što se digne monsinjor što u gaćama stvori gužvu... te se usporeno zaputi prema meni pogleda snenog kao u mjesečara. U meni to je dodatno umnožilo gustoću naseljenosti ispod patenta griže, ali nisam pronalazio ikoji patent kako se izvući iz ovoga nadbludnjenja... Sve što sam mogao bilo je ono što nisam mogao, a to je prepustiti se anesteziji trenutka, s nadom da će ta anestezija biti lokalna... pa da ću se poslije sjećati svakoga kirurškog poteza...

A, nije bio kirurg, nego kirurginja...! Teta Višnja prišla mi je u svojoj nekakvoj decentnoj zanesenosti, uzjašavši na me onako udobno posjednog u hrastovu stolicu, tvrdu i kvalitetnu, koju je možda iskrojio i kôlom zalijepio baš njezin muž... poštovani gospodin Ante... Zasjela je na me udobno kako sam ja sjedio u stolici što ju je, možda, eto, učinio njezin zakoniti... sad već zakloniti, mnogopoštovani šjor Ante... Ja sjedim na njemu, njezinom mužu, a ona, njegova žena, sjedi na meni... Zapravo jaše! Dražesno...! I sve mi je teže gledati na nju kao na tetu Višnju... Ljušte se viškovi riječi, viškovi svega, malo po malo... ljušte se, ljušte se... sve se ljušti poput krljušti i postade ona, evo baš gledam, sad već samo Višnja, jedna obična i najobičnija među stotinama — Višnja... Osjetio sam da sam suh oko usta, ćutio sam da sam mokar malo više od pô metra niže... tamo, oko griže...

Aaaaaaaa...!!! — isprazni se Višnja od viška zraka kao oboistica nakon dugotrajnog žmirenja bez zraka i glave uperene u luster, a onda je glasno udahnula usnama strasno, vlažnim usnama od uzbuđenja, pa u me uperila sanjive oči velike i staklene, kao u srne...

Vidje Višnja da sam suh oko usta i u me unese mesne usne, sočne usne poput raspukle zrele breskve. Cjelova me bez da je puknuo poljubac, blago i nježno, činilo se da me to ugrizla srdela. Više mi usne nisu suhe. Više ništa nije suho... Izvija se na meni Višnja poput sirene grleći me po leđima i jašući na mojim bedrama kao nimfa. Trza se u mjestu i miga, ko girica kad se friga... Izluđuje me milovanjima i dodirima to pojačanije kako se ide uvjeriti u rad mehanizma moje muškosti. Padne mi na pamet Danijela... Što da sad ona uđe... kako bih joj ovo objasnio? Kojom epskom skandinavkom da joj istumačim posjedenje njezine mati na me? Bih li joj izgovorio onu poznatu rečenicu iz svakog filma kad se nenadanim ulaskom vjenčane budale uživo razgrne preljub: »Dušo, objasniti ću ti, nije ono što misliš!« Da, da... nema govora... pre Milojka...! »Ono je što vidiš...« — dobacio bi Duh Sveti iz ulja na platnu sa zida... ne, iz vode akvarela... vidim da je na uokvirenoj slici staklo...

Iz vode izvede me Višnja lijepeći jezikom donju mi usnu s gornjom i sve jače stišće mi bedre svojom nabranom guzičicom, te unutrašnjošću vlastitih bedara stišće vretena vanjskosti bedara mojih, a sve glasnije njezino disanje i

umidni dahovi brišu slike Danijele što su me počele zatrpavati odozgo kao pahuljice snijega kad sakriju zidić u dvorištu. Uzdisaji Višnjine požude sasvim su zaklopili korice slikovnice s Danijelinim sličicama, pa sam se počeo prepuštati srhu i rukama je svu stiskati kao da je oblikujem od mokre gline. U plućima sve se brže nadomješćuje stari zrak s novim, a na njezinim plećima osjetio sam pod opipom tvrdu i oblu lopaticu ispod kože... Višnja, pak, osjetila je isto kad je rukom pošla silaziti meni ispod pupka... Tvrdo, i oblo... Valjkasto, čak... Spuštam ruke niz leđa strastveno stišćući ju kao da joj hoću poput pitona polomiti rebra, a doprijevši do napete joj stražnjičice osjetim mekotu koja, kako je dlanovima stisnem, repne mišićem i stvrdne se poput vapnenačke kolone u crkvi pod korom. Znoj je još uvijek u isparini, osjećam ga kako vitri i grije pûhom nalik onom iz kalorifera, nije se još počeo hvatati po našim kožama, a Višnja ponovi mi pitanje od maloprije na koje nije dobila odgovora:

172

Jes kad vidi gole ženske sise? — i ne čekavši da joj išta na to uzvratim, naglo razdrije rukama dekolte nadvoje kao što se zavjesa hramska rasparsa s vrha do dna. Za haljinu njezinu nisam bacio kocke poput onog tupastog centuriona, ali jesam se glavom bezglavo ubacio među njezine baš sada preda mnom na prvu liniju fronte isukane opojne grudi. I, zamijesio sam objema rukama nabujale dojke iz kojih bulje u me napete bradavice kao da će me mlijekom poprskati... i sve to prije negoli sam se usredsredio od stresa. Kako je god ona srčano nemislivši razdrla robu sa sebe, tako i ja, refleksom kojega dotad još nisam bio osobno niti susreo, krenuo sam na upoznavanje Višnjine kao na izložbi ponuđene mi anatomije i... što sam drugo mogao?... zaveslao sam nekoliko puta morjem njezine bujne uvale ženskosti — zapravo, dvama gojnim poluotocima! — te sam tim mrsnim sisama zatočenim u svojim šakama nijemo začepio uši da ništa ne čujem. »Kakve sise...!« — pomislih i odmislih... grande sise veličine six-six-el... idealne za sex-sex-el... reklo bi se... Odmijesio sam ih opet bez reda i recepta, debitantski pohotno i sa strašću usisavši u usta kupinice bradavica... ustvari višnje bradavica od Višnje, kakve sam dosad ćirio samo na slikama u automehaničarskim radionicama ili u erotskim magazinima što ih je uvijek netko od farabuta iz škole nabavljao. Višnja je njunkala poluglasno i nisam znao je li je boli ili ne, ali moji ugrizi iz neiskustva instinkta vodili su me u daljnje sisanje i miješnju, ni sam ne znajući što se ovo sa mnom, evo, događa. Griznuo sam Višnji lijevu višnju bradavice snagom kao da je želim zadržati samo za se, i u tom sam trenutku osjetio na jeziku sirovi okus krvi, ljepši od onoga kad se ugrizem za jezik, pa kanibalistički stanem gutati vlastitu procurenu krv... Uzdahnuo sam kao brodolomac koji je izronivši odispod iskidanih i po kori mora rasplutanih dasaka došao do zraka, a Višnja je, upravivši glavu sa zatvorenim očima prema uzgor u luster, oštro zapiskala krikom gore negdje u visinu, kao flauta.

Usuprot mojem bogatom neiskustvu, obilata eksperijenca moje pohotnice presudila je da se ona na me presadi... Nisam ni slutio da je ovako ugodno anorgansko presađivanje organa: otpucala je grižu na mojim hlačama bez

griznje i savjesti i svijesti... Ugor je iskočio iz zatočeništva jedva dočekavši moment oslobođenja, a ustrepetana Višnja ni sekundu potom sakrila ga je u vlažnu škrapu svojega podtrtičja da ga od svjetla dneva zakloni. Presadivši organ, nasadila se elegantno i nastanila ni ne podižući ionako okraćenu vešticu... Gaćice nije ni navukla na se: ispod nije imala ništa, poput seljanke u polju dokle žanje žito ili okopava kupus, bob ili slanutak, te dok plijevi korovne trave troskota ili ladoleža uzokolo kapule i luka... Znala je... Znala je... Kurba...! Ženska intuicija...! Žalim samo za onim što želim — nisam uspio vidjeti stidni trokut, sav crn od ljepote, i od čađe crnji, što ga pamtim još iz kuće velečasnoga dušobrižnika don Popa...

Ljubim Višnju u nježni i namirisani vrat... i udišem miris s nje, miris nje što mi još više tim vonjom umah razgori uznemir. Višnja se njiše na meni u mjestu kao barka vezana za bovu i kolonu u portu kad navali lebićada. Kapci su mi spuštene kao siparij u kazalištu i prožima me i proždire emocija što glasno urla kako sam ludo zaljubljen kao nekada i luđački zabljen kao nikada... Izgaram od strasti ali ne dogorijevam, otporan kao pepeo na oganj... Višnja ima pokoju pokojnu crnu vlas u kosi, sijedu dakle, i svaki put kad pri njezinom trzaju padne pramen na me sa sjedinom u sebi, dodatno mi se užge motor i klip brže zatuca... pardon zakuca... prenoseći brzinu bez kardana sa srca na kurca... Svaka je vlas kose na Višnji moćna i debela kao šćetina na prasici, a tvrda poput čačkalice bila je i svaka dlaka u četki onog trokuta gustog od crnine kao da je manda u koroti. Četka me Višnja, četka... zajedno i ona i njezina četka... četka me Višnja... četka, i vrhunac dneva čeka...

173

Eksplodirala je bomba strasti u meni čim je dogorio fitilj uspaljenja i prekomjerne nadraženosti pa — prestao sam disati... Sve je bilo bijelo i ispunjeno zlatnim zvijezdama repaticama što padaju nalik suzama svetoga Lovre... sve je bilo sneno od stvarnosti i mirno, kao kad mina mine pa sve umre od te tišine...

Da imam papira, i olovka pri ruci da mi je... napisao bih sada ovako živo mrtav najljepšu i najprekrasniju pjesmu ikad ispjevanu... mislim da bi se čak dovinula i do izborništva za u kakvoj antologiji se nastaniti... Naslov bi joj bio: »Koža usne«... I, već po tome, već po samom naslovu vidi se da je kandidat za otisnuti se na stranici kakve važne knjige, kao brod kad se otisne u mastilu luke svečera režući mjesečinu... U prvi mah ne znaš je li ono »koža usne« imenica plus glagol što nagovješćuje kakvu radnju, makar i u snu... ali kad malo bolje progledaš, otareš zmijsku maglicu sa zjenice, ta »koža usne« ipak izgleda kao da su se dvije imenice zaodjenule svaka u svoj padež... A, daj molim te...! Pa naravno da mislim na one usne u glavi, ne na one kroz koje glava prolazi... ustvari izlazi... kad se čovjek rodi... Mejsusovosvetobilo...! Usne vodoravne, ne usne okomite, pobogu...! Višnja me trlja usnama, hoću reći, zapravo... to ona trlja svoje usne o moje kao da se kani nečega otresti, i evo... već sam progovorio ljudski: više nije »teta Višnja«... samo... samo je — Višnja...! Sveta se na ono najelementarnije! Na samu sebe... ovakvu, kad je naga kao nada... U nuždi,

odbacujući *mudante odbacuje se sve suvišno i... i... svede se sve na pravu mjeru... S mirom i mjerom... Tako možda ne izgleda, ali tako zacijelo jest... Nos ti posran? Moga pere tvoga... dobro... Višnja strže svojim usnama o moje kao cvrčak kad gudi svoju srpanjsku pastoralu... Tijelo je trijezno usuprot ispijenim kapima višnjevače crne kao krv od vepra, pa šalje dodatne doze sline... Sve je napeto poput lumbrele, napeta je i donja usna madam Višnje, raspečena u zagrizu mojih sjekutića i iscerena prema vani kolikogod to dopušta i odobrava podnošljivost bola... Izgrizao bih joj ja i crvenilo usana, izgrizao... izgrizao... doklegod meso ne postane beskrvno žuto... ugrizao bih je oštro da krikne resko poput jajine kad se javi iz gajine... pa bih je slušao kako stenje od neugode... ali, ne želim ostaviti traga grijehu... Želim ovaj znoj niz čelo... ovu sluz niz bedre... želim ih ostaviti samo za sebe, za nas... mene i Višnju... položiti ih u škafetin naše tajne kao hostiju u tabernakul... Neobične tajne, za koju još nisam baš ni sasvim siguran da nije san... Jesam li ja to nju uopće ugrizao za usnu u snu...? Ili je to samo refleks nadanja da će Višnja nada me nadviti se naga kao nada... kao onomadne nada njega, don Popa...?*

174

Digla se Višnja s mene ne puštajući me ni iz zagrljaja ni iz poljupca i, odšlepavši četveronožno klupko naših tjelesa trapavim koracima do kauča, legla je na leđa pokrivši se mnome kao živom ponjavom i obgrlila me mokrim bedrama od svojega soka. Mamuzala me listovima i lupala petama po plećima i guzici tvoreći vibrantnu skulpturu od oba obla naša tobože geometrijska tijela, te je vještim pokretom — negledajući, već samo glasno dišući i stenjući — opet presadila ovaj šestar u onaj trokut... Višnja, kao da je umirala, nije se umarala mamuzati me kao bijelog konja da me što žešće i žarče nagna u galop, dok sam ja bio princ na bijelom tovaru okovan gaćama spuštenim do pod koljena, kao sivač što su mu konopom spućene prednje noge da ne preskoči gomilu... Poskakivao sam, podrhtavao i treskao se kao kozlić kojem je taman nožem puštena krv iz vrata, i čutio sam kako je u meni skroz uzavrela krv, vrućja i od vulkanske lave. Mrdam, tresem se i ne stajem... al' nestajem kao sjena u hladovini... Kišile su kapljice znoja s mogeg čela po Višnjinih franžetama i uživao sam uživo gledati ritmično joj zatvaranje i otvaranje očiju u snenoj obamrlosti od ugone... kako joj šarenice bježe gore pod one iste franžete krećeći oči bojom bjeloočnice baš kao da će se svaki čas onesvijestiti. Opipao sam želju kako je hoću po svem tijelu izljubiti... prije no što kao da ću se svaki čas i sam onesvijestiti... Zaista, zaista kažem vam: od koljena do ramena dobrota je njezina, pod onima što se nad njom znoje...

Obličjem nalik antičkom kipu izvajanom u mramoru predivno naga Višnja sklupčala se u se u kutu kauča, kao da se svela na mjeru urne. Iza ove urnebesne nebeske tjelovježbe čeljade i nije doli za istresti se u urnu... urnebesnu urnu nebesku... Umjesto da riječ tijelom postade, tijelo se svelo na riječ... Sad sam lijepo vidio svu lijepost Višnjine putenosti, i od gušta sam bô oči na špičevima onoga katranski crnog trokuta... tog, osim tjemena, jedinog mjesta na

njezinom tijelu gdje se ne vidi koža. A tog se gustiša živo sjećam još onomad iz župskog ureda. Gledam Višnju kako omotana udovima opušteno počiva poput udava na suncu, usana razvučenih u blaženi nijemi osmijeh. Njezine su oči zaklopljene, a moje oči naslonjene su na njezinu голу figuru i, čini mi se, trepavice kao da su mi dobile upalu od silnoga gledanja... Akutni trepavičitis...! Bacam na nju vruću vruće oči, poput lokarde ili skuše kad se one, ono, okom bacaju s gradela u žeravu... Učinio sam pola koraka nazad i, najzad, povukao sam gaće s gležnjeva do nad kuk i provukao botun kroz bužu pa — patentirao grižu. Na zidu povrh bludolomnog kauča, vidim, ostali su tanki tragovi rumenog poput dražice laka s nokta Višnjinog nožnog prsta, kao da je to tko drvenom bojicom nacrtao crvene sjene paukove mreže...

* * *

Kolikogod ustrajno pokušavao začepiti uši da ništa drugo ne čujem, besprestance slušim stenjanja Višnje kako mi struje iza uha i gdje se njezina vlaga daha poput krila duha hvata za moj vrat, kao para u zimskoj kužini na staklenim laštrama ponistre kad se unutra na špaheru kuha juha. Sve da i neću, kao što baš i hoću, stalno razmišljam o onoj svečanosti ugorovog ulaska u mokru škrapu... Zašto je to učinila? Da ne bih slučajno pred nekim izbrbljao što sam vidio u kući don Popa zimus... kako joj dušobrižnik dušonježnikom mijenja ulje u getribi? Jest, sjećam se siječnja... i... i sjeća se i Višnja znajući da se siječnja sjećam i ja kao što se sjeća svijeća onoga što vidi uokolo svojega ognjića, doklegod na zraku gori i u vosku se najposlije ne uguši kad izgori... Kupila me! Platila je otkupninu onome meni što sam ušao u don Popa doma kad nisam trebao, pa sam, evo, opet ušao, ali, srećom, onim i onamo gdje bih i sam bio poželio... Izmašklinao sam udom klina pupu njezine tople mokre aule... Iskoristila me, pohotnica, požudna uspaljenica kao kunica...! E, premalo sam platio, koliko sam zgriješio... Trguje Višnja sa mnom, trguje... Ja tebi ono što ni sam ne znaš koliko želiš, a ti meni zauzvrat samo muči... šuti i nepamti... Bit će toga još... zapamti...! Trgovina govnama... Kao da mi je htjela reći da sve ono što sanjare luzeri i zamišljaju sanjari koji listaju erotske i pornografske časopise, draškajući libido i trzajući usuhom onim što bi žarko željeli umočiti... da sve to ja mogu uvijek povlastično dobiti kad poželim... Samo trebam — šutjeti. Tako jeftino i povoljno, vazda sa stopostotnim popustom... I, kao da se čujem kako joj kažem: »Potim se, potim... u znoju lica tvoga!«

Ili... hm? ... ili je ona htjela okusiti se mladog mesa...? Ili i jedno i drugo...? Stara koka, dobra juha... A ovamo — mlada piletina...! Ja, ljubavnik-regrut... gušter-jebač...? Duguje li mi Višnja, možda, duplo...? I šutnju za viđeno... i repete za iskorišteno...? Ne znam... samo znam da me ne dere nikakva — kako ono? — grižnjeta savjesti... ničije sjekutiće ne osjećam u potiljku ni po koži: pa ni zube vremena, ni očnjake, rekli smo, savjesti. Sve što sam učinio nisam htio, a što sam dobio — nisam tražio...! Ali, sad to imam i... čuvat ću.

Neću dati nikome, neću ni prodati: iako se Višnja vjerojatno i straši kako ću ja, mulac dabili mulac, izlanuti se negdje i pohvaliti se svojim prijevremenim mužjaštvom i zlatnim trofejem što sam ga umočio... pardon upucao i osvojio bez pô muke i olako: ovako, svečano razdjevičivši se s najzgodnijom mačkom u selu... Djevičanstvo svoje, uriječ, položih na oltar najužganjenije požudnice... Ne mogu to učiniti usprkos njezinim razlozima, nisam takav tip... Jebate, pa što bi dali moji vršnjaci da ih ovako prepredeno zaskoči, rečeno je maločas, neporecivo najzgodnija mačka u selu...? Useru se svi i već pri takvoj pomisli... neka doma leže u mraku i pilaju gori-doli, gori-doli... doli-gori... doli-gori... sve gledajući da ne poštrcaju lancun i da mati ili nona ne vide bijeli škorup kad izjutra uđu u kamaru i stanu mijenjati lancune i deke...

Moja je bižnona bila Mande, zvala se Mandalina... Zato se imam punim razlozima smatrati stručnjakom za — mande... Ova seansa razdjevičenja s tetom Višnjom, seksansa dakle, meni je oproštena s nebesa i automatski se driješi od grehote i pohote tim prije i poslije što ona nije bila moj izbor. A teta Višnja? E, ona može lako u don Popa dobiti odrješenje i obezgrješenje... preko veze. Mišlju, riječju, djelom i... hm... kakav propust...? Propust je otići kod njega na duhovno previjanje i moralnu imobilizaciju. Može li propust izvojevati popust...? Tko zna kako bi don Pop reagirao...? Ustvari znamo: i Višnja i ja. Bolje je mučat. Normalno je da za mene ova tjelovježba nije nemoralna... Za tetu Višnju ne znam. Uostalom, što je to moral? Mišlju, riječju, djelom i, da — propustom... Pa i popustom... Svejedno grijeh, jednaki grijeh... Pa, kad je već jednako ono mišlju kao i ono djelom... pa opali, brate, po punoj cijeni, dokraja...! Djelom...! Za iste pare...! Pogotovo u ovom slučaju: kad me poželjela mišlju, pozvala riječju, povalila djelom, i »dijelom« kroza se propustila me...

Zbunjenošću se liječim od ovog šoka što mi je priređen, ponavljam, mimo moje volje. I, pozitivan šok to je: šok kao sok, od višnje, malo više kiselkast, al ipak sok... Baš kao onaj s mande... kiselkast...

* * *

Proljeće je. Svibanjsko sunce zna biti oštrije i od zuba na šajbi cirkulara. Vrijeme je prvopričesničkih frajavanja i krizmaničkih trajtamenata, a ovaj put i ja sam među krizmaničkom svitom što će ju biskup doskora obilježiti blagoslovljenim maslinovim uljem.

Krizma iliti potvrda onaj je katolički vjerski sakrament što je ujedno i svjetovni duhovni konkretnost, u činu čijega primanja pristupnik se ujedno i oduzima... Lijepo sam ja to, vidim, napisao, ali grubo to, čitam, izgleda... no suština je, jebiga i žalimice — nepromijenjena...! Čim je momče ili djevojče s kûmom ili kûmôm došetalo u nedjeljnoj ili, rjeđe, subotnjoj liturgiji do pred oltar, pa kad je biskup ili, najrjeđe, njegov opunomoćeni monsinjorski deputat taman u blagoslovljeno maslinovo ulje usupanim palcem na čelu krizmanika

desnicom mokro ucrtao križ rekavši, na primjer: »Drozgo, primi pečat dara Duha Svetoga!«... pa kad je tvoj Drozgo soldatski nezainteresirano komandantu dijeceze u obrve zatukao prethodno pomno provježbani »Amen!«... mogao si bit siguran da je on to ispoštovao sve ono crkveno što je njegova majka ili, češće, nona elementarno zahtijevala, te da je ispunio katoličku normu koju mu je ćaća ili, najčešće, nono patrijarhalno, a sve nehotice, bio ulio pod obavezom. Je li mu biskup, profesionalno, profilom ručnog palca potegnulo uljni friž okomito po čelu, pa odmah potom ostavio i kraći poprečni malo manje masniji trag (tä, potrošila se mnogost ulja u onome prstnom povlačenju okomitom)... mogao si tog istog momenta bit uvjeren da ga više doskora nećeš vidjeti na crkvenim funkcijama.

Fala dragome Bogu, pa ova zadnja izrečenost grubo zvuči... Red je, onda, da u nju ni ne povjerujemo. Svake nedjelje, još izjutra dok se kosići premještaju prelijetajući dvorom i pjevušeći, a pivci uznosito egomanski u zagonu nadmeno se uskukurijekavaju nad pohuljenim kokošama, svi će se ovi već sutra bivši krizmanici, pa i krizmanice, učisto obući, staviti na se robu »od sveca i petka«, te će ono vrijeme što im ga majke i none provode među klupama u crkvi utrošiti u ćakulu na pijaci, klupi ili uz ćikaru u kafiću.

177

Krizma je doista potvrda! Potvrda da je jedno vrijeme, i jedan način bivanja u vremenu, življenja, zanavijek protekao i utekao... potvrda je krizma da se biskupskim uljnim zapečaćenjem i tobože službeno odalečit imaš od svih onih moranja što su ti ih otac i mati, evo do jučer, imali pravo i podvaliti i nametnuti. Sada si, ovako krizman, potvrđen da sam dalje možeš odlučivati... pred tobom je vojska, ako si muško... i to je još jedan osigurač što te drži na distanci od svakoga moranja, to je još jedan ključ kojim možeš zabraviti vrata iza sebe i zaboraviti na poslužbene prijekore i zapovijedi majke ili none... Po prvi put imaš pravo — ne čuti...! Ne poslušati...! Po prvi put imaš pravo reći: »Ali!«... Po prvi put imaš pravo ništa ne reći, već samo... samo... nešto zaželjati...

To je tako i tako ima biti to... Poslije krizme potvrdit će se mladić... dobro, djevojka nešto češće... tek na nekom sprovodu preko reda, ili kad red za umrijeti dođe... a gotovo siguran susret pred oltarom bit će tek onda kad dođe vrijeme za — vjenčanje... Krizma, ustvari, ni ne služi doli za to da se taj trenutačni pomazanik idući put u crkvi pojavi na sprovodu preko reda, ili na vlastitoj ženidbi koja, za pretpostaviti je, ipak se u određenom smislu voljno planira.

Ali, valja obaviti i tu krizmu, kako je red i običaj. Uostalom: što će ljudi reć...!?

Krizmati se mora...! U te nakane naklane su ćete jaganjaca i kozlića.

Evo i Vojko opet je stigao u nas doma. S nožem. Ne znam je li to onaj što je lani odletio u susjedov vinograd pred kućom, ali znam što će njime učiniti. Ove godine manje sam se družio s kozlićima, dijelom stoga što sam ovako malo odrasliji shvatio da ću bez te kozlične kofidence lakše otrpjeti to što će ga

zaklati, a dijelom i zato što sam se, zaljubljen u Danijelu, osjećao nekako više »muško«, i kojemu se ne pristoji pubertetsko slinjenje s beštijicama u zagonu.

Kao i uvijek, nono je dohvatio kozlića i iznio ga iz tora na beton zagona noseći ga na prsima kao vreću. Vojko je obrusio oštricu noža s obje strane i u jednom momentu sunce mi se od noža zrakom zabilo u oko.

Vojko prima kozlića, zajaši ga i pošalje: nož u potiljak. Humano u animalno... da beštijica ne pati, da ne čuti bol po času kad joj među lubanjom i atlasom, onim prvim kralješkom, bude ubodena leđna moždina. Kozlič samo trzne i protrne kad ga drmne struja iz kratkog spoja prerezanog živca... zjenice se sjure jedna ka drugoj dolje u duplji gdje mogu biti najbliže i nož uđe u noć vrata kroz kožu i meso... I, obje se karotide isplaču krvlju kroz istu rupu. I, ništa ne boli... Ruka je lijeva koljačeva prošla kroz žvala držeći kozliču glavu, a pogled njegov slijepim strabizmom upravljen je negdje daleko u nigdinu. Nono gleda odtok života iz kozlića stojeći mirno poput noćobdije na straži. Vojko je obrisao krvavi nož o bijelu plečkicu sad još uvijek kozleta, a doskora već običnog mesa, i dalje ga tvrdo držeći ljevicom za čunku i čvrsto stišćući u zajašenju uskoga raskoraka kao u moršama. Nona je došla udisaj-dva prije no što će umjetno prsnuti cijev u vratu kozlića, pa sad drži tećicu pod njegovim mrtvim naklonom i »fata krv« neprestance ju miješajući drvenom žlicom sa smjesom maslinovog ulja, soli i papra u koju se krv utiče. Kako kozlič hropački repne, tako krv iz vratne pukotine jače štrcne, sve dok ne stane curkati sporo i škrto poput menstruacije u svršenstvu kruga za ovaj mjesec. Nona drvenjačom neumorno obrće ovaj topli gvaš krvi, da se ne zgruša prije negoli se izmiješa i prožme sa solju, paprom i uljem.

Kozlič, ležeći na boku, zadnji je put mrtvo trznuo stražnjom gornjom nogom, glave izvaljene unazad kao da se hoće odvojiti od sebe, pa je usporenim kretom ta noga slijetala na betonsko tlo zagona i, nalik igli na gramofonu koja spustivši se na ploču označi početak glazbe, pavši papkom dolje objavila je tihu kozličevu smrt.

Anđelko, oćeš opalit glavu ili da je oderen?! — prodere se Vojko na sebi svojstven način znajući da se glava od kozlića obično skida u koži, ali, budući da će se kozlič peći na ražnju u komadu ovaj put nije bio siguran.

Okin je...! — uzvratu nono odlučno nastavljaajući — Najvolin je opaljenu lešat, pa izist na zlici pulente skuhanon na njezinon jusi.

O, vraga izi u pulenti...! — pridometne Vojko s gađenjem, valjda se sjećajući ratnih dječaćkih dana kad je pulenta bila i simbol gladi i žuđena delikatesa. I s kratkih nekoliko proreza nožem vješto se provuče iza lubanje ne zapevši nijednom ni u kost potiljka ni u krilce kralješka. Ofrankanu glavu kozlića Vojko je djetinjom zafrkantnošću bacio nonotu pod bakande, kao da se igra na balote... Vjeđe na očima kozličeve odrezane glave bile su sklopljene, jezik je virio prigrizen iz desne strane čunkice, a iz batrljka kozličevoga vrata izlio se još bićerin čiste škure krvi...

Dok je trupalce obezglavljene beštijice još polegnuto na podu, Vojko mu počne derati kožu u gležnju stražnje noge. Čim je oslobodio obje krznate »nogavice« odreže vršak nogice u zglobu, a između cjevanice i tetive provuče ganač s kojim objesi kozlića pod strehu u zagonu uza zid. Sad ga je lakše derati, svlačeći ga iz kože i sve pazeći — ako je kozlič, a ne kozlica — da mu nožem ne probije mudo i da se mokraćna ne izlije po mesu. Kratkim i brzim rezovima Vojko krojački virtuožno rubi krzno, a ružičasto tijelo buduće pečenke sve se više ukazuje odozgor nizdol. Došavši do polovice trbuha koljač sad zavlačeći šake pod kožu brzo i duboko prodire niz trup, i, u hipu se vrat oslobodi i koža se drži još samo u vrhu prednjih nogica. Ako će se nogice mećati u tripice, tada ih valja oderati do papaka, dočim ako će se paliti u ognju, onda se u koži režu u koljenu.

Tetiva u šiji razgolićenoga kozlića je napeta, pa je vrat blago svijen poput banane. Laganim potezom nožem Vojko ju je presjekao i vrat se momentalno opustio i omlohavio.

Trbuh se otvara odozgo, mirno i precizno kako se ne bi probila crijeva i tako se žigerica zagadila smradnim izlučevinama iz nedokuhanе probavne magme. Što se poput patenta na jaketi raspара više trbušne travesе, to utroba kozlića stane više dimiti bjeličastom parom nalik bronzinu s komoštra ispod pokriva kad ispotiha u njemu krčka fažol. Nož je sad već dopro rezom do pod prsnu kost, drob se iznutra sve više puši bijelim dimom... kao da su, evo koliko sada, među sobom najpozvaniji u konklavi izabrali novoga papu... Sivozelena utroba pomalo se prelijeva iz uske špilje vlastitog otvora, onako kako glava novorođenčeta proćiruje iz piške kad se rodit hoće, pa je Vojko sad već visoko koncentriran u obavezi moranja da ne potegne oštricom kakav krivi rez, ili da ne pukne ovo vruće groblje droblja gdje ne treba i gdje se neće, kad ga težina domalo prevali iz toplog podrebarja vani u hladnije skute Zemljine sile teže...

Golim rukama vade se *intramena* kozlića iz bunara njegovoga raspolučenoga tijela, kao voda u siću iz gustirne, pa se razvrstavaju po tipovima: krv je nona odnijela u tećici odmah po iskrvarenju, a nono i njegov drug sad luče crijeva i dropčić od srca i pluća, jetara i slezene... koji će doskora nataknuti na ražanj bit učinjeni u vitalac. Kozlič je car! Pa si možemo utvarati kako je ovo sada: sukanje carevog novog crijeva...! Ako se neće činiti vitalac, crijevca će se baciti na gradele, perunom će ih se tijekom pećanje podbadati da dehidriraju i zahrustulaju se poput kroštula, pa će se jesti posuta krupnom solju, dok će se dropčić dobro isprati u nekoliko voda te će se u bronzin potopiti i uskuhati zajedno s mrkvom i krumpirom, selenom i lovorom... pa i on grezom solju lešan će se dovesti do pod zub.

Čim je iz kozlića sve izvađeno, oprat će ga se vodom od krvi i sukrvice, ter objesiti u konobu da prenoći na hladnom do sutra. Dobro je da beštijica prenoći obješana, da se peče tek sutradan kad meso »odradi« svoje i kad se malo stisne. Tek sutra nono će kozlića skinuti, polegnut će ga na dasku i nožem će mu usjeći utore na stegnima i plećima, gdje je meso najdeblje, kako bi se tijekom

pečenja posvuda ravnomjerno ispeklo. Krupnom solju dobro će istrljat kozlića, prstima je utiravajući i u one duboke posjekotine, te će tako začinjeno odležati još koji sat do prije početka pečenja kako bi meso upilo sol i kasnije bilo još ukusnije. Provući će mašču premazani ražanj kroz trup zabivši ga precizno pod repi, vodeći ga kroz šuplju školjku droba sve dok ne izađe svojim špicem kroz vrat i čunkicu. Centriravši kozlića na ražanj, kao Turčin kaurina na kolac, pričvrstit će ga na nekoliko mjesta stegnuvši žicu za ražanj da se pečenka ne bi ne vrtjela zajedno s ražnjem, a trbušni procijep zašit će na dva mjesta s opetcima, oderanim potkoljenicama prednjih nogu, koje će se provući kroz uske rupe sa svake strane. To će biti sutra.

Još danas, čim su Vojko i nono otpočinali poslije klanja i popili po dvije bevande, ispeći će se vitalac, taj specijalitet i možda jedino autentično dalmatinsko jelo što se sprema na mojem otoku, pa i u našem Česminovu. Prije toga, sada će marendati krv što ju je nona pripremila dok su oni klali. Jednu malu tećicu krvi parićala je tako što je na šufiganoj kapuli pofrigala među prstima raspaštroćenu krv, zgnječivši je rukama kao da drobi škutu, i na kraju je došla crne granulice isfrigane krvce, a drugu je tećicu lešala tako što je u kipuću posoljenu vodu ubacila u komadu gomojicu zgrušane krvi. Krv se friga kratko, uz neprestano miješanje, dok se ovo drugo kuha dobrih pola sata. I na friganu, i na kuhanu pa na kockice iskrižanu krv, prosipaju se sitno iskrižani luk i petrusimul, te se posipa mljevenim paprom. Onu kuhanu začini se i s kojom kapljom maslinovog ulja.

Nono i Vojko, dvojica oblapornih izješa, slasno mumaju i friganu i kuhanu janjeću krv, a ja se nisam mogao perunom založiti tim smeđim kockicama jer sam na njih gledao kao na kakve mljeckave jestive kraste. Krv jesti...? Ali eto... ali evo... ova dvojica vampira to kusaju kao da se od lani ničega okusili nisu. Kuhanu krv stavljala je nona i u tripice, od kojih sam mogao jesti samo krumpir kad bi mi ga vampir–nono perunom ispeštao u pijatu kao pire.

Dobro si vo isfrigala Zorka jebentinećuboga! — izlane Vojko u dahu kao da je sve strpao u jednu riječ.

Ma koje ričetine...!? Beštijo...! — uzvratu mu nona.

Oštijo... da će ona lipo pa na! — i okrene se Vojko meni — Na mali, dođi... Provaj kako je vo lipo! — I upravi u me brtvulin na koji je natakao kocku kuhane krvi.

Ne bi van ja to okusi za sve šolde vega svita! — izvučem se, a lice mi se nagrišpa kao kora od bora. A, kako je Vojko krenuo rukom prema meni, do nosa mi je dopro gusti miris kozličeve utrobe što se dugo još čuti i poslije nekoliko pranja. Vojko ionako pere ruke u vodi na špini, bez sapuna, tako da se taj miris može osjetiti i sutradan. Pa i sjećam se puno puta kad bi navečer došao kod nas na bevandu, kako je puno puta s njim u kužinu ulazio i ovaj miris utrobe, miris sirovih tripica.

A kad nećeš... nemoj...! — tiho reče Vojko i sam svojim riječima pridoda jeku — Kad si lud!

Nono se nije miješao u ovo naše govorenje, znao je da se ja neću okusiti i da nikakva nagovaranja i uvjeravanja neće polučiti vajde. Dogotovio je marendin i uzeo zadnji komad kore od kruha pa, kao da će se njime sad pričestiti, primičući ga ustima reče:

Za napit se...!

O, ni meni potriiba ol kruha za napit se — kroz smiješak zaslavi Vojko, pa natoči u žmul još crnog vina iz bocuna.

Uzdravje! — nono će.

Živi! — uglas ćemo nona, Vojko i ja.

I nategnuše oni naiskap svatko svoj žmul, nono se pridigne sa stolice, a Vojko podrigne i krene izljevati iz bocuna još vina u čašu.

Ostav se više! Ne loč toliko! — prigovori nono Vojkotu.

Daj, ne zajebaj! Ča san popi...? Fermaj sekund neka mi repoša, pa gremo onda za vitalcon.

Bidna njegova žena! — uzdahne nona.

Boje je njon s menon, vengo tebi š njen... — provocira Vojko i namigne nonotu, pa zasikće usrećući donjom usnom komadić zaostalog jela iza gornjih sjekutića.

To mi ne kažemo... Je lipih...! — ne dâ nona na svoje.

Hod! Moća...! — pozove nono i odloži svoj i Vojkov pijat u lavel.

O... patula na te došla! — zabeštima Vojko — A to ti kupiš pijate sa stola!? Hahahahahahahahahahaaaaa...!

Eto vidiš, sotono... kako je tvojon ženi! — likujućí odbrusi mu nona.

Vrag vas odni jednu i drugu... dabogda...! — ne ostaje on dužan.

Moća za vitalcon! — prekine nono svađu koja to nije, i zaputi se Vojko za njim smijući se od gušta na pun stomak.

Kozlič je bio još na sisi kad je priklan, onaj »od mlika«, tako da mu ne treba prati crijeva iznutra. Nona ih je samo bila ubacila u kajin s vodom kad ih je donijela iz zagona dok su oni još bili oko klanja, a tada je dobro proprala i dropčić, izvrnuvši ga naopako i dobro ga istrugajućí bruškinom. I njega je metnula u vodu, sa crijevima. Naložila je tada i oganj u kominu, na kojemu nono sad opaljuje tanki drveni ražanj od gluhača da ga tako dezinficira. Čim je prošao ražnjom kroz vatru, kratko i brzo da se ne užge, nauljenom rukom sad ga pomaže maslinovim uljem, kao da ga želi krizmati. Prislonio ga je uza zid, tako da Vojko može na nj naticati komade žigerice koje sad reže nožem na tajeru. Srce, pluća, jetra i slezenu.

Dok to Vojko ne nareže, nono uzima glavu kozliča i natiče je na oštri popečak od gvozda, nalik ražnju. I prinosi glavu u otvoreni oganj da se opale dlake. Trenutak potom, kad je nono počeo okretati glavu od kozliča da se spali sa sviju strana, sumporasti miris izgoretine ispunio je kužinicu i dvor. Sad već

nožem strže crnu garežinu i čađu s glave, pa je ponovno vraća u oganj. I tako nekoliko puta. Isto je učinio i s nožicama, onima četverima otkinutim u koljenu pod krznom, pa je pozvao nonu i dao joj glavu i nožice da ih dobro ispere, izbruškina i stavi kuhati u teću s poslanom vodom, krumpirom, mrkvom, selenom i lovorovim lišćem. To će biti za večeru: opaljeno meso lešo i pulenta na jusi od toga.

Vojko je nakrižao žigericu na komade i sad ih zajedno on i nono natiču na pouljeni ražanj: djelić srca, djelić pluća, djelić jetara, djelić slezene... pa onda opeta isponova, dokle se sve ne potroši. Pa će sekundu potom dobro posoliti krupnom solju i staviti na laganu žeravu uz stalnu vrtnju ražnjom. Vojko to sad i čini, a nono vadi crijeva iz kajina i, u dva dupla, prolazi ih kroz prste ne bi li iscijedio iz njih sav vodenasti sadržaj. Odloži ih u suhu terinu. Meso se polupopeklo pa će se sad dignuti s vatre i zamotati mrežastom masnom potrbušnicom koju mi zovemo *zdor*. Njega će se učvrstiti crijevima koja se omotavaju oko svega toga: dok Vojko vodoravno vrti ražanj oslonjen vrškom na stol, nono omotava oko njega crijeva kroz prste u dva reda, kao vezice na obući rimskih vojnika uzvrh potkoljenice. Opet će to posoliti i — natrag nad žeravu...

182

Sad je nono za kominom, sad se on peče vrteći ražanj, a ja, naučio sam to već, pokatkad ubodem perunom crijeva da iz njih iscuri tekućina, da se lijepo zahrustulaju kad se dokraja ispeku... da ih ja svejedno ne budem mogao jesti...

* * *

Svjetla u ormarskom polumraku isповјedaonice, kao na ljetnom repu krijesnice: taman ga je onoliko koliko nam je potrebno... Ušao sam unutra i, prije no što sam se poklecao zatvarajući lijevom rukom vrata za sobom, pozdravio sam dušobrišnika grijehâ:

Faljen Bog...

Vazda budi... — odahne mi dušobrišnik profesionalno pobožno.

Neku dragost u meni izazove izostanak komentara don Popa pri tome što je odsutio ovo moje »Faljen Bog« i nije me prestrojio na »Hvaljen Isus«, kako bi bilo dački uobičajenije, ili da bi mi barem pridometnuo ono »Faljen Isukrst«, ne bih li tako ispaо jezičnije logičniji. Puno puta rekao bih »Hvaljen Isus«, često još k tome dodavši nastavak »i Marija«, ali mi je sad baš došlo izustiti pozdrav kako sam izustio. Volio sam govoriti onako kako govori moja nona, pogotovo u ovom vjerskom segmentu što pripada resoru koji kod nas u kući drži baš ona, nona. Jest, mislim da je i don Pop volio čuti kazivati mene mladoga u načinu kako ga pozdravljaju stare majke i još starije none, videći u toj smrtljivoj starinskoj gesti nastavljalaštvo naših lijepih otočkih običajnosti. A, moram i to primijetiti, i meni je bilo milo čuti njega otpozdraviti baš s »Vazda budi«, za razliku od onoga vojničko-prezbiteri i gramatički uštogljenog — »Navijeke«.

Gledamo se on i ja u polumraku isповјedaonice obasjani škrtim vanjskim svjetlom s crkvenih kolona što u ormar isповјedaonice dopire kroz usko okomito

tamnožuto staklo na vratima, baš poput onog na ulazu u dom tete Višnje — dobro, Višnje, nije mi Višnja više »teta« — kroz koje se staklo ne vidi, ali se nazire, kao kroz mudante... Gledamo se on i ja, ali se ne vidimo. Jedino što ovdje mogu uočiti to je glava don Popa, zapravo ne ni glava nego samo lice... čak ne ni cijelo lice, već onaj dio od korijena nosa među lucima obrva dolje do pola svoda brade. Lijeva mu je ruka laktom bila nasadena u iver koljena pod albom ilitiga talarom, a glava je pognuto čelom počivala u košarici dlana iste te ruke i bila je blago oslonjena na rupama izbodenu kvadratnu latu što je, poput nekovrsne ponistrice, odjeljivala grešnički od opraštalačkog pregratka ispovjedališta. Kroz te je bužice u moj dio probijao pokoji pramenak kose kontemplacijom opijenog i obamrlog šjor kurata. Vidim don Popa da hoće svim bićem biti uronjen u stanja duše, kao dušica lumina u ulje... Dušničko ropstvo...! Polumrak je, naravno, polovičan kao i samo svjetlo, pa u ovom polusvjetlu mrakošću ošamućenim očima vidom ne dosimljem njegove u tmici sakrite trepavice nad zaklopljenim vjeđama, ali zato zjenicom berem svećenikove svjetioničke usne... One zasvjetlucaju u nametnutoj nam oskudnosti viđenja svega vidljivoga i nevidljivoga to više kako don Pop mokrošću jezika ovlaži svaku svoju osmu ili desetu meni upućenu riječ. Ta su usta lijepa... lijepe se slinom obje usne za izgovora, osobito pritom ističući donju usnu, onu mesnatiju, a vlažnost s njih ionako sklizne u pohod pohoti — hej, zar i rodnica nema usne?! — pa samo mogu zamisliti kako se žene osjećaju nemoćno u ovoj oskudnosti vidljivosti, kao kad se inače tijela stegnu u stegna zateknu u pomanjkanju svega na sebi... te kad pobožne a požudne župljanke osjete miris, vide sok i naslute opoj zabranjenog voća...? Svećenik, kao i Evin edenski Adam, vonja po nektaru cvijeta zabranjenog voća. Onoga najukusnijeg... Što ga poslužuju guje...

183

Malo je svjetla u ispovjedaonici, gotovo da je potpuni mrak u njoj, a tome može biti tako i zarad toga što se tada i grijesi manje vide... Ili će biti da je to, ustvari, tajna vjere, otajstvo u prilici čega oni veliki grijesi ne vide se do kraja, pa ne priječe ni put do raja...? U trenu i trnu ovoga slabovidećeg oka, oni utrunu... Ti veliki grijesi... Sve, postanu bivati nekako još i manjim... i prestanu uopće bivati domalo zatim... Zato se ni ne ispovijedamo preveć, jer grijeshimo u mraku... Pa se grijeh ni ne vidi... i... onda ga i nema, grijeha. Nego, i Bog se isto ne vidi...! Ha...? Ima li njega... Boga? Ha, ha...? Eto... je li bilo teško...? Ha, ha, ha...? Vidiš... zaista, zaista kažem vam: ima grijeha... ima ga, u izobilju... ne u bilju... već samo u čovjeku...

Zato sam i došao tu kod don Popa, da me prokopa i grijeh da mi iz prsiju iskopa. Ta, pred sakrament krizme red je da se pristupnik ispovijedi i pričesti, pa smo se svi okupili u istu uru po prijedlogu župnika. Dvije su se djevojke već ispovjedile: eno ih klečeći na prvoj klupi u sebi brbljaju pokoru, a ja sam ušao treći, prvi od muških. Ostali sjede u klupama nedaleko od ispovjedaonice i čekaju svoj red. Začudo, ne brbljaju — jerbo, mi smo ipak nemutava generacija! — ali se farabutski podsmjehuju jedno drugome sve ne bi li izazvali kakav

žagor ili preglasni smijeh, te time natjerali don Popa da izađe iz ove njegove drvene katakombe i stane ih kuditi i utišavati.

Nakon što sam i ja don Popu utiho izbrbljao one uvodne napomene o želji za oprostom i udaljenosti od zadnjeg odrješenja u ovom istom svojstvu i svetstvu, nastala je zaglušujuća tišina. Među nama odzvonio je tajac, a ja sam se počeo ćutiti baš kao talac... Činilo mi se da ovo nikad neće završiti, iako još nije ni počelo. Suše mi se usta — e, nema Višnje da ih usnama izvlaži — suši se i grlo... u trbuhu osjećam težinu kao da mi se utroba okamenila. Opet neki Indijanac nasumice odapinje strijele okolo... S don Popove donje usne odblje-snula je iskra svjetla i tiho je prošaputao:

Onda?

I opet nastade onaj isti tajac, ali ne nestade moje talačke zbunjenosti, tog uvoda u strepnju, pa strah... Jedva zaustavivši užurbano disanje koje sam nastojao da se ne čuje i ne vidi, uspio sam pustiti glasa:

184 Ovega... — pa ne izgovorivši više ni jednu riječ zamuknem, a ispovjednik iznovice zapodjene sakramentaciju:

Kojega...?

Ovega... — nastojim pokupiti komadiće sebe po drvenom podu ovog doma klaustrofobije.

Kojega...!? Ča si se inkanta? Ma gledaj ga kako se iznebluši... koda ti je vo prvi put da si se doša ispovidit...an!? — ustvrđi don Pop s mješavinom čuđenja i podgrijavajuće nervoze.

Ma nisan... Ovega... ustvari jesan, pari mi se da san prvi put ovode... ustvari još i gore ol prvega puta... jerbo dohodin prvi put s ovakin falimenti-man — zbunjeno sam tražio riječi izvlačeći se iz grča što me zakopčao, ali se jezik barem počeo polako razvezivati.

A ča si to pustega zgriši? — sad će dušobrišnik mirnije i pomirljivije.

Ma nisan... ovega... nisan ja tega toliko učini... — krenem se nekako tra-ljavo opravdavati bivajući sve smotaniji — Nisan beštima, nisan ukre, nisan ubi...

Ama sinko...! — prekine me don Pop opet sa simptomima rastućeg živčan-luka — Ma ni me briga ča nis zgriši, vengo ča jes...?

Ovega...

Kojega! — plane on ko žigica. I, sad već mislim da su i ovi vani to čuli.

Jedan je grih, ma veliki! — iskrenem odjednom i osjetim da mi se utroba raskamenila i da se od nje sad već mogu skuhati i tripice.

Da čujen? — kratko će don Pop staloženim glasom hoteći mi olakšati te-žinu što je sluti.

Nisan sigur kako bi poče...

Pomalo... Bez straha... Ne boj se... Zato i jesmo ovode da se izmirimo sa Svevišnjin i da nan on oprosti — uspostavio je prezbiter temperaturu izgovo-

ra, smirio se i sad vidim kako hoće smiriti i mene, te nastavi — A sad lipo se skruši, promisli i rec mi ča si to učini.

Vi... vi... vi biste rekli da san ja to sagriši bludno — izdahnem sramežljivo pognavši glavu pritom.

Sagriši si bludno? — naježi se don Pop pokušavajući to prikriti.

E.

Samozadovoljavao si se?

Ma ne...

Ča...?! Nego si zapravo ono učini...? — prenerazi se on.

Ma... nisan ja... nego ona... — branim se instinktom kao nevinašce na sudištu.

Slušaj! Nemoj me činit skonsavat!

Ona je udana i... i... rekla mi je da tada i tada dojden u nje doma, da mi jema dat dar za krizmu...

Ona je udana?

Zvala me je... i ča san moga? Iša san... Po ti dar.

I, ča ti je dala?

Dala mi je nu lipu bilu košuju, brez koleta... znate ono... na koju se meće leptir-mašna i... one lipe pozlaćene botune ča se mećedu u porše na rukaviman od košuje, zanamisto nih ušivenih botunih.

Pa si mi to doša ispovidit!? Je ti još ča učinila? Je ti još ča dala?

Je... Dala mi je.

Ča ti je još dala?

Ovega... pa... to se samo tako reče... Dala mi je...!

Don Pop se sad sasvim uznemiri i vidim da mu je tijesno u onoj njegovoj tapuneri preko puta mene, te mi se čini kako će ovo opraštalište grijeha svaki čas eksplodirati i rastaviti se na daske... I pukne on:

A malopri si mi spominja niki blud...? Slušaj Sini, vo ni misto za tvoje šene...! Vo je ispovid! Razumiš! Ne moreš se vode zajeb... ovi... Ne moreš se vode zafrkavat! Je ti jasno!?

Jema bit, da nas čujedu, ovi vanka? — izustim nekako savjetnički.

Ma jeb... ma... mejsusovosvetobilo...! Ubit ću te! Gledaj ga ča je od mene učini... Ma briga me je nas čujedu ili ne čujedu, kad ti od ovega svetega sakramenta činiš pizd... oštijo... činiš monade... je me razumiš...!? Slušaj, ako vako nastaviš, dat ću ti ja u sakramenat!

Skužajte, šjor kurate...

Nemoj ti meni skužajtešjorkurate...! Pun mi je kur... gledajga...! Puna mi je kapa višje i tebe i tvojih šempijarijih...! Hoćeš mi reć ča je to tamo bilo oli hod ča... hod vanka...! Vi drugi čekadu da se lipo parićadu za primit na se svetu krizmu...

E... Ma i ja oću primit na se svetu krizmu...

Molin te, molin te ka Boga — pokušava don Pop doći do zraka i do smirenja — Molin te ispovid prid Bogon je tamo bilo kakovih šporkarij, ili se ti vo s menon evo vode greš zafrkavat...?

A lipo san van reka da biste vi rekli da san sagriši bludno.

Bludno?

E... I nisan sagriši ja, nego ona...

Ona?

Je me zvala da dojden u nje doma? Je. Je mi rekla da mi je paričala dar? Je. Je me ponudila višnjevačon? Je.

Ponudila te višnjevačon?

Višnjevačon. Pitala me je hoću orahovice oli travarice... gorčice... ča ja višje znan, nabrojila je ona tega... I... i reka san non da kad se već ona zove... Ne... reka san non da bi ja no crno, razumite...? Da bi ja no crno... i ulila mi je u bičerin višnjevaču?

E, i?

186

I... Ovega... Pitala me je da jesan kad vidi gole ženske sise...

Oslobodi Bože...! I Blažena Divice Marijo...!

Skužajte šjor kurate... a... pitali ste me...

I... ča si non reka?

A, nisan jema kada.

Kako nis jema kada?

Pa kako ću kad je odma razbucala veštu na prsiman i izletile su mi prid facu... da skužate... njezine sise.

Ujmejsusovosveto bilo...!

E!

I, ča si učini?

Da ča san učini? A ča san drugo moga? Zaroni san glavon u no tisto i rukan san bokun zavesla...

Fermaj! Fermaj! Bogon te molin...!

Morete se vi na me jidit koliko god vas je voja, ma to ča san ja učini nisan moga birat...

A ča si to učini?

Ja, ništa...

Kako ništa?

Učinila je ona sama, ne pitajuć mene ništa.

A ča je učinila?

Pa... baš i ne znan kako bi van to reka... Znan samo da, dokle san ja vesla i roni, ona mi je otpucala grižu i osjeti san doli na meni ništo mokro... koda se barka na meni gingolaje...

Ma vidi ti njega...!

Ali, šjor kurate, ništa ja nisan vidi...

Kuco! Nemoj ti meni tako... Slušaj, koja je to žena bila? Bit će da je i starija od tebe?

Pa... je.

A je je ja znan?

Ovega... fala Bogu da je znate... puno dobro. Ja znan da je vi znate... puno dobro.

Opet on...! Ajde, ne incesaj! Koja je to žena?!

Ne smin van reć, jerbo...

Kako mi ne smiš reć!? Neće ti vajat ispovid...! Neću te moć odrišit!

Ma, kako ću van to reć?

Rec... jerbo ti neće vajat ispovid...!

Je to vi meni sadar pritite?

Ne pritin ti... vengo... ne mogu te odrišit ako se ne ispovidiš kako spada... kako Bog zapovida...!

Neće van to bit drago čut... pa ako morete čagod tamo u Boga prohmutat, priko veze... da se ne zna... da niko ne zna?

Nemoj da ti...

Skužajte, šjor kurate... Reć ćedu ovi vanka da smo mi ništo puno unutra...

Ni me briga ča ćedu oni reć, nego ča ćeš mi ti reć... Ko ti je to učini?

Nesmin reć...

Ko?!

Ne smin...

Ko?! — povisi don Pop intonaciju zapjenjen od bijesa kao pivo od topline, razrogačivši oči i izvrnuvši rogače obrva do sljemena tjemena.

Nisam više nalazio načina kako da se svemu tome oduprem, pa sam — vidjevši da sam se dobrano opustio osjećajući se dominantnijim zbog njegove pojačanije nerveze — nadmoćno odbrusio mu u facu kroz one bužice priznanje:

Vaša Višnja!

Aaaaa...!?!? Moja... Višnja? Koja moja Višnja?!

Ona, eto izgleda to tako: što višnji nam Bog je dô... da se tako lektirno-gundulićevski izrazim.

Nemoj me zafrkavat... već san ti reka!

Je... baš ona Višnja ča ste je vi blagoslovili dokle smo, ono, blagoslivjali kuće ve zime... Pa kad san u krivo doba uliza u vas doma po tamjan... Kad san vas ono ukeba... je se spominjete? Eto, sad je ona mene... izgleda... blagosloвила...

Molin!?

A ča van ja mogu... hm... kolega...

Ma je to istina...?

A je vo ispovid, šjor kurate...?

Čuješ ča te pitan...? Je to istina?

Učili ste me da ne vaja lagat...

Ko je to bi...? Ne laž!

Vaša Višnja... *Mon cheri!*

Nisan ti ja nikakova mona... vidićeš!

Izletio je don Pop iz ispovjedaonice poput pare iz kotla... Ispalio sam se i ja kao iz haubice ne čekajući da on uđe u moje krilo opraštališne kašete za obezgrješenje, pa da bude meni: »Pokoј višnji!«... Ustrčao sam se prema izlazu iz crkve vijugajući među hrastovim bancima u crkvi ne bih li povećao prednost pred uspuhalim don Popom koji me goni nalik ptičaru što ganja jarebicu. Dušobrišnik — e, ispravak: više zasigurno u njemu nema želje da mi s duše sastruže ruzinu grijeha, pa je opet tek obični i mali falši dušobrižnik! — sad je, istom, željan da me stigne i dohvati... pa da me zvizne, tresne, bubne ili što već... U lovu na me spotaknuo se o nožište klupe i pao je na dugački tapet razmotan duž cijele podne kičme crkve među dvama redovima banaka, od ulaza sve do pred oltar, dok sam ja uspio istrčati iz bogomolje katapultiran poput provalnika što ga je u nemio čas osujetio kao vragom vođen naišli sakrištant.

188

Vršnjaci moji štono čekahu red za ispovijeđu se izmiriti sa Svevišnjim, neposredno pred silazak Duha Svetoga na naša čela u uljnoj prilici doskorašnje krizme, zapanjeno gledahu gonjenje don Popa za mnom niza crkvu: ustâ širom otvorenih kao vrata krušne peći.

Tajni životni tereti

Drago Glamuzina: *Drugi zakon termodinamike*. V.B.Z., Zagreb, 2021.

Sjajna ideja — okupiti ljude kao u kvom suvremenom salonu Dostojevskog, drogirati ih (većinom) ili napiti, i navesti na »igru istine«, otkrivanje događaja koje nikom nisu ispričali, jer su izvan moralne vertikale, pa ih se srame, boje, neki i užasavaju, uglavnom, njihov su tajni životni teret, koji poprilično odudara od slike koju nude svijetu. Nema čovjeka koji ne živi u takvoj igri »skrivača« sam sa sobom, tema je univerzalna. Korijeni ideje su u *Decameronu* Boccaccia, doduše, samo korijeni, jer su razlike znatne, ali ipak tim skupom priča uspostavlja se veza sa samim izvorom pripovijedanja kao takvog, veza s književnom tradicijom, ali ona najbolja, spontana, koju je nametnuo sam život, dakle, nije postmodernistička reinterpretacija, da ne kažem, krađa, i lažno životarenje na već promišljenom. Priče nemaju čvrst okvir kao u *Decameronu*, nisu prepričane, nego govore o nji-

hovim autorima, a dolazi i do interakcije među sudionicima, čak do razračunavanja između nekih, a na samom kraju napušta se okvir zatvorenog mjesta, odnosno, izolacije, i roman završava u brutalnoj sceni sadašnjice, brutalnijoj od većine priča. Nije ni čudo, budući da su mnogi pripovjedači, pozvani otkrivati tajne, ipak pazili da ne ispričaju ono najgore, što im cijeli život leži na duši, nego ono što im je podnošljivo, odnosno, nastojali su izvrdati, izvući se iz zatraženog. Među ovima je i sam pripovjedač, čijom pričom roman i započinje, koji je formalno zadovoljio zadatak — ispričao je nešto što nikad prije nije — nije ni mogao, jer je, prije odlaska na taj pripovjedački tulum, definitivno prekinuo sa ženom radi koje je ostavio obitelj, što je sadržaj njegove priče — te utoliko to nije bila nikakva sramotna tajna koju je godinama skrivao. Pripovjedač je izvrdao i drugi uvjet pripovijedanja, naime, da o tome što se tamo čulo nitko ne smije pisati, a on je već tijekom večeri shvatio kako bi od tog događaja mogao napraviti dobar roman, pa je sve pomno zapisivao u glavi, i, na neki način, odmah romanizirao ono što je čuo, i poslije u rezultatu romanizirao romanizirano, s posljedicom veće domišljenosti priča nego što bi bile bez te dvostruke prerade. Ovo nam nešto govo-

ri i o naravi pisaca vječno spremnih život pretvoriti u priču, dati čvrst oblik nečem promjenjivom i unijeti red u kaos, učiniti nestvarno stvarnim. Usudila bih se reći da naša jedina stvarnost i jest u priči, tek tu vidimo što smo uopće živjeli, odnosno zadovoljavamo našu duhovnu glad za životom, na sličan način na koji ju je zadovoljio pračovjek koji je, nakon što je pojeo bika — istog nacrtao na zidu špilje. Što će reći: nije mu bilo dovoljno samo ga pojesti.

Likovi romana su oni tu oko nas, u više-manje malograđanskim životima, kakav nameću skućene financijske mogućnosti, ali svi su intelektualci, mnogi su umjetnici, uglavnom, načitanu su i maštoviti, upoznati i s drugim mogućnostima života od onih koje žive, pa se ispod te relativne besparice, koja im određuje svakodnevnice, potajno prelijevaju izvan tih okvira u, recimo, zabranjene zone, koje su većinom seksualne. A što znači relativno nevine, jer seks je ipak osnova života, barem onog tjelesnog. Priče koje se ne tiču seksa, manje su nevine, kao priča lika koji je skoro ubio čovjeka — a koji figurira kao najmoralnija i najispravnija osoba tog okupljenog društva, što je i metaforička kritika društva u cjelini. Ovom segmentu pripada i priča vlasnika kuće, Ferija, koji čuva svoju seksualnu intimu kao zmija noge, ali kuražno priča svoje morbidne snove i zamišljanja, s alibijem nestvarnog. Dakle, nema krivice. Ime tog lika, poznatog svima u našoj sredini, kao i fizičko prisustvo (kao lika) pisca J. Franzena, upućuje na još jedan aspekt ovog romana — onaj čitanja s ključem. Mogu se prepoznati stvarni životni uzori i u čitanju uspoređivati s njihovim likom u knjizi, što predstavlja dodatnu intrigu, koje se nije libio ni Joyce, iako ova nestaje s vremenom, pa je to vremenski ograničena računica, zanimljiva samo suvremenima.

Od brojnih psiholoških i moralnih, a i metafizičkih problema koje knjiga dotiče, među najistaknutijima je pitanje da li čovjeka određuje ono što je mislio ili ono

što je učinio. Roman, odnosno dva njegova lika, zastupaju mišljenje da ga određuju samo djela, a ne i misli, nad čime se, kao čitatelj, odmah moraš zamisliti: jer danas znamo da materija ni ne postoji, da je sve energija, dakle, da su misli poravnate s djelima, jasno gledano iz cjeline postojanja, a ne u društvu — gdje su važna samo djela i njihove posljedice, a misli su kao privatna stvar, bez stvarnog učinka. A same priče likova, na neki način, opovrgavaju tezu te dvojice, budući da je mnogo onog što su činili proizašlo iz onog o čemu su maštali, pa su, dakle, ta djela direktna posljedica misli. Navela sam ovo kao primjer kako taj roman Drage Glamuzine navodi čitatelja na razmišljanje, koliko god priče bile intrigantne same po sebi (odnosno po načinu na koji ih je pisac ispričao), pa ih se čita brzo i s lakoćom, a zaustave te na nekom problemu preko kojeg ne možeš samo tako prijeći, jer zadiere u temelje tvog vlastitog života, kao što je ovaj navedeni — o primatu naših djela nad mislima.

Što se tiče prosedeja, roman je, kako sam već rekla, pisan kao niz priča sudionika tuluma, dakle, kao skup monologa, koje spajaju povremene opservacije pripovjedača i njihovi dijalozi, sve u strogo realističnoj vizuri, gdje ništa ne ostaje nejasno i zamučeno. Jasnost je, dakle, jedna o njegovih najvećih kvaliteta, barem po mišljenu autorice ovog teksta. Također, pisac se — djelomice zahvaljujuću upravo toj monološkoj strukturi — ne gubi u suvišnim opservacijama, ne zamara čitatelje tzv. Markovim konacima, priče se kreću strogo zacrtanom linijom od početka do kraja, zaokružuju se, i, kao takve, doslovno vuku k novoj priči, pobuđuju znatiželju, kao u kakvom krimiću. Iako tu nema ni »k« od krimića, proza je striktno umjetnička, dakle, proizašla je iz doživljaja, a ne iz slaganja književne križaljke. Ukratko, kompozicijski, dramski, roman je savršeno izveden, pa čitatelja doslovno ne ispušta iz ruke, drži ga u napetosti do samog kraja — iako se taj kraj ne čeka,

jer očito nije ni moguće. Naime, priče bi se mogle nastavljati u beskraj... Vjerujem da će se nastaviti u čitatelju, koji će se — poput mene — pitati, a što bih ja ispričala da sam se našla tamo, koju priču od onih koje sam u sebi zakopala i nikom ih nisam ispričala? Moram priznati da su odmah iskrsnule, kao mrlje na savjesti ili događaji za koje bih voljela da se nisu dogodili, da se mogu povući — i uključile me u roman i na taj posredni način.

Jednostavnost kojim je roman napisan može ponekog navesti na onu poznatu misao »pa tako bih mogao i ja«, ali prava je istina da upravo iza takvih romana stoji dugogodišnji veliki rad, puno promišljanja i popravljavanja, odmjerenje točnosti i istinitosti svake rečenice, od kojih mnoge imaju i aforističku težinu — što je osobina svake vrsne umjetničke proze. Zbog svega navedenog autoru ćemo oprostiti da u pojedinom pričama, koje se tiču striktno seksualnosti, povremeno upada u pornografiju, dakle u virenje u tuđi život bez uvažavanja njegove cjelokupne osobnosti, što je očito dug vremenu, koje je voajersko i pornografsko, a i vlastitom spolu: naime, iako i pisac, ipak je samo muškarac: ne može si pomoći.

MARINA ŠUR PUHLOVSKI

Nesvakidašnje djelo u hrvatskom kontekstu

Elvis Bošnjak: *Gdje je nestao Kir*.
HENA COM, Zagreb, 2021.

Josip Reihl-Kir, po ocu Nijemac, po majci Hrvat, a po oboje roditelja partizansko dijete, bio je načelnik osječke policije, poznat po upornim pokušajima mirotvorstva između hrvatske i srpske strane u proljeće i rano ljeto 1991., nedugo prije

otvorenog izbijanja rata nazvanog Domovinskim. Kao takav bio je trn u oku važnim pojedincima s objiju strana, odnosno politikama čiji su eksponenti ti pojedinci bili, da bi ga na kraju, 1. srpnja '91., mecima iz kalašnjikova izrešetao pripadnik pričuvnog sastava MUP-a Republike Hrvatske, Antun Gudelj, ubivši pritom još dvojicu ljudi i teško ranivši trećeg čovjeka iz te hrvatsko-srpske delegacije koja se automobilom vraćala s mirovnih pregovora. Reihl-Kir je u tom trenutku već imao dogovoren premještaj u Zagreb jer je zajednička procjena tadašnjeg zamjenika ministra unutarnjih poslova RH, Slavka Degoricije, i njega samoga bila da mu u Osijeku neki od ključnih ljudi tamošnje političko-braniteljske strukture rade o glavi. Nažalost, zakasnio je jedan jedini dan koji je bio dovoljan da se budući, mentalno labilni ubojica izmanipulira za počinjenje zločina. Da je ubojstvo Reihl-Kira i ostalih bilo planirano s ključnog dijela političkog vrha Slavonije, povezanog s moćnim dijelom državnoga političkog vrha, snažno sugeriraju svjedočenje tadašnjeg ministra unutarnjih poslova Josipa Boljkovca, koji je za to sumnjičio Gojka Šuška i Vladimira Šeksa, te činjenica omogućavanja bijega Gudelju u inozemstvo, kao i državna amnestija za toga višestrukog ubojicu nakon što je koju godinu kasnije izručen Hrvatskoj (iako se Zakon o oprostima nije odnosio na one koji su, kako se to voli reći, okrvavili ruke). Tek kad je na inzistiranje Reihl-Kirove udovice Jadranke na sudu dokazano da je amnestija Gudelju bila protuzakonita, zlikovac, koji je u međuvremenu emigrirao u Australiju, izručen je Hrvatskoj i 2008. osuđen na dvadeset godina zatvora, ne otkrivši eventualne inspiratore ubojstva. Gotovo četvrt stoljeća nakon završetka suđenja i punih trideset godina od Kirove likvidacije, u vrijeme i u sredini koja je uspomenu na ubijenog mirotvorca u velikoj mjeri potisnula, a ionako ga nikad i nije uključila u pobjednički narativ, što je logično jer u takav se trijumfalizam nije uklapao, poja-

vio se roman koji Reihl–Kira afirmira kao heroja. Samo nešto drugačijeg od standardnih ratnih heroja koji su, po službenim verzijama, živote polagali za domovinu.

Autor romana *Gdje je nestao Kir* poznati je glumac, nagrađivani dramatičar i povremeni filmski scenarist Elvis Bošnjak (rođen u Splitu 1971.), kojem je to prvo prozno djelo. Da stvar bude zanimljivija, a ujedno dodatno opravdavajuća za relativno dulji neknjiževni uvodni dio ovog teksta, Bošnjak je, prema vlastitim riječima, prvi put za slučaj Reihl–Kira čuo tek prije nekoliko godina, pročitavši novinski tekst književnika Davora Špišića. Štoviše, splitski autor tvrdi da i većina ljudi iz njegova okruženja za Reihl–Kira nije čula, a ako su i čuli to je bila toliko marginalna informacija da su je zaboravili. Iz perspektive autora ovih redaka takvo što se čini podosta čudnim, jer taj slučaj ipak je bio u središtu pozornosti kad se dogodio, a i poslije su mediji itekako pratili sudske peripetije s tim u vezi te nepokolebljive pokušaje Jadranke Reihl–Kir da se sazna puna istina i dođe do pravde. No jedno svakako jest sigurno: Josip Reihl–Kir u suvremenoj povijesti Hrvatske nije dobio mjesto koje zaslužuje, a pogotovo mladi građani Hrvatske o njegovu su ljudskom profilu i sudbini ostali neobaviješteni. U tom smislu pojava Bošnjakova romana vrlo je važna, a da vi jest bude bolja — taj je roman i kvalitetan.

Obično, kad se radi o beletrističkim proznim tekstovima zasnovanima na stvarnim ljudima i istinitim događajima, očekuje se takozvani dokumentaristički, a svakako realistički pristup temi, no u slučaju romana *Gdje je nestao Kir* to u znatnoj mjeri nije slučaj. Upravo suprotno, stvarnosna je građa tek labavo polazište za poetiku koja je bliža nadrealizmu ili takozvanom magijskom realizmu nego kompleksu realizam–naturalizam–dokumentarizam. Dovoljno je reći da Bošnjak u romanu ne koristi nijedno stvarno ime, pa je tako Antun Gudelj postao Marko Šutalo, izmijenjena su i imena njegovih žrtava uz Kira, nemoguće je pouzdano

identificirati Šeksa, Šuška ili Branimira Glavaša (lik nazvan Manjkas mogao bi se referirati na Glavaša, a onaj zvan Glavni na Šeksa, no to ostaje u zoni pretpostavki, a po svemu sudeći u tom slučaju nije ni mišljeno da postoji jača veza između fiktivnih likova i stvarnih osoba), na kraju krajeva ne spominje se ni Josip Reihl–Kir pod tim imenom (osim u posveti nakon svršetka romana, gdje se pojavljuje kao Josip Tvrtko Rehl–Kir, što mu je bilo puno ime); naime, on je sveden na drugi dio svog prezimena, Kir, što će kod prosječno informiranog, a solidno srednjoškolski obrazovanog čitatelja, pogotovo u svjetlu spomenute činjenice da autor Bošnjak i njegovi prijatelji za ubijenog načelnika osječke policije nisu čuli, možda prije pobuditi asocijacije na antičke perzijske vladare Kira I. i Kira II. Velikog, nego na Josipa Reihl–Kira. A ta asocijacija i ne bi bila pogrešna kad se zna da se Kir kao grčka varijanta perzijskog Kuros ili Kuroše zapravo odnosi na Sunce, odnosno nekog ili nešto nalik Suncu, jer Bošnjakov Kir u kontekstu romana jest nešto poput Sunca ili Sunčeve svjetlosti (ono pozitivno, prosvjetljujuće). Stoga se, očito bareovski naslov knjige *Gdje je nestao Kir* (što potvrđuje korištenje još jedne lajne iz odnorne Bareove pjesme *Gdje je nestao čovjek* — »svi odgovori doći će sami«, kao Šutalove rečenice kojom završava jedno od poglavlja), može, a vjerojatno i treba čitati kao — gdje je nestalo Sunce. A s obzirom na to da se Sunce ne može ubiti, ili ga u najmanju ruku ne može ubiti čovjek, nije čudno da u romanu Kir zapravo nije ubijen. Šutalo je izvršio zločin, ispucao gotovo cijeli okvir kalašnjikova u Kira i ostale (u stvarnosti, 18 od 29 ispaljenih Gudeljovih metaka završilo je u Reihl–Kiru), ali tijelo glavne mete nije pronađeno. Kir je iz bijelog Stojadina jednostavno nestao, što je Šutala i njegove nalogodavce ispunilo nevjericom, ljutnjom, bijesom. Nadrealni svijet Bošnjakova romana tako omogućuje da pravi, moralni, principijelni čovjek o kojem pjeva Goran Bare, Čovjek–Sunce,

materijalno tajanstveno iščezne te da se negdje pri kraju narativa pojavi kao neka vrsta duha na grani drveta, nalik ptici (koja opet može simbolizirati Duha Svetog), i odatle promatra naš današnji svijet, među inima i vlastitu suprugu i kćer kako obilježavaju njegovu pogibiju u kratkoj manifestaciji na kojoj se čita i pjesma neimenovanog pjesnika nazvana *Poema o Josipu Reihl–Kiru* (s tim u vezi, iz jednog od objavljenih intervjua s Elvisom Bošnjakom može se saznati da je zapravo on autor te pjesme, što drugim riječima znači da je sama sebe također ubacio u roman).

Nakon do sada napisanog, neće biti iznenađenje kad se ustvrdi da je romanescni pripovjedač vrlo opušten i poprilično zaigran, te da je to velika kvaliteta autorova prozna debija. Naime, ima u tom debiju velikih riječi koje izgovara Kir, odnosno koje se vežu uz njega, a jedna od ključnih njegovih ideja podjela je povijesti na povijest istine i povijest razloga koje su međusobno suprotstavljene, pri čemu se prva sastoji od »niza neoborivih istina, koje ogoljene do srži isključuju iz svog sadržaja bilo kakve i bilo čije razloge«, a druga je načinjena od »niza razloga u odnosu na koje ova ili ona strana prilagođava tu istinu svojim potrebama«. Kir je, dakako, bio privrženik *povijesti istine* i kritičar *povijesti razloga*, kao što je bio, bez obzira na povremena kolebanja (»ako je moguće, neka me ova čaša mimoide« javlja se kao jasan element ionako vidljive kristovske primjese Kirova lika), spreman žrtvovati vlastiti život za plemenit cilj jer ne bi mogao živjeti iznevjerivši svoje ideale, to jest samog sebe. Međutim, zahvaljujući spomenutom opuštenom i zaigranom pripovjedaču, zahvaljujući intonaciji koju on daje tekstu, inače, kako je iz do sada napisanog posve jasno, vrlo intertekstualno usmjerenom (pri kraju se ljepota ljubavnog odnosa Kira i njegove supruge ilustrira njihovim kupanjem u rimskoj Fontani di Trevi, kad su samosvjesno citirali slavnu scenu s Marcellom Mastroiannijem i Anitom Ekberg iz Fellinijeva klasičnog

filma *Slatki život*), svaka potencijalna visokoparnost je eliminirana. Spoj pripovjedačeve intonacije i inklinacije nadrealnom rezultiraju doista zanimljivim, ne svakidašnjim djelom, barem u hrvatskom kontekstu, a sve postaje još zanimljivije kad se kaže da pronadrealnost ne dokida jedan vrlo realistički sloj teksta, onaj koji uz svu afirmaciju lika Kira ne dopušta da taj lik bude idealiziran (štoviše, iako sama sebe u nekim trenucima zamišlja kao neobična sveca, nije prikazan nimalo svetački). Istovremeno, a ovo je nadasve intrigantno ako se zna da je autor osoba lijevo-liberalnih sklonosti i da je dozvolu za objavljivanje tražio od Reihl–Kirove supruge, roman ne dopušta ni da lik ubojice Šutala bude demoniziran. Upravo suprotno, lik temeljen na notornom likvidatoru humaniziran je, čak do neke mjere učinjen simpatičnim, što je vrlo riskantan potez, pogotovo iz stvarnosne perspektive, no u konkretnom književnom ostvarenju itekako funkcionira. Šutalo, koji je učinjen antagonistom ravnopravnim Kiru kao protagonistu (kroz pripovijedanje u trećem licu njih se dvojica izmjenjuju kao fokalizatori iz poglavlja u poglavlje, s tim da Kirova narativna linija, ne računajući epilog, završava pokušajem njegova ubojstva, a Šutalova počinje s tim pokušajem), tako u prostorima svog izbjeglištva (najznačajniji je onaj južnoamerički, što se može shvatiti i kao autorova posveta spomenutoj poetici takozvanog magijskog realizma) druželjubivim gestama (ne znajući jezike sredine u kojima se zatječe) komunicira s raznim ljudima, susreće crnce i Indijance te ih zavoli (prilično neočekivano za jednog desničara, što je dobrodošao odmak od stereotipa), a neočekivana je i njegova sposobnost imaginacije, o čemu najbolje svjedoče ovi redci: »Sat i trideset minuta kasnije, letio je iznad Anda i mislio kako su Alpe noževi, a Ande otoci. Tako je vidio vrhove Ande, oble i glatke, u gustoj pjeni oblaka. Zamisli kako avion stoji na vrhu planine, a on sjedi na krilu i umaće noge u oblak, kao u vjedro tople

vode.« Ipak, za razliku od Kira, Šutalo je čovjek praznine i simbolički završava svoj put u čileanskoj pustinji »obuzet istom prazninom, istom tupošću s kojom je živio cijeli život«. Sukladno Kirovim kristolikim potencijalima, Šutalo će se nalik na Judu naposljetku uputiti u pustinju s kopopom u prtljažniku automobila tražeći drvo, što sugerira da usprkos duševnoj tupošti u sebi ima ne samo klice imaginacije, nego i savjesti.

Kad se podvuče crta, ostaje zaključiti da Elvis Bošnjak i *Gdje je nestao Kir* koračaju neutabanim putem posve nekarakterističnim za onaj ogranak hrvatske književnosti koji želi biti društveno kritičan i politički angažiran. Put je to koji na prvo mjesto stavlja književnu logiku i kriterije te dopušta da ono ideopolitičko iz njih proizađe, umjesto da im bude pretpostavljeno. To je pravi put književnosti kao umjetnosti.

DAMIR RADIĆ

Slojevitost i nesputanost svijeta tržnice

Martina Vidaić: *Trg, tržnica, nož*.
Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb,
2021.

Jedna od najnagrađivanijih hrvatskih pjesnikinja mlade srednje generacije, Martina Vidaić (rođena 1986. u Zadru, dobitnica Nagrade Goran za mlade pjesnike za debitantsku zbirku *Era gmazova* iz 2011., potom finalistica Nagrade Janko Polić Kamov za drugu zbirku *Tamni čovjek Birger* iz 2016., te prva dobitnica Nagrade Ivan Goran Kovačić za najbolju zbirku u dvogodišnjem razdoblju za knjigu *Mehanika peluda* iz 2018.) polučila je početkom ljeta ove godine svoje četvrto pjesničko

uknjiženje *Trg, tržnica, nož*. Konceptualnim pristupom nova zbirka nastavlja se na prethodnu: dok je *Mehanika peluda* programatski predstavila galeriju likova i glasova, uglavnom onih s društvene margine i ženskog spola/roda, *Trg, tržnica, nož*, sukladno naslovu, u središte stavlja tržnicu smještenu na prostoru trga, tematizirajući taj svijet precizno i kompaktno do te mjere da se može govoriti o poemi od 45 pjevanja ili poglavlja (označenih rimskim brojevima). Sličnost između dviju pjesničkih knjiga je i u tome što *Mehanika peluda* prije prelaska na predstavljanje perspektiva raznih likova započinje govorom iz očišta tzv. lirskog subjekta iz prvog lica, koji se može poistovjetiti s autoricom, a takvim govorom i završava; *Trg, tržnica, nož* također započinje iz ja-perspektive, a tako gotovo i završava (ja-perspektiva reaktivira se u predzadnjem poglavlju), dok u jezgri toga svojevrsnog okvira izrazito dominira impersonalan pristup kao neka vrsta ekvivalenta u negativu govoru raznih likova iz ja-perspektive *Mehanike peluda*. Uporabom, pak, isključivo malih slova (neovisno o interpunkcijama koje su zadržane) knjiga se vraća na praksu autoričina prvijenca *Era gmazova* (*Tamni čovjek Birger* i *Mehanika peluda* koristili su velika početna slova, ali su istovremeno izbacili točku), dok dominacijom strofičnog naspram jednostupačnog organiziranja teksta slijedi sve tri prethodne zbirke. Međutim, u novoj je knjizi broj pjesama (tj. poglavlja odnosno pjevanja) pisanih u proznom stupcu (bloku) veći, a i u nizu tekstova koji formalno imaju strofičnu organizaciju, zapravo je prije riječ o proznim odlomcima nego strofama u pravom smislu riječi. Naime, više nego ikad prije Martina Vidaić poseže za prozaizacijom poezije, odnosno najveći dio tekstova od kojih se njena nova knjiga sastoji zaslužio bi određenje poetske proze. Vjerojatno to ima neke veze s činjenicom da joj je prethodna knjiga, *Anatomija štakora* (2019.), roman, a da u rukopisu ima još jedan, nastao u međuvremenu.

Možda glavna zanimljivost novog pjesničkog naslova Martine Vidaić leži u njegovoj svojevrsnoj trostrukosti. Autorica se svijetom tržnice bavi paralelno ga provlačeći kroz tri vremenska ciklusa — kroz jedan dan od tame praskozorja, preko jutra, prijepodneva i podneva do popodneva i večeri; kroz godišnja doba, od zime preko proljeća, ljeta i jeseni do nove zime; te kroz desetljeća, od (neimenovanih) osamdesetih preko (ekspliciranih) ratnih devedesetih, do (također ekspliciranih) prvog i drugog desetljeća 21. stoljeća. Takvoj slojevitosti sukladno je profiliranje niza likova (prostitutka Gracijela, ridikul Bere Guša, sin prodavačice cvijeća zvan Čovjek–vrat, mršavi muškarac s kokoticom, policajac s dva penisa, provincijalka Muta, pijani dječak s nožem), među kojima najveći prostor dobiva Vuka, čistačica zahoda na tržnici uz koju se uglavnom veže naturalistička inklinacija teksta i koja predstavlja snažnu ženskost svoje vrste. Najekspresivnije je pak predstavljen nadrealni lik sitnog odnosno malenog Srbina, a najznakovitija je djevojčica sa slamnatim šeširom koja svojim odrastanjem prati spomenuta tri ciklusa, pa se tako javlja i kao djevojka sa slamnatim šeširom te žena sa slamnatim šeširom. Uz te izdvojene karaktere prisutni su kolektivni likovi prodavač(ic)a i kupaca, te onih koji nisu ni prodavači ni kupci (baš tako su nazvani), a autorica posebna poglavlja posvećuje i detaljima poput ruku ljudi na tržnici koje opisuje u velikoj raznovrsnosti njihova izgleda i radnji, također brojnim vrstama cvijeća i bujici glasova koji se prosipaju tržnicom i čije fragmente hvata, moglo bi se reći, kao neku dokumentarističku struju svijesti. Isto tako svoje mjesto dobivaju kosti, meso, ribe, voće (osobito mandarine), povrće, pekarski proizvodi, razni predmeti koji se nude na buvljaku kao dijelu tržnice, potom prostori (uskih) ulica koje vode prema trgu na kojem je tržnica, naposljetku i naslovni nož. Sve to živo i neživo, organsko i anorgansko vrije uglavnom nesputano i kao-

tično, i to bogatstvo teksture svijeta koji je Vidaić izabrala opisati i predstaviti kao neku vrstu sinegdohe života, najvredniji je doseg njezina pothvata. Doista, posegnut ću za stereotipnom, ali relativno preciznom asocijacijom, na Vidaićkinjoj tržnici sve vrije kao u košnici, samo valjda anarhoidnije, baš onako kako je autorica vjerojatno stvarnu tržnicu doživjela i poželjela je predstaviti čitateljima, i u tome neupitno uspjela. Kao i u stilizacijama u kojima je održana kvantitativna i kvalitativna ravnoteža (izražajnih) metafora i poredbi, kao i u poetičkim stremljenjima koja, kao i inače kod autorice, uključuju i (spomenute već) sklonosti naturalizmu i (grotesknom) nadrealizmu, ali i (gorku) igru ludički nanizanih rima, kao i šaljivu intertekstualnost (s *Hasanaginicom*), odnosno opće naslijeđe modernizma.

Ne može se, međutim, reći da svi sastojci djela podjednako dobro funkcioniraju. Spomenuta dominantna impersonalnost teksta u rijetkim se trenucima prekida obraćanjem tzv. pjesničkog subjekta stanovitoj Isadori, a prva asocijacija je dakako slavna plesačica Isadora Duncan, što se potvrđuje, ili u najmanju ruku snažno sugerira, u zadnjem retku pretposljednog, 44. poglavlja — »Isadora, zašto nismo mogle plesati po nalogu stroja?« Kad se zna da je Duncan, nesputana biseksualna Amerikanka i svjetska putnica, ljevičarka i ateistica, začetnica modernog plesa, prva plesačica i koreografkinja koja se sustavno suprotstavila rigidnosti klasičnog baleta tražeći slobodu izraza oslonjenu na prirodnost pokreta, onda nije teško pretpostaviti što ona simbolizira. Međutim, njezino uplitanje u tematiziranje (mediteranske) tržnice, stavljajući u taj kontekst, čini se nategnutim, više kao plod autoričine fascinacije tom izvanrednom osobnošću nego kao posljedica tzv. unutarnje logike samog teksta. Sloj vezan uz Isadoru povezuje intimno i političko, a Vidaićkine političke odnosno društveno–kritičke inklinacije posve su jasne, međutim način na koji je tu liniju

izvela djeluje pomalo poput nadobudne tinejdžerske proizvoljnosti. U ovakvoj vrsti umjetničkog diskursa puno je bolje kad se ono političko plasira diskretno i fluidno, sa značenjem koje pomalo izmiče, i nit s Isadorom Duncan tome se s jedne strane priklanja, ali odlazeći previše, reći ću tako, u apstrakciju (zašto sad Isadora Duncan, kako se ona uklapa u temu?), dok s druge strane, istovremeno, njezina je simbolika previše očita. Jer vitalizam tržišnog kaosa zamire, sve završava u mraku, hladnoći, samoći i tišini, s ribljim ljuskama na očima (»sad će mi oči šutjeti, kaže.« — posljednji je stih knjige); autoričin dobro znani pesimizam i ovdje stavlja točku na i, te nekonvencionalnost, prirodnost, slobodarstvo, ono što simbolizira Duncan, bivaju poraženi. Kad se tome doda i dosta tvrd angažman u jednom od poglavlja, onom koji spomenuti lik Mute prikazuje kao žrtvu patrijarhata, onda je razvidno da bi za djelo bilo bolje da se od takve političnosti sačuvalo, odnosno da je tretman političkog bio 'umjetničkiji', što u ovom slučaju znači neuhvatljiviji, neobičniji, pomaknutiji, baš kao u slučaju nadrealnog pristupa liku sitnog i malog Srbina kao svojevrstne metonimije sudbine hrvatskih Srba devedesetih.

Trg, tržnica, nož knjiga je koja donosi poznate kvalitete Martine Vidaić — najkraće rečeno, stilsko-jezičnu potentnost i beskompromisan pristup svijetu egzistencije, ali i stanovite, prethodno spomenute, manjkavosti. Sveukupno, riječ je o solidnom ostvarenju koje zaslužuje respekt, no znatno je uzbudljivija bila prethodna autoričina knjiga, roman *Anatomija štakora*. Čak bih išao toliko daleko da zaključim kako je osebujno poetična *Anatomija štakora* kvalitetniji rad od bilo koje Vidaićkine pjesničke knjige, što nikako ne znači da se ne radi o kvalitetnoj i bitnoj pjesnikinji, nego da potpisnik ovih redaka sluti kako je autoričin pravi poziv pisanje romana, te da joj budućnost prije leži u njima nego u pjesmama.

DAMIR RADIĆ

Pripovjedački zalogaji

Amos Oz sa Širom Hadad: *Što čini jabuku?* Fraktura, Zagreb, 2020.

Knjiga *Što čini jabuku?* s podnaslovom *Šest razgovora o pisanju, ljubavi, osjećaju krivnje i ostalim užicima* načinjena je od deset sati snimljenih razgovora koje je Amos Oz vodio sa Širom Hadad. Nije riječ o nizu novinarskih razgovora, nego dugotrajnom dijalogu koji je iskaz prijateljstva i bliskosti nastalih tijekom duljeg razdoblja. Knjiga je vrlo osobna i ogoljujuća za Amosa Oza: daje jedan od njegovih mogućih portreta.

Prvo pitanje koje Šira Hadad postavlja Amosu Ozu u ovoj knjizi jest pitanje: što pokreće piščevu ruku? Oz odgovara o ostavljanju traga; o spomenu nakon što ljubav prođe koji je sličan porivu za pričanjem priča — spašavanju od vremena i zaborava. S jedne strane radi se o tome, a s druge strane o želji da se da druga prilika onome što se nikada više neće moći ostvariti. »Sila koja pokreće piščevu ruku jest i želja da ne bude izbrisano, da ne bude kao da nikada nije ni postojalo — i pritom ne mislim na svoje osobne stvari, koje su se dogodile meni«, kaže Oz. On se ne pita o vlastitoj motivaciji za pisanje, objašnjava. Sjedne prije pet ujutro, nakon šetnje pustim ulicama, uz prvu šalicu kave i jednostavno — piše.

Na pitanje odakle dolazi priča, Amos Oz odgovara da se to ponekad pita, ali ne nalazi uvijek odgovor. Ali, zna da čitav svoj život živi kao špijun koji prisluškuje razgovore drugih ljudi, promatra ljude koje ne poznaje i sluša ih. Uzima za primjer jabuku: što čini jabuku? Voda, zemlja, sunce, drvo jabuke i malo gnojiva. Ali ona ne nalikuje nijednoj od tih stvari. Načinjena je od njih, ali nije na njih nalik. Tako je i s pričom, zaključuje Oz. I ona je

sigurno načinjena od zbroja susreta, pokušaja i slušanja.

Kad piše neki novinski tekst, obično ga piše jer je ljut, objašnjava Amos Oz. Njegova ljutnja je motivacija u vezi s nečim. Ali kad piše priču, jedna od stvari koja pokreće njegovu spisateljsku ruku jest znatiželja. Riječ je o vrsti znatiželje koju je nemoguće zadovoljiti. Zanima ga ulazak pod kožu drugih ljudi. Smatra da je znatiželja ne samo osobina neophodna za svaku intelektualnu djelatnost, već je i moralna vrijednost — možda čak i moralno mjerilo književnosti. Kada uvidi da tekst mora baciti u smeće? Ako piše, stranice se gomilaju, a likovi sve vrijeme rade ono što on želi. A kada jest u redu? Kada mu se počnu suprotstavljati.

Značajan dio razgovora poklonjen je temi odnosa muškaraca i žena. O tome Oz ima vrlo zanimljive, ponekad i kontroverzne stavove. Mišljenja je da će muškarci i žene moći jedni drugima pogledati u oči jasnije nego što gledaju danas »kad se slegne prašina militantnih žena, gnjeva koji se skupljao tijekom mnogih generacija, prašina opijenosti oslobođenjem, možda čak i žudnje za osvetom, kad se ta prašina slegne«. On to sigurno neće doživjeti, tvrdi, ali nada se da njegova djeca i unuci hoće. Uvijek će biti komplicirano, tvrdi, i za tisuću godina će biti komplicirano. Priznaje da je čak i malo sretan što je komplicirano.

Ljut je na ono što su mu utuvili u glavu kad je bio dijete, i na ono što danas čine militantne feministkinje, i oni koji nameću militantnu političku korektnost. Ljut je na svakoga tko kalja seks, a zapravo ima na umu neke druge stvari. Ne ljuti se samo iz intelektualnih pobuda — ljuti se uglavnom zbog toga što oni uvećavaju patnju na svijetu; uvećavaju osjećaje krivnje i srama; uvećavaju dvoличиnost i strah. Zato što uzimaju to malo utjehe čovjeku u ovom životu, tvrdi Oz. Život je pun boli, nastavlja, i uvijek završava jako lošim ishodom. Zašto je onda potrebno uskratiti ili degradirati tri ili četiri stvari u kojima se može uživati?

Opasnost u kojoj se nalazi pokret Me Too jest opasnost da se klizne niz padinu između razumljivog i opravdanog revolucionarnog žara i boljševičke svireposti, tvrdi Oz: žrtvama je dopušteno da budu suci bez suđenja, samo zato što slabiji uvijek ima pravo, zbog toga što je slabiji, i zbog toga što je pretrpio i trpi toliko toga, i zbog toga što mu je učinjena povijesna nepravda tijekom tisuća godina. Ta je revolucija dobrodošla, ali njene rubove, kao i kod svake revolucije, zasjenjuje fanatizam, zaključuje Oz.

Smatra da granica između grubog udvaranja i uznemiravanja nije na milimetar jasna. Granica između intenzivne erotske igre i objektivizacije nije na milimetar jasna. Granica između ležernosti ili lakomisenosti, i uvrede i ponižavanja nije na milimetar jasna. Granica između laganog, ovlašnog dodira iz zabave i ugrožavanja tjelesne autonomije drugog čovjeka nije jasna na milimetar. Granica između onoga što se izgovori naglas i osjećaja povrijeđenosti onog ili one koja sluša nije jasna na milimetar. Sve se te granice s vremena na vrijeme pomiču, kaže Oz, što pitanje o granicama čini težim i složenijim od toga kako se čini na prvi pogled. Sve su granice na ovom svijetu proizvoljne, pa čak i malo smiješne, no odsutnost granica je opasna, razorna, čak pogubna, tvrdi Oz. Gdje prolazi ta granica? Možda baš crtom uzajamnog slaganja. Ona nije postojana. Dopušteno je pomaknuti granicu slaganja, pod uvjetom da se slažemo da ćemo je pomaknuti.

Kada govori o ženskoj i muškoj seksualnosti te seksualnosti općenito, Oz kaže da sve duguje knjigama koje je čitao. Čitajući knjige o ženskom unutarnjem svijetu, počela ga je obuzimati zavist prema ženskoj seksualnosti, jer je shvatio da je neizmjereno bogatija i složenija od njegove. Teže ju je pobuditi i kompliciranije zadovoljiti. Nakon mnogo godina, naučio je da je to samo pola istine i da raspon ženske seksualnosti može biti sličniji rasponu muške seksualnosti nego što je to mislio s petnaest godina, čitajući Anu Karenjinu i Gospodu Bovary.

Također, naučio je da je veličina bitna. Veličina erotske mašte. To je bilo nešto najljepše što mu se dogodilo u cijelom njegovu životu — to otkriće, da kad je riječ o veličini, veličina njegove erotske mašte, sposobnost izmišljanja, sposobnost da sve učini novim, kod njega je mnogo veća nego kod onih momaka koji broje koliko puta su zabili gol.

Oz govori i o razlici između ljudske i životinjske seksualnosti: razlika je, prema njemu, u priči. Životinjska seksualnost nije popraćena pričom. Ljudska je seksualnost vezana uz priču, čak i ako ne sjednemo pričati prije vođenja ljubavi. Priča prolazi kroz našu glavu. Još i prije nego što se dodirnemo, kroz glavu prođe priča. I zato je priča jednako stara kao i seksualnost ljudskog roda. Šira Hadad komentira u razgovoru da je Ozova verzija erotike vrlo bliska ljubavi, a on joj na to odgovara da mogu postojati raznorazne vrste erotike na ovome svijetu, raznorazni prolazi i puteljci, aleje i jednosmjerne ulice, kao i zamke, no najbolje mjesto u svakom velikom gradu erotike jest ljubav.

Završila bih ovaj prikaz jednom vrlo važnom temom o kojoj Oz govori originalno i hrabro, a to je odnos prema književnosti i tumačenju književnosti u doba velikih teorijskih pomodnosti koje dolaze iz polja intelektualne ljevice. Oz pripovijeda kako smo sada zasićeni pričama da su sve knjige na svijetu — bez obzira na radnju, likove, pozadinu — zapravo jedna te ista priča: o borbi za nadmoć i prevlast. O hegemoniji. Ako do srži razotkrijemo bilo koju od tih priča, pronaći ćemo s jedne strane privilegiranu elitu, a s druge strane potlačene subverzivne skupine. Sve je postavljeno didaktički. Sve je u službi nečeg drugog. Prema takvom shvaćanju, biti profesor književnosti isto je i kao biti policajac koji onesposobljava moguću skrivenu eksplozivnu napravu. Oz upozorava da čak ni bezazlena fantazija u današnje vrijeme više nije bezazlena, jer je taj koji fantazira sumnjiv da njome želi nešto »iskonstruirati«. Oz ističe da je ponekad

potrebno zaviriti u priču ili roman kroz prizmu sociologije ili povijesti, ili iz političke znatiželje, ili kroz sredstva psihologije, ili očima feminizma. Ali takvi načini promatranja trebaju se primjenjivati bez zahtjeva da budu totalni. Bez totalitističke preše. Jer je dar književnosti dvostruk, kaže Oz: prvi se sastoji u tome da ti priča priču o nekome tko si ti, a drugi u tome da ti priča priču o nekome tko nikad ne bi mogao biti ti. Treći užitak je širenje vlastitih granica tijekom čitanja.

Upravo o širenju granica govori ova knjiga. Amos Oz širi granice spoznaje, uvida, promišljanja i znanja, kako vlastitog, tako sugovornikovog i čitateljevog. On misli naglas, elegantno i lijepo, osmišljava proturječja, igra se s paradoksima, propituje pravila i uvriježene norme. Čini to na području obiteljskih odnosa, politike, (politike) književnosti, seksualnosti, ljubavi i interpersonalnih relacija svih vrsta. Amos Oz sugovornik je i pisac za poželjeti, a ova knjiga je sjajan uvod i vodič kroz njegov raskošni opus.

DUBRAVKA BOGUTOVAC

Tuđe nebo, naši životi, nova imena

Lidija Dimkowska: *Kad smo napustili Karla Liebknechta.* (prev. Borjana Prošev–Oliver) Fraktura, Zagreb, 2021.

Kao djeca često sanjamo o svjetlima dalekih velegrada, užurbanim životima pod tuđim nebom, pa i nekim drugim problemima. Sve nam to može djelovati glamuroznim, čak i pokazateljem uspjeha. Odlazak iz svoga grada privlači nas, a one koji su u tome uspjeli doživljavamo kao heroje, ideale suvremenosti, sve dok

ne shvatimo ili ne osvijestimo činjenicu da većina nije otišla jer je to htjela i da »vani« život nije savršen. Pa nas onda i ta nesavršenost na neki perverznan način fascinira. Voljeli bismo je iskusiti, ali samo ako se ne moramo na nju obvezati, pa ipak ostajemo tu gdje jesmo.

Ali riječ »dom« jako je relativan pojam, ja to tada nisam znala.

Toliko modernih i suvremenih proznih djela govori o iskustvu migracije da se teško i prisjetiti svih primjera, a gotovo sigurno će nam na pamet pasti roman Dubravke Ugrešić *Ministarstvo boli*. Pred sobom imam jednu zbirku kratkih priča koja s jednakom uvjerljivošću kao i taj roman govori o iskustvima, da, iskustvima, u množini, života daleko od doma. Riječ je o zbirci Lidije Dimkovske *Kad smo napuštali Karla Liebknechta* u izdanju »Frakture« i prijevodu Borjane Prošev–Oliver iz 2021. godine.

Dimkovska se i u drugim svojim djelima bavila migracijom. U romanu *Rezervni život*, za koji je dobila Nagradu Europske unije za književnost, govori o migraciji iz nužde, iz zdravstvenih razloga, dok u zbirci o kojoj je riječ razloga je bezbroj. Svaku priču donosi novi lik, novim glasom, s novim iskustvom i novim problemima. Njihovi su glasovi šaroliki i ne nalikuju jedan drugome, no njihova su iskustva povezana. U svojoj je fragmentarnosti zbirka zbog toga organizirana u savršenu cjelinu. Priče povezuje jedan motiv: ime Karla Liebknechta koje nose škole, ulice, trgovi, stadioni, sirotišta, tvornice, institucije, pa čak i čitava sela diljem Europe, ili su ga nosili, a danas se imenuju nekim drugim, politički prihvatljivijim velikanom.

Zbirka Lidije Dimkovske počinje uvođom u kojem objašnjava da je svaka priča zapravo govor tridesetak emigranata na događaju povodom 99. obljetnice smrti Karla Liebknechta. Među govornicima se zaista nalaze ljudi iz cijele Europe, od Makedonije, Bugarske, Poljske i Hrvatske

preko Njemačke, Italije i Francuske do Rusije i Ukrajine, što njihove priče, ispričane u prvom licu, čini posebno iskrenima, spontanima i dirljivima. Likovi–pripovjedači međusobno se razlikuju do krajnjih granica, osim što dolaze iz raznih krajeva, u udaljene zemlje su i otišli, različite su dobi, između 7 i 91 godine, njihove pozadine su šarolike — inženjeri, profesori, studenti, umirovljenici, fizički radnici, pa i zatvorenici.

Stil Lidije Dimkovske odlikuju jednostavnost izraza koja čitatelja uvlači direktno u scenu, realistični prikazi tih scena koji gotovo omogućuju čitateljevo prisustvovanje govorima likova–pripovjedača, analitička pronicljivost kojom razobličuje rodne i nacionalne stereotipe, pragmatična fokalizacija koja osigurava lakoću čitanja, a sve to ovijeno smirenim tonom i ugodnim raspoloženjem, koji su katkad u opreci s iznesenim sadržajem priča, što nikako ne narušava sklad njenog pisanja, naprotiv, naglašava književnu simfoniju.

Na prvi pogled razigrana slika slobode, razuzdanosti, alkohola, a duboko u njima, nesigurnost, samoća i tuga. Baš kao i moje vanjština i nutrina.

Osobne i intimne priče, često potkovanе povijesnom preciznošću, iz pera Lidije Dimkovske s čitateljem ostaju dugo nakon pročitanoг djela. Holokaust, južnoafrički aparthejd, genocidi u Bosni i u Ruandi, izraelska okupacija Palestine, ratovi u Iraku i Siriji samo su neke od epohalnih prekretnica koje su likovi–pripovjedači proživjeli, o kojima govore s emocijama ratnih udovica i siročadi, ne shvaćajući kako takve grozote nisu spriječene. Među njima ističe se priča spisateljice Done koja se kao sedamnaestogodišnjakinja iz Skoplja preselila u Ljubljano. Njezinim iskustvom odjekuju autobiografski elementi na koje se i sama Dimkovska osvrnula prilikom gostovanja na nedavnom Festivalu svjetske književnosti u Zagrebu. Tom je prilikom govorila o svojim motivima za

pisanje ove zbirke kao i o (ne)pripadnosti dvojezičnih pisaca nijednom nacionalnom kanonu.

A baš, poput još stotinu pisaca imigranata u Sloveniji, ja živim u domu–dvo-domu–bez doma. Sve što je u prisutnosti samo po sebi razumljivo, postalo je u odsutnosti pitanjem identiteta. Kao što bebe pužu unatrag, tako i mi, pisci imigranti, pužemo unatrag zarivajući noge sve više u ono što je bilo, iako nam je pogled okrenut prema onom što će biti. Bez prošlosti prisutne u našoj sadašnjosti i budućnosti, mi se ne znamo kretati, nemamo se za što hvatati, neuki smo i bespomoćni. Kao što tijelo iz svog ustroja odbija tuđe tjelešce, baš kao što moje oči odbijaju leće, tako i svaka nacionalna književnost odbija pisca koji ne piše na njenom jeziku. Tako i slovenska. Služim se s više jezika, ali samo na jednom mogu radati književnost. Svaka je sudbina i politička odluka. Zapravo, oduvijek sam vjerovala u svjetsku književnost. Možda je naš spas, europska? Više jezika, jedna književnost?

Vješto ispriopovijedane, majstorski uobličene, logično poredane i prepune relevantnog sadržaja, priče Lidije Dimkovske, kao i druga njena djela, vrijedi pročitati. U njima ćemo prepoznati sebe ili nekog od svojih bližnjih, pomoći će nam razumjeti iskustva tipova ljudi s kojima se, vjerojatno, nikada nećemo susresti, ali bismo, svakako, prema njima trebali imati razumijevanja i suosjećanja. Iako nikako ne bismo ovakvu književnosti nazvati didaktičkom, iz nje možemo štošta naučiti, i pritom ne mislim na povijesne ili političke činjenice, već na međuljudske odnose i poštovanje. Ova zbirka u duhu paneuropeizma doprinosi razumijevanju i prihvaćanju među pripadnicima različitih etničkih zajednica i osnažuje temelje nadnacionalne unije. Mjesto Lidije Dimkovske u europskom književnom kanonu odavno osigurano brojnim prijevodima ranijih djela, a njenim se budućim književnim ostvarenjima možemo samo radovati.

LOVRO KLEPAC

Malograđanin predlaže revoluciju

Hrvoje Kovačević: *Ministar u jezeru*.
HENA COM, Zagreb, 2020.

Nije lako ubiti hrvatskoga ministra! (I još ponekoga, onako, usput!) A još je teže opisati takvu neobičnu zgodu u romanu. Jer, roman je koliko zahtjevna, toliko i lepršava forma. Takvim dojmio me se roman Hrvoja Kovačevića (Požega, 1966.)

Autor je dvadesetak knjiga za djecu, od kojih je šest u školskoj lektiri. Nakon 2000. objavljuje romane za odrasle, kriminalističke romane, njih pet, te drame. U periodici i na radiju objavio je veći broj pripovijedaka i dramskih tekstova.

Najnoviji roman je žanra krimića, *Ministar u jezeru*. Sva zbivanja događaju se u realnom vremenu i prostoru, s izmišljenim, ali i stvarnim imenima likova. No taj »realizam« kao da i nije stvaran, različitavajući se u sjećanju, nemogućim konstrukcijama i nadanjima likova, iskliznućima u prošlost, maštarijama i, osobito, u diskretnoj a ponekad i vrlo otvorenoj kritici društva u kojem živimo. I to društva koje Kovačević opisuje izvan metropole, u tzv. provinciji, Hrvatskom zagorju, što može zazvučati posprdno svakome onome koji je poznavao Zagreb iz boljih vremena. (Uz jedan ženski lik kaže se: »Hrvatsko je zagorje besprizorna divljina, zemlja kmetova i pripitomljenih životinja. Njoj civilizacija završava negdje kod Črnomerca, u najboljem slučaju.«)

S druge strane, mogao bi se roman okarakterizirati i »idealističkim« u jednom humorom (kad ne bi bio tragikomičan) pogledu na tešku hrvatsku zbilju iz koje kao da nema izlaza. Međutim, ipak, je riječ o kriminalističkom romanu, s krimić–poetikom i svim pripadajućim čimbenicima autorovih inovacija. Pa je zato

motiv u ovoj prozi najbitniji element. Ali motiv je jasan od samoga početka, nimalo uvjetovan ubojstvima (pogotovo što nismo sigurni tko je koga i zašto ubio; ali mrtva- ca ima!), koja, onako nejasna, doprinose još jednom u nizu bezbrojnih tipova žanra kriminalističkog romana. Moglo bi se reći, eto što loš režim čini od ljudi, od njihovih zanimanja i odnosa — tragikomediju, burlesku, lakrdiju, ali i, bogami, grangi- njolesknost... Nema tu zakukuljenosti ni petljancije strukturalističke krimić-poe- tike, onako lasičevske, da druge, strane, teoretičare krimića ne spominjemo.

A, opet, ima sve što jedan uzoran i napeti krimić treba da ima: zločine, istra- gu, razne vrste akcija, prijatnje i ucjene, potjeru, motiv. Šire mjesto radnje je Za- greb i njegova sjeverozapadna okolina, od Jakovlja do Zaboka. A uže je smješteno u uredništvo HZTV (Hrvatsko zagorje TV, hrvatskozagorska televizija, ili kako vam drago). Mala televizija u kojoj radi neko- liko novinara, ima direktora, skoro nika- kvu produkciju i nisku gledanost. Što bi dali da se na njihovu terenu dogodi nešto krupno! Glavni lik je Renato Romić, no- vinar HZTV, koji u trenu postaje poznati izvjestitelj, ali i istražitelj. Jedna od njego- vih karakteristika jest da »izbjegava sve socijalne kontakte koje je u prilici izbjeći« (155), a druga da mu »zapažanje nije vrli- na i gotovo«. (185)

Da, motiv je u Kovačevićevu romanu zaista intrigantan. U vodi Jarunskog jeze- ra pronađen je mrtav ministar zdravstva hrvatske vlade. Radi li se o samoubojstvu, slučajnom utapanju, ubojstvu? Pripovje- dač, koji ne krije da je to sam autor, ras- petljava zagonetke u nekoliko pravaca koji se pokazuju jalovi, ali — budući da je ova Kovačevićeva proza prvenstveno iro- nijska, pa čak i parodijska, puna crnoga humora — sve vodi ka politici i očajnoj društveno-političkoj zbilji u Hrvatskoj.

Pogledajmo, dakle, поближе zašto je motiv jednoga krimića recentno stanje društva u Hrvatskoj. Asocijalni Renato Romić sklonio se kod svoje bake, koja živi

u trošnoj kućici na periferiji Zaboka. Uvi- jek bi se sklanjao kod nje kad bi ga neka ljubavnica istjerala iz svoga stana. Baka puno vremena provodi slažući pasijans, pogotovo noću. »Misliš da je počelo? — Što to? — Ubijanje političara. — Ma ne... Ovo je... tako... Izdvojen slučaj... — Vidjet ćemo«, odvrne starica nezadovoljno! (str. 23) Drugi lik će reći: »Ima tu ministara koji su više zaslužili da ih se ubije.« (str. 22) Klempo, kamerman u HZTV, dakle neka vrsta poluradničke klase, smatra: »Zaslužio je to«, dodajući obrazloženje na koga misli: »Ministar. Zaslužio je to što ga je snašlo.« »Zašto tako misliš?« upita ga skoro nezainteresirano Renato Romić, novinar koji slabo zapaža. »Znam. Puno sam razmišljao o tome kako su danas rasporedene karte... Pa kako su raspore- đene?« (41/42) »Nepravedno. Bogati su sve bogatiji, a siromašni sve siromašni- ji.« »Predlažeš klasnu revoluciju? To mi nije palo na pamet — prizna dugokosi kamerman. — Premda kao ideja zvuči zanimljivo. Danas svi nešto laprdaju protiv sistema... Sve je to bez veze! Sistem je ukošten, nedodirljiv, sam sebi dovoljan... Treba ići na čovjeka! Dakle, ako sam te dobro shvatio, zastupaš terorizam. Pa da! I terorizam ako treba!« (42) »Sve je otišlo k vragu. Svijet treba korjenite promjene. I terorizam ako treba!« (43)

I drugi lik, egzibicionistički buržuj i tipični hrvatski malograđanin (koji laže da je ubio ministra samo radi malo sla- ve!) slično, pa i ubojitije, razmišlja: »Raz- bojnik je to zaslužio. — Čime? — Kako čime?! Gdje vi živite, čovječe?! Time što je upropastio ovu zemlju! Odnosno, jedan je od onih koji su upropastili ovu zemlju. U svakom slučaju, ja sam jednog ministra sredio. Pozivam sve one koji se slažu sa mnom da se late kolaca i motika pa da istrijebimo svu ovu gamad što se nakotila da nas pljačkaju, ponižavaju i sistematski zaglupljuju. Ako mi koji nešto vrijedimo ne istrijebimo njih, oni će istrijebiti nas.« (52/53) »Mi se kao društvo strmoglavlju- jemo prema propasti u svakom pogledu.

Mora se nešto poduzeti. Kad mi je naletio onaj krmak, nisam imao moralnog prava propustiti takvu priliku. Nadam se samo da će me ostali poštteni ljudi zapadne civilizacije u tome slijediti. Moramo istrijebiti gamad koja nas gazi i stvoriti novo društvo u kojemu će naša djeca imati perspektivu.« (77) »Zapravo bi još bolje bilo osmisliti način na koji ćemo pokrenuti revoluciju. Smisliti program klasne borbe. Nikada na svijetu nije bilo ovoliko dobara, u zapadnoj civilizaciji nema gladnih, a ljudi nikada nisu bili ovako ponižavani. No, ja sam samo stručnjak za računala. Osmišljavanje revolucije prepuštam vama književnicima. Ionako vas nitko ne čita. Zašto ne pokušate biti korisni, čisto da vidite kako je to?« (78)

Renatu Romiću iznenada je došao u posjet jedan novinar neke velike nacionalne TV kuće. Zašto, ne uspijevamo doznati, jer kroz prozor bakine kuće i starinski, prljavi zastor doleti metak i ubije toga novinara. Tko ga je smaknuo i je li, možda, meta bio Renato, ne daje se objašnjenje.

Uostalom, kako bilo da bilo, oblikovanje motiva o sumornom hrvatskom društvu završava umjetnik, neshvaćen, dakako, TV režiser: »Mene?! — odjednom plane Viktor pa svoju škodu ispred Westgatea potjera do sto deset kilometara na sat. — Što mene puca?! Sve! Sve me puca! Pucaju me marševi desničara! Puca me teror Crkve! Puca me bezvlade u ovoj državi! Puca me to što me nitko ne štiti kao građanina! Znaš li da mi je punica Srpkinja?« (207) » — E pa, vidiš — je! Srpkinja iz Like. Ima tamo dolje roditeljsku kuću koja je tijekom Oluje bila spaljena. Kuća je usred ničega. Usred sela kojeg više nema. Kuću smo nekako obnovili. Nije bogzna što, ali služi nam kao vikendica. Imamo i dosta veliku okućnicu. — Viktor, zašto ti meni sve ovo pričaš? — Pokušavam ti objasniti gdje živimo. U kakvoj pizdariji od države. — Pa... to i sam znam...« (208)

Vjerojatno će čitatelje zanimati tko je koga ubio. Vidimo, zašto, ali stvarne vinovnike morat će otkriti sami.

Renatova baka brzo je sve povezala i u pola stranice dala objašnjenje, rješenje i (psihološku) motivaciju.

Prilično iznenađeni, prisutni, dugo su šutjeli, a onda je policijski inspektor poentirao, gledajući novinara koji slabo zapaža i asocijalan je, Renata: »Moraš slušati baku.« (231/32)

Kritičarev zaključak mogao bi glasiti: »Ovo kao da je knjiga, s jedne strane, o hrvatskoj socijaldemokraciji, a s druge o hrvatskoj demokraciji. Ne zna se što je gore! Ili, ipak, zna! Kad malograđanin predlaže revoluciju onda je to zaista terorizam. Terorizam gluposti!«

NIKICA MIHALJEVIĆ

Pun pogodak u ništa!

Josip Pavičić: *Kanconijer o ništavilu*.
Naklada Pavičić, Zagreb, 2020.

»Smrt mi ne prilazi, a čita moje pjesme«
(Miro Glavurčić)

Knjiga *Kanconijer o ništavilu* proizvedena je i uređena, tipografski i grafički, tako da se malo po malo gubi u ništavilu. Tisak u nijansama crne, sive, bijele, do iščekivanja, naznačuje, zorno pokazuje (ipak!), kako se nestaje u ništavilu.

Tko je autor ovoga *Kanconijera*? Je li tek puki »zapisivač«? Ili tek neki, manje ili više, vješti »organizator«? Ili, nitko–i–ništa u nastajanju pjesme? Ili manufakturstor koji radi po narudžbi, prema očekivanju čitatelja? Ili tek, *napisalo mu se* (dok mu je njegov *genije* vodio ruku), a vi vidite što ćete s tim!

Kako bilo, Josip Pavičić (Bjelovar, 1944.) je, da prostite, pjesnik koji se usudio u ovo (ne)vrijeme spjevati pjesmaricu o tako jednostavnoj i običnoj ljudskoj za-

gonetki — ništavilu. E, sad, imamo autora, tu je i djelo, a valjda će se naći i pokoji čitatelj. Kako će čitatelji primiti ovo suočavanje autorovo i svačije s ništavilom? Hoće li prihvatiti tako savršeno svršenu perspektivu ili će bezizglednost perspektive preokrenuti u svoju i svačiju prednost?

O autoru, za ovu prigodu, treba reći da je vrsni znalac hrvatskoga jezika. Bilo bi smiješno isticati ovu (trebalo bi biti samorazumljivu) činjenicu, da nas stvarnost i književna produkcija ne uvjeravaju u suprotno — da je jedan pisac vrsni znalac jezika na kojem piše! Tragično je, naprotiv, da puno današnjih pisaca ne zna jezik, a ono što jezikom drže tek je sitan odraz (umrljan svakojakom tuđinštinom) hrvatskog jezičnog bogatstva. Pavičić, ne samo u formalnom, akademskom smislu (kao profesor hrvatskog jezika), druguje s hrvatskim jezikom već lijepi niz desetljeća kao novinarski pisac, publicist, pjesnik, prozaist, urednik i nakladnik. Njegov osjećaj za jezik proizlazi koliko iz životne stvarnosti, toliko iz jezične tradicije, ostvarujući zavidnu harmoniju i ravnotežu. Na takvoj podlozi njegov(i) lirski subjekt(i) lako pronalaze optimalne konstrukcije, izričaje i sklopove koji djeluju više od blagotvornog osvježanja današnje hrvatske poezije.

Sve pjesme ovoga *Kanconijera* možemo uvrsti u čistu lirsku poeziju, bez ikakve mogućnosti da bismo u ocjeni mogli zahiriti. Dakle, sve su pjesme ove zbirke u najstrožem smislu lirske. Rekli bismo, upravo su školski primjer lirske poezije. U njima nema ničega vanjskoga, objektivnoga, stvarnosnoga koje bi na bilo koji način ugrozilo osjećajnost, razmišljanje i djelovanje lirske subjekta u njegovoj osobnoj zbilji. Doista, u ovim Pavičićevim pjesmama ni jedan vid zbilje ne uspijeva prodrijeti u unutarnji prostor i postati dominantan subjektu. A i kako bi kad se, od prve do posljednje, bave ništavilom. Ne samo da u njima nema ničega vanjskoga, nego nema ni nutarnjega budući da se sve pretvara u ništa!?

Lirskih subjekata u ovim pjesmama — koje se bave samo jednim motivom: ništavilom — je više. Reklo bi se da je to čudno. Ali kod Pavičića i ne može biti drugačije jer on ništavilu prilazi s raznih strana i s pristupima koji nas iznenađuju. Bilo da su vedri i duhoviti, ironični i sarkastični, humorni i satirični, humani i empatični, zreli ali ne pretenciozni. Rijetko kad smo čitali (u novije doba još jedino kod Glavurčića ili Glumca) poeziju koja nas je obuzela onom čudesnom, ocharavajućom »magijom« o kojoj književna teorija može samo reći: da njoj, teoriji, nije jasno otkuda ta »magija« dolazi!

Koja je i kakva bila Pavičićeva namjera u stvaranju ovoga *Kanconijera*? Možemo li mi, bilo kao čitatelji, bilo kao kritičari, prepoznati i ustanoviti Pavičićevu namjeru? (Teoretičare ispuštam iz niza jer unaprijed znam odgovor na dotično pitanje!) Pokušat ćemo iz našeg očista prikazati nekoliko vidova, kako smo već utvrdili, jednog jedinog predmeta ove knjige: ništavila. (Štoviše, nukamo i druge čitatelje, bez obzira s kojim razlozima čitaju ovaj *Kanconijer*, da se potrude pronaći svoje aspekte odčitavalačkog procesa.)

Prema redosljedu po kojem su pjesme uvrštene u *Kanconijer*, ali i prema vremenskom redu, kronologiji, prva je pjesma »Ništavilo«. Autor priopćuje, ispod pjesme, da je nastajala u »Petak ujutro i navečer, 3. svibnja 2019.«. A u samoj pjesmi autorov lirski subjekt ovako predstavlja ništavilo: »Ništavilo je čovjekova majka... Dok ga ništavilo drži za ruku/dok ga grli i tješi, kao što umije samo majka/dok mu šapće i miluje ga po kosi/dok mu izmiče klupu od trešnjeva drveća.« Dakako, majka asocira na rađanje, ali i na tajnovitu i neraskidivu vezu sa životom u kojemu je ništavilo izuzetno važan čimbenik. Ono je predšasnik onoga što mi obično nazivamo umiranjem. Malo po malo ulazimo u ništavilo i predajemo se stanju koje nazivamo smrt. A iz smrti se širi, neki kažu zasijava, život u kojem je opet ništavilo.

Na stranici 24., u pjesmi »Lovrijenac« datiranoj »24. srpnja 2019.«, autorski lirski subjekt iznosi ekspoziciju, utvrđuje mjesto radnje: »Otišao je u Dubrovnik/Popeo se na tvrđavu Lovrijenac« te opis događaja koji je povod pjesme: »Nagnuo se preko zida/Izgubio ravnotežu/Dok je padao čuo je glasni šapat... Dobro došao!« O kome se radi? Tko pada? Tko čuje glas? Kome je upućena dobrodošlica? Nije razvidno sve dok dva lirska subjekta ne povedu dijalog skraja pjesme. Čovjek je taj (autor?) koji pada. Misli da mu dobrodošlicu upućuje Hamlet, ali: »Ne, ništavilo/Došlo da naplati njegovu davnu neopreznu misao/da je glumac na Lovrijencu neuništiv.« Zdvojan je odgovor autorskog lirskog ja: »Ali ja nisam glumac.« No ništavilo, koje se rado presvlači (kao da mijenja kostime!) u razne lirske subjekte u ovoj zbirci, pokušava utješiti neoprezna čovjeka/autora/lirskog subjekta ljudima tako dragom pozicijom: »Uvijek si kod mene imao protekciju.« Korumpirano ništavilo!

Dugačka pjesma, »Pola noći«, na str. 33–35, bila je izvrgnuta pokušajima prodora nekih izvanjskih elemenata koji bi onemogućili lirski subjekt da izvede svoj naum. A naum se sastojao u krajnje nevjerovatnom pokušaju da ništavilo — iščezne! Pogledajmo.

Kaže se da je ništavilo: »Došlo u pola noći/da vidi kako velika kazaljka/prekriva/malu.« Nakon ove sekvence slijedi druga u vidu pravog filmskog prizora u kojem ništavilo sjedi pred kaminom, pućka lulu, »pravi se kao da se moli za njih dvije/a zapravo da ih raskalašeno gleda«. Što će mu ta poza i postupak? »Došlo je da provjeri/događa li se što s vremenskim beskrajem«, objašnjava autorov lirski subjekt. I to kad? Kad bi se trebale poklopiti dvije kazaljke na satu: »u časku predvidljivog i nevažnog spajanja/znaka i znaka bez stvarnog značenja«.

Ovdje bi se trebala umetnuti poduža meditacija o vremenu, ali nemamo prostora (a, možda, ni vremena). Pola noći, naravno, ne postoji. No da bi ipak, barem

u pjesmi, postojalo naoko neutralan lirski glasić vrši određenu intervenciju: kazaljke su se, tobože »iznenada i bez vidljiva razloga«, zaustavile. Je li prestalo teći vrijeme? Ili je prestalo mjerenje vremena? Tko bi ga znao! Vrijeme je, kaže se dalje, stalo za sve biće. Čak i za sam bitak, ma kakvim se on prikazivao. I to tako: »za sva mjesta i sva nemjesta/za sva vremena i za sva bezvremena/za sve kojima ne smeta nepostojanje/za sve kojih nema ni u jednoj dosad izgovorenoj riječi«. Ova dva potonja stiha impliciraju filozofsko-teološku raspravu, ali daju odgovor kakav može biti samo pjesnikov u misteriju pjesničkog dohvaćanja, podjednako, misteriozne (ono)stvarnosti. Kako o vremenu nema govora i odgovora, tako ni o ovoj pjesmi nema razgovora, nego je do svakoga čitatelja hoće li je pojmiti.

Međutim, proizlazi (uz malo domišljanja i razmišljanja), da je vrijeme stalo i za ništavilo! Lirski subjekt poentira: »a to se ništavilo nikako nije moglo svidjeti/No, što da poduzme usred noći bez kraja/na dalekim rubovima tobožnjeg raja/u svemirskoj prašumi bez sunca i ganuća/u sladostrasnom jecaju iščeznuća.«

Međutim, kao što se može vidjeti iz ovoga *Kanconijera*, ništavilo je izbjeglo ovu hudu sudbinu (da, sudbinu!) i to zahvaljujući svemoćnoj pjesnikovoj ruci. U jednoj pjesmi (str. 44) reći će se: »Ipak sam ja pisac ove pjesme!«

Mogli bismo ovim načinom analizirati još puno pjesama ove zbirke. No prostor-vrijeme nam na dozvoljavaju. Ipak, zadržat ćemo se na pjesmi »Povuklo se« (str. 45). U stihovima koji imaju vid binarnih opozita, gdje je drugi dio opozicijske veze nijekan, ali nije antonim, gradira se put do jednoga od mogućih ishoda nau-ma lirskog subjekta, koji smo naum spomenuli. Dakle, po obrascu »Povuklo se u sebe, a sebe nema« slijede članovi koji su nijekani: duša, srce, volja, strast, navika postojanja, veliki prasak, ishod vječni, ljubav prema bližnjem, nada, svijet. Međutim, u posljednjem stihu evo odgovora —

za čovjeka, svijet, svemir — »Povuklo se u pakao, a pakla, hvala Bogu, ima!«

Bez filozofske i teološke pretencioznosti, bez fizikalne i kozmološke (za) umišljenosti, pjesnik putem intuitivnim, zajedno sa svim svojim lirskim subjektima, besprijeekorno pogađa u ništa! Pogađa ništavilo tako da ga ostavlja u vremenu i tako ga razoružava. Ništa nije ništavnije (da ne kažemo: relativnije) od vremena! Naučili smo to još od sv. Augustina, za filozofskih seminara kod prof. Bošnjaka (u tmastom socijalističkom mraku!). Od Immanuela Kanta (1724.–1804.), preko Alberta Einsteina (1879.–1955.), do Kurta Gödela (1906.–1978.) o vremenu se može reći, što je već spomenuti sv. Augustin kazao, reinterpretirano: »Svjestan sam činjenice da sada pišem s nešto sjećanja o tome što sam upravo napisao i nešto očekivanja o tome što ću vjerojatno uskoro napisati. Doživljam sukcesiju svojih različitih stanja uma kao da su ta stanja protekla kroz moj um. Taj osjećaj, čini se, navodi na pomisao da i vrijeme također protječe.« (Hao Wang, 1921.–1995.: »Vrijeme u filozofiji i fizici — od Einsteina do Gödela«, Reflections on Kurt Gödel, MIT Press, Cambridge 1987.)

E, sad, u igru ulaze osjećaji, pa svijest, pa projekcija naše svijesti u svijet kako bi se dobio pojam o apsolutnom vremenu, pa iskvarenost svijesti njezinom ograničenošću, svodenje na lokalne sheme prostora i vremena etc. Ostavljamo matematičarskim logičarima da i dalje raspetljavaju ove prostor–vremenske zapetljancije (koje mi, priznajemo, ne razumijemo). Za naš ljudski mikrokozmos ovo pjesnikovo rješenje sasvim je dostatno!

* * *

Pavičić je napisao ovaj *Kanconijer* upravo nadahnut. Usudujemo se spomenuti ovaj pojam, unatoč demonima teorije koji harače književnošću i znanošću o književnosti u nas, u Europi i u svijetu (za svemir nisam siguran). Ako se nama,

kritičaru/čitatelju, već desetljećima prilikom čitanja pjesničkih uradaka recentnih hrvatskih poeta nije ježila koža, nije se nutrinom razlijevala ona svijetla blagotvorna radost (o kojoj ne znamo ništa!), a intelektom nije skakutala vedra humorna misao dokučenoga smisla, što smo (i još više raznog, neizrecivog) doživjeli uz ovaj *Kanconijer*, onda je sve rečeno. Iz kojega je izvora Pavičićevo nadahnuće, nije nevažno. Je li ljudskog ili božjeg porijekla? Teško je tvrditi. Ali, nadahnuće oliti inspiracija, svakako je bila prisutna.

Tvrdi se već hiljadama godina da se Isus, Sin Božji, očovječio, dao raspeti radi svojih ideala, stavljajući u ishod spasenje cjelokupnog čovječanstva. Onaj isti prof. Bošnjak tvrdio je da je Isus iluzija, jer da takav nije postojao. Vjerojatno je dr. Bošnjak u pravu, ali nije ovo jedini slučaj koji potvrđuje koliko iluzije moćno gospodare čovjekom i svijetom i koliko dugo vladaju i vladat će. Pa tako i ova Pavičićeva iluzija, prognoziram, bit će jednako snažna i u ovom 21., pa u 22., čak i u 23. stoljeću, nećemo reći *ad infinitum*, ali do Sudnjega dana, svakako. Dokle će biti naše vjere i jezika.

NIKICA MIHALJEVIĆ

Pravo blago metafore i višeslojnosti

Alen Brlek: *Pratišina*. Fraktura, Zagreb, 2021.

Alen Brlek s vremenom se sve više i više pretvara u neku vrstu mnogo mlađeg Danijela Dragojevića, jer zbog dosad objavljenih naslova imam pozitivnu predrasudu da ako ne bolji, onda barem moraju biti jednako dobri kao i prošli. No predrasude, kako pozitivne, tako i negativne su loše

same po sebi, zato poeziji, o čijoj god da je riječ, treba pristupati individualno i kritički autonomno. Autor je dio — glazbeno rečeno — novog vala, koji sad pomalo više ni nije novi u pravom smislu riječi, to su imena koja su prisutna na festivalima, rezidencijalnim programima, u časopisima i ostaloj književno-pokretačkoj periferiji. Autor se, poput mnogih iz ove generacije, javno profilirao Nagradom Goran za mlade pjesnike, nakon čega je objavljena zbirka *Metakmorfoze*, koja je bila svojevrsni nastavak te nove, muške struje u mladoj poeziji (slično kao i Goran Čolakhodžić). Brlekova evolucija nastavlja se ovom i zbirkom pjesama *Sang*, iako je prvo izdanje *Pratišine* objavljeno u Srbiji 2017. godine. U jednom prikazu spominje se da je Brlek bio pjesnik i kad to nije znao. Malo ljudi svjesno odluče postati pjesnici a da pritom ta poezija konzekventno bude i dobra, ponekad prirodno dođe do takvih pojava, koje se ne mogu neprirodno forsirati, već poput vrhnja na mlijeku isplivaju same. I tada su najoriginalnije i najbolje, jer su neograničene kontrolom i kosturom žanra, fiksne poetike i metrike. Drugim riječima, prirodna posljedica slobode koju nužno ne tražimo, ali se spontano iskristalizira.

Poezija u svojoj srži nije manifestnog karaktera, nego spiritualnog i gotovo znanstvenog, jer počinje ondje gdje fizika prestaje, odnosno ondje gdje više ne može dati odgovore čak ni na hipotetska pitanja. To je tanka linija koja spaja fizičare i pjesnike, koji na određeni način, kroz različite teleskope gledaju u istom smjeru. Dobar primjer toga je Monika Herceg, fizičarka koja je iz znanstvenice evoluirala u pjesnikinju, što zapravo nimalo nije ne-logičan proces. Pisanjem istražujemo granice mogućih tumačenja, otvaramo prostore za nova i stvaramo nešto što nema isključivo estetski, nego i duhovni, dublji karakter do kojeg mogu najlakše doći oni sa dužim čitateljskim stažem. Može se slobodno reći da poezija Alena Brleka zahtijeva upravo takvog čitatelja, sa

svojom minimalističkom poetikom što je istovremeno i njegov najbolji trik. Kao što je prema legendi najbolji trik vraga to što nas je uvjerio da ne postoji, najbolji »trik« Brleka je u tome što je njegova poezija tek na prvi pogled jednostavna. To je zato što je zapravo i on sam po sebi takav čovjek: jednostavan, produhovljen i asketa. Samim time iste te vrijednosti projiciraju se i na ono što čitamo, *Pratišina* je autoportret koliko i sva druga poezija. Svijet u kojem živimo previše je ionako kompliciran pa lirski funkcionira kao svojevrsna žica koja štiti od onoga na što samo naše riječi mogu utjecati, pod uvjetom da ih čitaju pravi ljudi. O kome se tu točno radi, čitatelj mora sam odlučiti, a Brlek mu to svojim stilom nimalo ne olakšava, jer do srži labirinta nema putokaza ni kompasa. Možda se čak ni autor sam do kraja ne snalazi u svojoj kreaciji, ne bi bilo toliko čudno jer i gradove upoznajemo najbolje kada se u njima izgubimo.

Pratišina zajedno sa ostale dvije zbirke čini trokut koji je na neki način uzročno-posljedično koncipiran, jarmushevski omnibus istodobno autonomnih i povezanih cjelina. U skladu sa dosad prokušanim maniriom, Brlek se sa jezikom igra, kao dijete sa igračkom, stvara nove i ludičke konstrukcije na koje smo kod njega već navikli. Koliko god takve novotarije davalе dašak pretencioznog, stvar je šire slike i konteksta da pokaže autorovu namjeru i karakteristike koje ga ističu u suvremenoj lirskoj produkciji, koja zbog svoje trenutne gustoće nesvjesno pooštava vlastite kriterije kvalitete, no čak i u tom slučaju Brlekova pozicija ostaje čvrsta, jer je utemeljena na jednostavnom i smirenom izričaju koji ne uvlači, nego se nudi čitatelju.

*Nosit ću te korijenje
I poslije tisuću oranja
Bog je ovdje, orašast,
Iza očiju.*

Kao što primjer pokazuje, njegova knjiga je neka vrsta metafizičke slikovnice, čija je vizualnost intuitivna, mistična kao i sam autor koji je neka vrsta poetskog monaha, ne samo zahvaljujući njegovoj fizičkoj pojavi, više kao crtež nego živa figura, no u tome i jeste ljepota otkrivanja onoga što se u *Pratišini* krije, pravo blago metafore i višeslojnosti u kojoj se lako izgubiti. Nikada ne znamo jesmo li ušli dovoljno duboko, postoji li još nešto što krije, ali u tome i leži ljepota čitanja ove knjige. Sposobnost da iznenadi, zavara i impresionira istovremeno. Zbirka je dio Frakturinog kola nove poezije koje je uredila Monika Herceg, čiji se trag doista osjeti u svakoj od njih, pa tako i ovoj. No nikada ne dominira, već prije prisustvuje, negdje u pozadini koja funkcionira kompaktno i smisleno zahvaljujući upravo takvim ljudima koji autora i tekst vode u pravom smjeru, ili barem najboljem mogućem. Autor se suočava sa vlastitim ograničenjima i nemogućnostima, koristeći pisanje kao preostali prostor neograničene fleksibilnosti, koliko duhovne toliko i fizičke. Nije to toliko daleko od Daoudova *Zabora*, gdje glavni lik smrtnost drugih »lječi« svojim pisanjem.

Naravno, i historijski se pokazalo da je pisani trag najtrajniji i najsigurniji oblik memorije, od hijeroglifa i stećaka pa sve do Gutenbergova stroja i kompjutera. Vrijeme i povijest istovremeno nam olakšavaju i otežavaju tu memoriju stalnim umnažanjem platformi i mreža čija širina i slojevitost variraju, stvarajući stabla od kojih se ne vidi ta kulturološka šuma. Ne radi se zapravo o tome da autor svjesno oko svoje lirike pleće ovu teško probavljivu paučinu, koliko možda o tome da se naprosto ne zna drugačije izražavati. Njegova percepcija dokaz je da postoji čitateljstvo i za takvu estetiku, što iznimno ohrabruje jer nam daje nadu u budućnost ne samo mlade, nego i eksperimentalne lirike koja će izazvati jednaku pažnju kao i ostali oblici. Meditativnost je nit koja prožima cijeli narativ knjige i nešto u čemu

Brelek očito uživa jer je to ono što najbolje poznaje, što je u svakom slučaju razvidno i iz njegovih ostalih zbirki. Neki dijelovi su više poput autonomnih konstatacija:

*Kičma svakog od nas je
Masovna grobnica igračaka*

Upravo zato je poput kutije sa mnogo brava, a ključ otvara samo jednu ili sve njih, no to rješenje autor prepušta čitatelju: on je svoj dio zadatka obavio, ostalo je sada na nama, da demistificiramo, razložimo i interpretiramo. Ovakva literatura pripada onoj vrsti koju se mimo školskog programa daje članovima književnih klubova i sekcija kako bi shvatili da van skučenih prostora školske lektire, koja je u međuvremenu postala razlog sukoba i kontroverze, postoji nešto što će teško doći do radara ljudi koji ne prate književne časopise do kojih i jeste najčešće teško doći, osim pretplatnicima. Iako bi svaka škola u svom knjižnom fundusu morala imati bar jednu pretplatu od nekoliko kvalitetnih časopisa koji trenutno postoje u Hrvatskoj i u regiji. No to zahtijeva dodatni učiteljski angažman na koji su rijetki spremni uložiti dodatno vrijeme i energiju jer to neće moći naplatiti, pa se onda drže minimuma koji su dužni ispredavati kao da to nije zanimanje nego poziv, sa razlogom. Kad bih sam bio u takvoj poziciji, Brlekova poezija bila bi relativno blizu mog vlastitog lektirnog plana, no rečeni sustav učenika pretvara prije u žrtvu nego formiranog intelektualca, pa smo, ma koliko entuzijastični, obeshrabreni od početka nečim za što, u biti, učenici sami po sebi nisu krivi. U krajnjem slučaju, i sâm sam bio jedan od njih, i treba iskoristiti iz okvira domaće zadaće da bismo otkrili ovakve knjige, što rijetko uspije. No onda kada se to ipak dogodi, otvara vrata za još mnogo toga što se tek treba otkriti. A svaki novi čitatelj je za ovako malu književnu scenu — lokalno i regionalno — veliki dobitak, pogotovo ako

je pritom i kupac knjiga koje čita. Nada-ti se je da će lokalne knjižnice biti dobro opskrbljene ovom knjigom jer je najlakši pristup upravo tamo, kako bi se pored toga pomalo revitaliziralo funkciju knjiž-nice kao važne kulturne institucije koja je u nekim slučajevima još uvijek zaglibila u zastarjelom konceptu ograničenosti na posuđivanje knjiga, dok je globalno trend već dugo godina u suprotnom ekstremu, gdje su knjige, doduše, primarni sadržaj, ali posjećenost najbolja zbog popratnih *evenata*, kafića i besplatnog interneta.

Doduše, knjige poput *Pratišine* nisu napisane za javna mjesta, javna čitanja: to je intimno iskustvo koje zahtijeva izolaci-ju, mirni prostor u kojem nema remetilač-kih vanjskih podražaja. Tako je barem bilo u mom slučaju, iako će bez sumnje svatko sam pronaći najbolji ambijent za vlastiti doživljaj. To seže u onu srž pisanja kao koncepta samoće, u kojem »epidemija« (da iskoristim trenutno sveprisutan po-jam) izolacije uvijek traje, kao preduvjet samog procesa stvaranja. Tek rijetki takav prostor uspiju stvoriti oko sebe čak i u javnosti. Bachova glazba ima taj kvalitet arhitektonične kulise, u kojoj smo izoli-rani čak i u otvorenim prostorima. Rekao bih da sličan efekt može imati i kvalitetna

književnost, ako je suditi po društvenim mrežama gdje su cijeli instagramski profi-li posvećeni fotografijama muškaraca koji čitaju u metroima, tramvajima ili autobu-sima. Onog momenta kada su takvo čita-nje prigrlili hipsteri, prešlo je prag dome-ne javnosti čiji se ukus vrtilo primarno oko najaktualnijih trendova. To je neka vrsta sreće u nesreći, na isti način kako su mno-gi predviđali propast malih nezavisnih knjižara u Americi kad su se poput kule od karata počeli urušavati veliki knjižar-ski lanci. Desilo se upravo suprotno, jer su se nezavisne knjižare pretvorile, pored svoje primarne funkcije, u mjesto okup-ljanja, sadržaja i dodane vrijednosti što je stvorilo svojevrsnu zajednicu posjetitelja i kupaca koji garantiraju njihovu dugoroč-nu održivost. Poezija Alena Brleka sasvim sigurno uklapa se u to, i ne bi bilo teško zamisliti policu u nekoj ovdašnjoj knjižari do vrha punu novim naslovima naše pje-sničke produkcije. Svjedok tome je i moja vlastita polica, koja će uskoro puknuti ako se intenzitet objavljivanja iznimnih zbir-ki poput *Pratišine* nastavi. A to može biti samo dobra vijest.

MIRKO BOŽIĆ